

शार्ङ्गवर्महृतं दत्ताप व्यङ्ग्यन्य
वाग्मिपतमञ्ज श्रीमद् भावसेन त्रिविग्रहना टीका

कातन्त्ररूपमाला ।

प्रकाशक—

जैनसाहित्य—प्रसारक कार्यालय.

हीरानाग, पोष्ट गिरानगर, मुम्बई

मुद्रक —

वशीधर उदयराज पण्डित,

मा श्रीधर प्रेम, भगानीपेठ, मोरमुर ।

द्वितीय-वृत्ति, १००० प्रति ।

अ टोम १०२७ इ

मूल्य द्वाण्डाणरु ।

आद्यनिवेदनम्.

वहूनि व्याकरणशास्त्राणि प्रसिद्धानि । तेषु सगलतमोऽयं ग्रन्थ आर्यश्च ।
अस्य कौमागति अपरनाम वर्तते । कातन्त्रसालापकेतिनामभ्या च प्रसि
द्धोऽस्ति । सूत्रकर्तास्य शर्व्वर्माचार्यो, वृत्तिकर्ता च भावसनत्रैविद्यद्वय ।
कातन्त्रमिति सूत्रग्रन्थस्य नाम, वृत्तेस्तु रूपमालेति । एव मिलित्वा कात-
न्त्ररूपमालेति ग्रन्थम्याम्य नामायेयम् ।

अत्र ग्रन्थे मूत्राणामपे या सस्या दर्शिता सा क्रममस्याति नतु न
प्रसङ्गा । सूत्रम्नस्तु सूत्रपाठाज्जेय । अत एव सूत्रेणुक्त यद्व्याख्याया
मुपलभ्यते तसूत्रपाठावलोकनेनैवानुवर्तितमिति ज्ञातु शक्यं । मन्नाधास्य
प्रसिद्धेतरव्याकरणेभ्य पृथगेव सन्ति । ‘विरामे वा’ इति वचनेनात्र
पदान्तेनुस्वारविधि क्रियते इत्यथ विशेष एव सर्वम्मादिनरव्याकरणात् ।
एव केचिद्विशेषा अपि सन्ति । ‘औ’ इति ओंकारस्य विन्दुस
युक्तन्वमत एव सिद्धयति । अन्यत्र पञ्चरामेष्टिवाचकत्वं मकारान्तोऽय
ज्ज्द सिद्धयेत् । तच्च न सम्यक् ‘ओंकार विन्दुसयुक्तं’ इत्यादि वच
नेन तस्य विन्दुसयुक्तस्यैव मुवचत्वात् ।

‘प्रथमस्य प्रकाशन सौलापुरवामिना श्रेष्ठिना हीराचन्द्रेण कृतम् ।
तत्सशोधन पुण्यपत्तनस्थेनकेन पुस्तकेन कृतमस्मीन् । एषा वृत्तिर्द्विनीयान्ति ।
एतच्छोधन मया मुम्बापुरीस्थ चन्द्रप्रभैरव्यालयस्य पुस्तकालयादुपलब्ध
मेके पुस्तके हस्तलिखितमाश्रित्य कृतम् । अत्र पूर्वप्रसिद्धपुस्तकापक्षया
अहुः विशेषोऽस्ति । अहुपु म्थलेषु पाठभेदोऽपि जातः । अतोऽत्र पुस्तके
लोकिने नवीनाना प्रार्चा न छात्राणामधिकरणमो भविष्यतीत्याशये ।

व्याकरण-येतज्यं तद्विना न वागतिर्गते, स्पष्टं द्यद्दार्थम, बोद्धं च
जनो नाल भवति । तत्राप्येतदेव व्याकरणं मुमुक्षुर्ग येय दतोर्धातेस्मिन्
श्रुति शब्दशाम्ने प्रोशमाप्नुयान् इति निर्दये,

कारिक शुद्ध १, योगनिराण म. २४५४.

उदयगजान्मजो वंशीधरः

श्रीधर भैम, मोर्यापुर ।

ॐ नमः सिद्धेभ्यः ।

अथ

कातन्त्ररूपमाला ।

मङ्गलम् ।

वीरं प्रणम्य सर्वज्ञं निराशेषदोषकम् ।

कातन्त्ररूपमालेयं मालनांघ्राय कथ्यते ॥ १ ॥

नमस्तस्यै सरस्वत्यै विमलज्ञानमूर्तये ।

निचित्रालोकयात्रेयं यत्प्रसादात्प्रवर्तते ॥ २ ॥

नमो वृषभसेनादिगौतमान्त्यगणेशिने ।

१ वि विशिष्टं हि पूर्वां रातिं ददाताति वीर । अथवा विशिष्टं ईर्तं च
वीरान् सकल्पार्थान् जानाताति वीरः । इति विशिष्टा इति वाक्ये इत्यर्थे निरुद्धा
सौ वीरः । अथवा इति विशिष्टा इति अष्टमवृद्धा यस्यासौ वीरः । अथवा वी-
र्यतात वीरः नमराज्यमराज्यमोदयानन निराकरतात वीरः । इति विशिष्टा इति
गगनगमनं यस्यासौ वीरः तं प्रणमनं पूजं पश्चात्तिचादातं प्रणम्य ॥ सर्वं चा-
नातात सर्वं सज्जनं सकल्पदायान् नमकरणं यवधानराहित्येन सुगमत् जाना-
तात सर्वज्ञः ॥ नम्यतिस्म २४ । वि विशिष्टेण नमः इति । अशेषाश्च
ते दोषाश्च निरुद्धा विनिष्टा अत्रादोषा यनासौ विनिष्टा निरुद्धा तम् ।
कु ईर्ष्यतः कातन्त्रं, रूपाणां माला रूपमाला, कातन्त्रस्य रूपमाला कातन्त्ररूप-
माला ॥ २ सरः प्रसरणं सर्वज्ञानमया मूर्तेश्वरस्या अस्ताति सरस्वता तस्यै ।
विगतं मतं यस्मात्तद्विमलं । शायतनं शान्तं शान्तं विमलं च तत् ज्ञानं च
विमलज्ञानं । विमलज्ञानमेव मूर्तिर्यस्या सा विमलज्ञानमूर्ति तस्यै ॥

मूलोत्तरगुणाढ्याय सर्वस्मै मुनये नमः ॥ ३ ॥

गुरुभक्त्या वयं सार्द्धद्वीपद्वितयवर्त्तिनः ।

यन्दामहे त्रिसङ्ख्योननवकोटिमुनीधरान् ॥ ४ ॥

अत्रानतिगिरान्यस्य ज्ञानाञ्जनशलाकया ।

चक्षुस्मूलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥ ५ ॥

अथ—संज्ञासन्धिः ।

सिद्धो वर्णसमाम्नायः ॥ १ ॥ सिद्धे खलु वर्णानां सैमाम्नायो वेदितव्य । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह इति ।

तत्र चतुर्दशादौ स्वराः ॥ २ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये चतुर्दश वर्णान्ते स्वरसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ ए ऐ ओ औ इति ।

दश समानाः ॥ ३ ॥ तस्मिन् वर्णसमाम्नाये आदौ ये दश वर्णान्ते समानसंज्ञा भवन्ति । ते के,— अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ लृ इति ।

तेषां द्वौ द्वाभ्यामन्यस्य सन्ध्या ॥ ४ ॥ तेषां समाना

१ अनादिकालेन प्रवृत्त इत्यर्थः । सिद्धशब्दः अनित्यार्थो वा निष्पन्नार्थो वा प्रसिद्धार्थो वा । कापिल्ये सिद्धस्थित इत्यत्र सिद्धशब्दोऽनादिमङ्गलधात्री ॥

२ सभ्यगाम्नायन्ते अभ्यस्यन्ते इति समाम्नायाः । श्लोकः । व्यञ्जनानि त्रयस्त्रिंशत्स्वराभ्येव चतुर्दश । अनुस्वारो विष्मर्गश्च जिह्वापूर्वीय एव च ॥ १ ॥ गगनकुम्भावृत्तिर्वर्णः, प्रुतश्च परिकीर्तितः ॥ एव वर्णान्त्रिपञ्चाशन्मानृकाया उदाहृताः ॥ २ ॥ ३ स्वयं राजन्त इति स्वरः ॥

नये द्वौ द्वौ वर्णावन्योऽन्यस्य परम्परं सवर्णमंजौ भवत । अथा इडं उऊ
ऋऌ लृळ् । तेषां ग्रहणं नित्यं 'द्वयोर्हन्वोर्द्वयोर्दीर्घयोश्च सवर्णसंज्ञार्थम् ।

श्लोकः ।

क्रमेण वैपरीत्येन लघूनां लघुभिः सह ।

गुरुणां गुरुभिः सार्धं चतुर्थेति सवर्णता ॥ १ ॥

ककारलृकारौ च ॥ ५ ॥ ऋकारलृकारौ च परम्परं सवर्णमंजौ
भवत । ऋऌ ।

पूर्वो ह्रस्वः ॥ ६ ॥ तयो सवर्णमंजयोर्मन्ये पूर्वो वर्णो ह्रस्वमंजो
भवति । अ इ उ ऋ लृ ॥

परो दीर्घः ॥ ७ ॥ तयो सवर्णमंजयोर्मन्ये परो वर्णो दीर्घसंजो
भवति । आ ई ऊ ऋऌ ॥

सवर्णसंज्ञां नामि ॥ ८ ॥ अवर्णसंज्ञां स्वरो नामिमंजो भवति ।
इः उऊ ऋऌ लृळ् एऐ ओऔ ॥ वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणं कारग्रहणे
केवलग्रहणम् ।

एकारादीनि सन्ध्यक्षराणि ॥ ९ ॥ एकारादीनि सन्ध्याक्षराणि
सन्ध्यक्षरमंजानि भवन्ति । तानि कानि । ए ऐ ओ औ ॥

नित्यं सन्ध्यक्षराणि दीर्घाणि ॥ १० ॥ सन्ध्यक्षराणि नित्यं
दीर्घाणि भवन्ति ।

कादीनि व्यञ्जनानि ॥ ११ ॥ ककारादीनि हकारपर्यन्तान्यक्ष-
राणि व्यञ्जनमंजानि भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ

१ हस्यते एकारात्रयया उच्चार्यो इति ह्रस्वः ॥ २ इति विद्वदिति
द्विमानतया सुषुप्तिभिति दीर्घः ॥ ३ ए वन्तो अकारादावेः पृथग्निवृत्ते
इति व्यञ्जनानि अथवा रिगत । १०१. नरलेपो येम्य इति व्यञ्जनानि ।

ट ढ ण । त थ द ध न । प फ व भ म । य र ल व । श ष स ह ॥

ते वर्णाः पञ्च पञ्च पञ्च ॥ १२ ॥ ते ककारादयो मावंसाना वर्णा
पञ्च पञ्च भूत्वा पञ्चैव वर्गसज्ञा भवन्ति । क ख ग घ ङ । च छ ज झ
ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ व भ म ॥

वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शपसाश्चाघोषाः ॥ १३ ॥ वर्गाणां
प्रथमद्वितीया वर्णा शपसाश्चाघोषसज्ञा भवन्ति । कय चठ टठ तथ
पफ श ष स ॥

घोषवन्तोऽन्ये ॥ १४ ॥ अघोषभ्योऽन्ये तृतीयचतुर्थपदमा वर्णा
जल्यदाश्च घोषवन्मज्ञा भवन्ति । गघङ जझन ङढण दधन बभम
जल्यवह इति ॥

अनुनासिका ङजणनमाः ॥ १५ ॥ अनु पश्चात्तासिकाम्था-
ननुच्चारण येषां त अनुनासिका । ङजणनमा वर्णा अनुनासिकसज्ञा
भवति । ङजणनम इति ॥

अन्नःस्था यरलगाः ॥ १६ ॥ वर्गाणां उष्मणाच अन्त तिष्ठन्ती-
त्यतःस्था । यरलवा इत्येत वर्णा अन्त स्थसज्ञा भवन्ति । यरलव ॥

ऊष्माणः शपसहाः ॥ १७ ॥ ऊष्म उष्ण धर्ममुच्चादयतीति
ऊष्माण । शपसज्ञा इत्येत वर्णा उष्मसज्ञा भवन्ति । शपस ॥

अः इति विसर्जनीयः ॥ १८ ॥ येन विना यदुच्चारयितुं न
शक्यत स उच्चारणार्थो भवति । अकार इहोच्चारणार्थः । यथा कान्दिषु ।
कुमारीन्तनयुगलावृत्तिर्णो विमर्जनीयमज्ञो भवति ।

१ वकारादीनामकार उच्चारणार्थः ॥ २ घापा ध्वनिर्न विप्रत येषां ते
अघोषाः ॥

भृङ्गवद्गालवत्स्य कुमारीस्तनयुग्मवत् ।

नेत्रवत्कृष्णमर्पस्य विभेगोऽयमिति स्मृतः ॥ १ ॥

कै इति जिह्वामूलीयैः ॥ १९ ॥ ककार इहोच्चारणार्थः । वज्राकृति-
वर्णो जिह्वामूलीयमंजो भवति । कै ॥

पै इत्युपमानायैः ॥ २० ॥ पकार इहोच्चारणार्थः । गजकुम्भाकृति-
वर्ण उपमानायमंजो भवति । पै ॥

अं इत्यनुस्वारः ॥ २१ ॥ अकार इहोच्चारणार्थः । विन्दुभात्रो-
चर्णोऽनुस्वारमंजो भवति ॥ अं ।

लोकोपचाराद्ग्रहणमिद्विः ॥ २२ ॥ लोकानामुपचारो व्यवहारो ।
नयमादिहानुक्तमपि ग्रहणमयं शब्दमयं मिद्वि प्रवृत्तिर्वेदितव्या । तत्कथं ।
नव्या ग्रामो गम्यते इत्युक्तेनैवं ग्रामाय गच्छमीत्यर्थः ।

इति सप्तममन्त्रिः ॥ १ ॥

अथ स्वरसाम्बिरोच्यते ।

कः मन्त्रिः । पूर्वोत्तरवर्णानामन्यवधानेन सम्यगेण मन्यान् संश्लेष-
यन्त्रिः ॥ तव अभ्युदयः । कान्ता आगता । दधि ददम् । बदी ईहने ।

१ गिस्तृप्ते विरम्यते येन स निर्वर्णः ॥ २ जिह्वामूले मजो जिह्वामूलीयः ॥

३ उर समीपे ध्यायते शब्दायते इति उच्चारणार्थः ॥

४ अन्तमनुमन्य सर्लान उच्चार्यते स्वर्यते इति अनुस्वारः । ५ व्यवहारो
नाम शब्दप्रयोगः । ६ कालक्षारसत्त्वासाधनोपग्रहमेवाद् मिश्रमर्थं
अस्तीति शब्दः ।

७ पूर्वोत्तरवर्णानामनिरगमेणोच्चारणं सन्धानमिति च पुस्तकान्तरे ॥

वसु उभयो । वधू उद्धा । पितृ ऋषम । मातृ ऋकारेण । कृ ऋकार ।
कृ ऋकारेण । इति स्थिते ।

अनतिक्रमयन्निश्चयेत् ॥ २३ ॥ संधटितान्वर्णान् अनतिक्र-
मयन् निश्चयेत् इति विज्ञेय ॥

समानः सवर्णे दीर्घो भवति परश्च लोपम् ॥ २४ ॥ समानमंजको
वर्णो दीर्घो भवति सवर्णे परे परश्च लोपमापद्यते । सर्वत्र ह्रस्वो दीर्घ । स्व-
भावतो ह्रस्वाभावे परलोप । उक्तं च—

अदीर्घो दीर्घतां याति नास्ति दीर्घस्य दीर्घता ।

पूर्वं दीर्घस्वरं दृष्ट्वा परलोपो विधीयते ॥ १ ॥

व्यञ्जनमस्वरं परवर्णं नयेत् ॥ २५ ॥ अस्वरं व्यञ्जनं परवर्णं
नयेत् । तत्राभ्युदय । कान्तागता । दधीदम् । नदीदते । वसूभयो । वधूढा ।
पितृपम । मातृकारेण कृकार । कृकारेण । इति सिद्धं पदम् ॥ एवं
होतृकार । होतृ ऋकार इति विग्रहः । अत्र समान सवर्णे दीर्घो-
भवति इत्यादिना दीर्घत्वम् । होतृ ऋकार इति स्थिते ।

ऋति ऋतोलोपो वा ॥ २६ ॥ ऋति परे ऋतोलोपो वा भवति
होतृकार ॥ देव इन्द्र । कान्ता ट्यम् । इति स्थिते ।

अवर्ण इवर्णे ए ॥ २७ ॥ इवर्णे परे अवर्ण ए भवति परश्च
लोपमापद्यते । वर्णग्रहणे सवर्णग्रहणम् । देवेन्द्र । कान्तेयम् ॥ हल ईषा ।
लाङ्गल ईषा । इति स्थिते ।

हललाङ्गलयोरीपायामस्य लोपः ॥ २८ ॥ हल्लाङ्गलयोरस्य लोपो
भवति ईषाया परत । हलीषा । लाङ्गलीषा ॥ मनस् ईषा । इति स्थिते ।

मनसः सस्य च ॥ २९ ॥ मनसोऽस्य सस्य च लोपो भवति
ईषाया परत । मनीषा ॥ गन्ध उदकम् । माला उद्धा । इति स्थिते ।

उरणे ओ ॥ ३० ॥ उरणे परे अवर्ण ओ भवति परश्च लोपमा
पद्यते । गन्धोद्वक्म् । मालोदा ॥ तत्र ऋकार । सा ऋकारेण । इति
स्थिते ।

ऋरणे अर् ॥ ३१ ॥ ऋरणे परे अवर्ण अर् भवति परश्च लो-
पनापद्यते । पूर्वव्यञ्जनमुपरि पाठ्यञ्जनप्रथ ॥

रेफाक्रान्तस्य द्वित्वमशिष्टो वा ॥ ३२ ॥ रेफाक्रान्तस्य वर्णस्य
द्वित्वं भवत्यशिष्टो वा ।

तुन्दुरं तृणकाष्ठं च तैलं जलमुपागतम् ।

स्वभावाद्दूर्ध्वमायाति रेफस्यैतादृशी गतिः ॥ १ ॥

इति जलतुम्बिवान्यायेन रेफस्योर्ध्वगमन ।

शिङिति शादयः ॥ ३३ ॥ शप्स्य वर्णा शिट्सजा भवन्ति ।
तत्रकारि । मर्हरेण ॥ ऋण ऋणम् । प्र ऋणम् । वमन ऋणम् । वमन
ऋणम् । कम्बल ऋणम् । दश ऋणम् । इति स्थिते ।

ऋणप्रवमनस्त्वतर्कम्वलदशानामृणेशो दीर्घः ॥ ३४ ॥ ऋणा-
दीना अरो दीर्घो भवति ऋणे परे । एकदेशविहनमन्यसत् । ऋणार्णम् ।
प्रार्णम् । वमनार्णम् । वमनार्णम् । कम्बलार्णम् । दशार्णम् ॥ शीन ऋण ।
दु ष ऋण । इति स्थिते ।

ऋते च तृतीयासमासे ॥ ३५ ॥ तृतीयासमामे अरो दीर्घो
भवति ऋते च परे । शीतन ऋण शीतार्त । दुम्बेन ऋण दुम्बार्त ।
तृतीयासमाम इति किम् । फमश्चासौ ऋतश्च फम्ने ॥ तत्र लृकार ।
सा लृकारेण । इति स्थिते ।

लृवर्णे अल् ॥ ३६ ॥ लृवर्णे परे अवर्ण अल् भवति परश्च लोप-
मापद्यते । तत्रङ्कार । मङ्कारेण ॥ तत्र ण्या । गा ऐन्त्री । इति स्थिते ।

एकारे ऐ ऐकारे च ॥ ३७ ॥ एकारे ऐकारे च परे अवर्ण ऐर्म-
चति परश्च लोपमापद्यते । तवैषा । सैन्द्री ॥ म्व ईस्म् । त्व ईरिणी । स्व
ईरी इति स्थिते ।

स्वस्येरेरिणीरिपु ॥ ३८ ॥ म्वम्याकारम्य ऐत्वं भवति ईईरिणीईरिपु
परत परश्च लोपमापद्यते । स्वैस्म् । स्वैरिणी । स्वैरी ॥ अद्य एव । इह एव ।
इति स्थिते ।

एवे चानियोगे नित्यम् ॥ ३९ ॥ अनियोगेऽवर्णम्य नित्यं लोपो
भवति एवे च परे । अद्येव । इहेव । नियोगे तु अद्यैव गच्छ । इहैव तिष्ठ ॥
तव ओदनम् । सा औषावी । इति स्थिते ।

ओकारे औ औकारे च ॥ ४० ॥ ओकारे औकारे च परे अवर्ण
और्मवति परश्च लोपमापद्यते । तवौदनम् । सौषावी ॥ “चकाराधिकारा-
दुपसर्गावर्णलोपो धातोरेदोतोः ॥” प्र एलयति प्रेलयति । परा ओखति परो-
खति ॥ इणेधत्योर्न । उप एति । उपैति । उप एधते उपैधते ॥ नामधातो-
र्चा । उप एलकीयति उपेलकीयति ॥ उपैलकीयति । प्र ओधधीयति ।
प्रोषधीयति प्रौषधीयति ॥ अद्य ओम् । सा ओम् । इति स्थिते ।

ओमि च ॥ ४१ ॥ अवर्णम्य नित्यं लोपो भवति ओमि च परे ।
अद्योम् सोमित्यवोचत् ॥ बिम्ब ओष्ठ । स्थूल ओतु । इति स्थिते ।

ओष्ठौत्वोः समासे वा ॥ ४२ ॥ अवर्णम्य लोपो वा भवति ओ-
ष्ठौत्वो परत सप्तासविषये । बिम्बमिव ओष्ठौ यस्यासौ बिम्बोष्ठ ।
बिम्बौष्ठ । स्थूलोतु । स्थूलौतु । असमासे तु हे पुत्रौष्ठं पश्य । अद्यौतुं
पश्य ॥ अक्ष ऊहिनी । इति स्थिते ।

अक्षस्य ऊहिन्याम् ॥ ४३ ॥ अक्षस्यौत्वं भवति ऊहिन्या परत
परश्च लोपमापद्यते । अक्षौहिणी सेना ॥ प्रस्योढोब्धोश्च ॥ प्र ऊढ प्रौढः ।

प्र ऊढि प्रौढि ॥ एषैष्ययोरैत्तं । प्र एष प्रैष । प्र एष्य प्रैष्य ॥ दधि अत्र ।
नदी एषा । इति स्थिते ।

इरणो यमरणे न च परो लोप्यः ॥ ४४ ॥ इरणो यमापद्यते
असवणे पे न च परो लोप्य । दध्यत्र । नद्येषा ॥ मधु अत्र । वधू
आसनम् । इति स्थिते ।

बमुर्णः ॥ ४५ ॥ उरणो बमापद्यते असवणे पे न च परो
लोप्य । मध्यत्र । बध्वासनम् ॥ पितृ अर्थे । मातृ अर्थे । इति
स्थिते ।

रमुर्णः ॥ ४६ ॥ ऋरणो रमापद्यते असवणे पे न च परो
लोप्य । पितृर्थे । मातृर्थे ॥ लृ अनुबन्ध । लृ आहृति । इति
स्थिते ।

लम्भ्यर्णः ॥ ४७ ॥ लृवर्णो लमापद्यते असवणे पे न च परो
लोप्य । अनुबन्ध । लाहृति ॥ ने अनम् । चे अनम् । इति स्थिते ।

ए अय् ॥ ४८ ॥ एकारो अय् भवति अमरणे पे न च
परो लोप्य । नयनम् । चयनम् ॥ नै अक । चै अक । इति स्थिते ।

ऐ आय् ॥ ४९ ॥ ऐकार आय् भवत्यमरणे पे न च परो
लोप्य । नायक । चायक ॥ लो अनम् । पो अनम् । इति स्थिते ।

ओ अय् ॥ ५० ॥ ओकारो अय् भवति अमरणे पे न च परो
लोप्य । लयनम् । पयनम् ॥ लौ अक । पौ अक । इति स्थिते ।

औ आय् ॥ ५१ ॥ औकार आय् भवत्यमरणे पे न च
परो लोप्य । लायक । पायक ॥ गो अजिनम् इति स्थिते ।

गोर इति वा प्रकृतिः ॥ ५२ ॥ गोशब्दस्य वा प्रवृत्तिर्भेद-
योगे पे । गो अजिनम् गोऽचिनम् । गवाचिनम् ॥ गो अर्थो । गोईहा । गो

उष्ट्रौ । गो एल्को । इति स्थिते ।

अः स्मरे ॥ ५३ ॥ गोशब्दस्य अवादेशो वा भवति स्वरं परे । गो अश्चौ । गवाश्चौ गोश्चौ । गवेडा । गवीडा । गवोष्ट्रौ । गवुष्ट्रौ । गवैल्को । गवैल्को ॥ गो अक्ष । गो इन्द्र । इति स्थिते ।

अक्षेन्द्रयोर्नित्यम् ॥ ५४ ॥ गोशब्दस्य नित्यमवादेशो भवति अक्षेन्द्रयो परत । गवाक्ष । गवेन्द्र ॥ ते आहु । तस्मै आसनम् । पटो इह । असौ इन्दु । इति स्थिते ।

अयादीना यत्रलोपः पदान्ते न वा लोपे तु प्र कृतिः ॥ ५५ ॥ पदान्तं वर्तमानाना अयुह्येवमादीना यत्रयोर्लोपो भवति न वा लोप तु प्रकृतिश्च भवति । त आहु । तयाहु । तस्मा- आसनम् तस्मायासनम् । पट इह पटविह । असाइन्दु असा विन्दु ॥ नै ऋ अद । रे उ अण । मै ऋ उत । ओ उ इन्दु । रिपु इ उदय । इति स्थिते ।

स्वरजो यवकारावनादिस्थो लोप्यौ व्यञ्जने ॥ ५६ ॥ अनादिस्थौ स्वरजौ यवकारौ लोप्यौ भवतो व्यञ्जने परे । नारद । रावण मारुत । अविन्दु । रिप्युदय ॥ ते अत्र । पटो अत्र । इति स्थित ।

एदोत्सरः पदान्ते लोपमकारः ॥ ५७ ॥ एदोद्वया पदान्ते वर्तमानाभ्या परोष्कारो लोपमापद्यते । तेऽत्र । पटोऽत्र ॥ देवी गृहम् । पटु दम्त । मातृ मुखम् । जले पद्मम् । रै धृति । गो गति । नो यानम् ।

न व्यञ्जने स्मराः सन्धेयाः ॥ ५८ ॥ व्यञ्जने परेस्वरा सन्धानीया न भवन्ति ॥ पितृ यम् । आतृ यम् । मातृ यम् । इति स्थिते ।

र कनस्तद्विते ये ॥ ५९ ॥ ऋतो रो भवति तद्धिते ये फे ।
पितुरिदम् पिञ्चन् । एवं आञ्चम् । मञ्चन् ॥ गो यूति । इति
स्थिते ॥

गञ्चतिरञ्चमाने ॥ ६० ॥ अञ्चमाने गञ्चतिरिति निपात्यन्ते ।
गञो यूति गञ्चति ॥

इति स्वरसन्धिः ।

अथ तेषां स्वराणामेव मन्धिकार्यं प्राप्ते कश्चित्पूर्ववत् प्रकृतिभाव
उच्यते । अहो आश्चर्यम् । नो एहि । अ अपेहि । इ इन्ते दस्व । उ
उत्तिष्ठ । आ एवम् । इति स्थिते ॥

ओदन्ता अइउआ निपाता स्वरं प्रकृत्या ॥ ६१ ॥ ओदन्ता
निपाता अ इ उ आश्च केवन् निपाता स्वरं फे प्रकृत्या तिष्ठन्ति । यङ-
क्षणेनानुपपन्नं तन्मर्षं निपातनान्मिदं ।

इपदर्थे क्रियायोगे मर्यादाभिविधौ च यः ।

आडानुबन्धो विव्रेषां वाक्यस्मरणयोगे तु ॥ १ ॥

इपदर्थे—आ उष्णं—ओष्णं । क्रियायोगे—आ इहि—एहि । मर्यादायां—
आ उदकान्तात् । ओदकान्तात् । अभिविधौ—आ आर्येभ्य आर्येभ्यो
यशो गतमकलंकम्वामिन । वाक्ये—आ एवं किञ्च मन्यमे । स्मरणे—

१ अहो आहो उताहो च मोहोहो अपो ह्ये । भनोयुक्ताश्च ओदन्ता नि-
पाता अष्टया स्मृताः ॥ २ ओकप्रतिद्वयशब्दमादाय स्वरूपेण कथं निपाताः
निश्चयेन पतन्त्येनेकेष्वर्थेभ्यो निपाताः ॥

३ पूर्वापरीभूता साध्यमानरूपा प्रकृतिः क्रिया । ४ वाक्यपूरणे ॥

आ एव किल तत् । अन्तग्रहणप्रकारादीना केवलार्थम् ॥ कवी एतौ ।
म ले इमे । इति स्थिते ।

द्विवचनमनौ ॥ ६२ ॥ अनौभूत द्विवचन स्वरे परे प्रकृत्या
तिष्ठति ॥

मणीरादीना वा ॥ ६३ ॥ मणीवादीना वा सन्निर्भप्रति । मणी
इव मणीव । जम्पती इव जम्पतीय । अमुके अत्र तिष्ठत । इति स्थिते ।

न साकोऽदसः ॥ ६४ ॥ साक अदस प'मनौभूत द्विवचन स्वर
परे प्रकृत्या न तिष्ठति । अमुकेऽत्र तिष्ठत ॥ अमी अश्वा । अमी एटका ।
अमी उट्टा । अमी आदित्यरश्मय । इति स्थिते ।

बहुवचनममी ॥ ६५ ॥ बहुवचनान्तममीरूप स्वर पर प्रकृत्या
तिष्ठति ॥ आगच्छ भो देवदत्त ३ अत्र । उत्तिष्ठ भो यजदत्त ३ इह ।
आयाहि भो विष्णुमित्र ३ इह । इति स्थिते ।

अनुपदिष्टाश्च ॥ ६६ ॥ अक्षरसमाज्ञायेऽनुपदिष्टा प्लुता स्वरे परे
प्रकृत्या तिष्ठन्ति ॥ सुश्लोक ३ इति । इति स्थिते ।

नेतौ ॥ ६७ ॥ प्लुतस्य इतिशब्दे परे सन्धिकार्यनिषेधो न भवति ।
अहो सुश्लोकेति । दूरागह्वाने गाने रोदने च प्लुतास्त लोकेत
सिद्धा । उक्त च—

एकमात्रो भवेद्भस्वो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते ।

त्रिमात्रस्तु प्लुतो ज्ञेयो व्यञ्जन चार्द्धमात्रकम् ॥ १ ॥

इति प्रकृतिभावप्रतिपत्तिः ।

अथ व्यञ्जनसन्धिरुच्यते ।

वाक् अत्र । वाक् जयति । अच् अत्र । अच् गच्छति । पट् अत्र । पट् गच्छन्ति । तत् अत्र । तत् गच्छति । ककुप् आम्ने ककुप् जयति । इति स्थितं ।

वर्गप्रथमाः पदान्ताः स्वरघोषवत्सु तृतीयान् ॥ ६८ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा म्योषु घोषवत्सु च परोषु स्ववर्गतृतीयानापद्यन्ते । वर्गप्रथमातिक्रमे कारणाभावान् । वागत्र । वाग्जयति । अजत्र । अज्गच्छति । पडत्र । पड्गच्छन्ति । तदत्र । तद्गच्छति । ककुम्नान् । ककुम्जयति । प्रकृतिप्रत्यययो पदयोर्विभागे सन्निभ्यरात्रतिपेवश्च प्रकृतिप्रत्यययोर्विभागो यत्र तत्र नित्य सन्धिकार्य भवति । यत्र पदयोर्विभागस्तत्र विकल्पेन सन्धिकार्य भवति । इति सिद्धम् ॥ वाक् मती । अच् मात्रम् । पट् मुखानि । तत् नयनम् । त्रिष्टुप् मिनोति । इति द्वि स्थितं ।

पञ्चमे पञ्चमांस्तृतीयान्नरा ॥ ६९ ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा पञ्चमे परो स्ववर्गपञ्चमानापद्यन्ते तृतीयान्न वा । वाञ्जनी वाञ्जनी । अज्नात्रम् । अज्मात्रम् । ण्मुखानि । पड्मुखानि । तन्नयनम् । तन्नयनम् । त्रिष्टुप् मिनोति । त्रिष्टुप् मिनोति ॥

प्रत्यये पञ्चमे पञ्चमान्नित्यम् ॥ ७० ॥ पदान्ता वर्गप्रथमा नित्यं स्ववर्गपञ्चमानापद्यन्ते प्रत्ययपञ्चमे पंर । वाञ्जात्रम् । अज्नात्रम् । ण्मात्रम् । तन्मयम् । ककुम्मात्रम् ॥ वाक् शू । अच शेष । पट् श्यामा । तत् श्रेयम् । त्रिष्टुप् क्षुतम् । इति स्थितं ।

वर्गप्रथमेभ्य शकार म्प्रत्ययपरपठकारं न वा ॥ ७१ ॥ पदान्तांभ्यो वर्गप्रथमेभ्य शकार म्प्रत्ययपरपठकारमापद्यन्ते नरा । वाक् शू ।

वाक् शू । अच्छेय । अच्छेय । पट्छयापा, । पट्छयापा । तच्छ्वेतम् ।
तच्छ्वेतम् । त्रिष्टुप्छुतम् । त्रिष्टुप्छुतम् ॥ तत् छक्ष्णम् । तत् क्ष्मशानम् ।
इति स्थिते । न वा ग्रहणेन ।

लानुनामिकेर्षीच्छन्त्यन्ये ॥ ७२ ॥ लानुनासिकेषु पत
शकाद्भुत्काग्रापद्यने न वा । तच्छ्रुलक्षण तच्छ्रुलक्षण । तच्छ्रुलक्षण—तच्छ्रु-
लक्षण—इति सिद्धम् ॥ वाक् हीन । अच् हलौ । पट् रलानि । तत्
हितम् । कटुप रास । इति द्वि स्थिते ।

तेभ्य एव हकार पूर्वचतुर्थ न वा ॥ ७३ ॥ तेभ्य पदान्तेभ्यो
वर्गप्रथमेभ्य परो हकार पूर्वचतुर्थप्रापद्यने न वा । वाग्हीन वाहीन ।
अज्जलौ अज्जलौ । पट्दलानि पट्दलानि । तद्धितम् तद्
हितम् । कटुभ्रास कटुभ्रास । तेभ्यो ग्रहण च्च्यपरनिवृत्त्यर्थम् । तेन
वाग्यलादयति । एवति ग्रहण तृतीयपतयच्छेदार्थम् । पुनरपि न वा
ग्रहणमुत्तरत्रयनिवृत्त्यर्थम् ॥ तन् लुनाति । तत् चरति । तन् छाद-
यति । तत् जयति । तन् क्षपयति तत् जकारेण । तन् टीकन । तन्
टकारेण । तन् टीनम् । तन् टीकन । तत् णकारेण । इति स्थिते ।

पररूपं तकारो लच्छट्प्रगेषु ॥ ७४ ॥ पदान्ततकारो लच्छट्प्रगेषु
पंगेषु पररूपप्रापद्यने । तच्छ्रुनाति । तच्छ्रुति ।

धुङ् व्यञ्जनन्तन्वानुनामिकम् ॥ ७५ ॥ अतश्चानुनासिक-
वर्जित व्यञ्जनन बुद्धिर्भवेति ।

पदान्ते धुटा प्रथमः ॥ ७६ ॥ पदान्त उर्ध्वपानाना बुद्धिर्भवेति
प्रथमो भवेति ॥

श्लोक । १ पररूपं हि कर्तव्यं न ह्यस्य भवेति ॥ अथ उ पर
दृष्ट्वा विश्वरूपेण प्रथमे ॥

ध्रुतां तृतीयश्चतुर्थेषु ॥ ७७ ॥ ध्रुता तृतीयो भवति चतुर्थेषु
पेषु । तच्छादयति । तज्जयति । तज्जययति । तज्जकारेण । तट्टीक-
ने । तट्टकारेण । तट्टीनम् । तट्टीकने । तण्णकारेण ॥ तत् शेतं । तत्
अयनम् । इति स्थिते ।

चं शे ॥ ७८ ॥ पदान्तन्तकारश्चकारमापद्यते ङकारे परे ॥

चंशे व्यर्थमिदं सूत्रं यदुक्तं शर्ममणा ।

तभ्योत्तरपदं ब्रूहि यदि वेत्सि कलापकम् ॥ १ ॥

सृढधीस्तरं न जानासि छत्वं किल विभाषया ।

अङ्ठत्वपक्षे वचनं नूनं चंशे व्यग्रस्थितम् ॥ २ ॥

तत् शेतं । तत् अयनम् ॥ कुङ् आम्ने सुगण् अत्र । पचन् दह ।
अयन् आम्ने । इति स्थित ।

अन्त्यात्पूर्वं उपधा ॥ ७९ ॥ धातुर्लिङ्योस्त्यगर्णात्पूर्वो वर्ण
उपधामजो भवति ।

टणना ह्मोपधाः म्यरे द्विः ॥ ८० ॥ ह्मोपधा
पदान्ता ङणना म्यरे परे द्विर्भवन्ति । कुङ् आम्ने । सुगणात्र । पचन्नि-
दृपताम्ने । अत्र रगृणेष्व्य ट्यादिना णत्वे प्राप्ते [असिद्ध महिरग
मत्तरगे] अन्तर्गते कार्य्ये कृते सति महिरग कार्य्यममिद्ध भवति ।
इति णच्चे सति द्विचनिषेधः । पूर्व गणे कृते पश्चाद् द्विः प्राप्ते सति ।
सकृद् बाधितो विधिर्प्राधिन एव सत्सुस्पष्टत् ॥ भवान् चरति । भवान्
आप्यति । इति स्थिते ।

नोज्जन्तश्चउयोः शकारमनुस्वारपूर्णम् ॥ ८१ ॥ पदान्तो नकार-
श्चउयोः पय्यो शकारमापद्यते अनुस्वारपूर्णम् । भवाश्चरति । भवाश्छद-
यति ॥ भवान् टीकने । भवान् टकारेण । इति स्थिते ।

टठयोः पकारम् ॥ ८२ ॥ पदान्तो नकार टठयो परयो पकार-
मापद्यते अनुस्वारपूर्वम् । भवाष्टीकने । भवाष्टकारेण ॥ भवान् तरति ।
भवान् थुडति । इति स्थिते ।

तथयोः सकारम् ॥ ८३ ॥ पदान्तो नकारस्तथयो परयो
सकारमापद्यतेऽनुस्वारपूर्वम् । भवाम्तरति । भवाम्थुडति ॥ नृन् पाहि ।
इति स्थिते ।

नृन्. पे वा ॥ ८४ ॥ नृन्शब्दस्य पदान्तो नकारोऽनुस्वारपूर्व सकार
वाऽऽपद्यते पकारे परे । नृन्पाहि । नृन्पाहि ॥

प्रशान् शदीन् ॥ ८५ ॥ प्रशानो नकार शदीन् प्रा-
प्नोति । प्रशान् चरति । प्रशान्छादयति । प्रशान्दीकने । प्रशान्छा-
ण । प्रशान् तरति । प्रशान् थुडति ॥ भवान् लुनाति । भवान् लि-
खति । इति स्थिते ।

ले लम् ॥ ८६ ॥ पदान्तो नकारो रकारमापद्यते रकारे परे ।
अनुस्वारहीनम् ॥ ८७ ॥ अधिकारस्येष्टत्वात् शकारादीना हीन
त्वादनुस्वारो नास्ति । भगाल्लुनाति । भगाल्लिखति ॥ भवान् जयति ।
भवान् ज्ञपयति । भवान् जकारेण । भवान् शेते इति स्थिते ।

जज्ञजशकारेषु जकारम् ॥ ८८ ॥ पदान्तो नकारो जज्ञजश
कारेषु पेषु जकारमापद्यते , भगज्जयति । भगज्ज्ञपयति । भगज्जकारेण ।
भगज्जशेते ॥ उर्जन् शू । उभयविक्रमे ऋष्यम् । इति स्थिते ।

शि नृचो वा ॥ ८९ ॥ पदान्तो नकारो नृचो वा प्राप्नोति श-
कारे परे । तर्गश्चटर्गयोमे चटर्गा । इति पञ्चम म्यात् । उर्जन्शू
उर्जन्शू उर्जन्शू ॥ भवान् डीन । भवान् दोस्ते । भवान् णसारण ।
इति स्थिते ।

डङ्गेषु णम् ॥ ९० ॥ अत्र वा स्मर्यते । पदान्तो नकारो णकार-
मापद्यते डङ्गेषु णम् । भवाण्डीन । भवाण्डीकृतं । भवाण्कारेण ॥
त्वं लुनासि । त्वम् रमसे । त्वम् यासि । त्वम् वसमि । इति स्थितं ।

मोञ्जुस्वारं व्यञ्जने ॥ ९१ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमाप-
द्यते व्यञ्जने परे । त्वं लुनासि । त्वं रमसे । त्वं यासि । त्वं वसमि ।
(सम्राट् संज्ञायाम्) सम्पूर्वात् राजनेश्च बिप्पनुन्वाराभावो निपात्यते ।
सम् राजने सम्राट् ॥

विरामे वा ॥ ९२ ॥ पदान्तो मकारोऽनुस्वारमापद्यते न वा
विरामे । देवाना, देवानाम् । पुरुषाणा, पुरुषाणाम् । देवं, देवम् ॥
त्वम् करोषि । त्वम् चरसि । त्वम् दीरसे । त्वम् तरसि । त्वम् पचसि
इति स्थिते ।

वर्गे तद्वर्गपञ्चमे वा ॥ ९३ ॥ पदान्तो मकारो वर्गे परे त-
द्वर्गपञ्चममापद्यते न वा । त्वङ्करोषि, त्वं करोषि । त्वङ्करसि । त्व
चरसि । त्वण्दीकसे, त्वं दीरमे । त्वन्तरसि, त्वं तरसि । त्वम्पच-
मि, त्वं पचमि ॥ त्वम् यासि । त्वम् वरसि । त्वम् लोक्से । इति
स्थिते ।

यत्तलेषु वा ॥ ९४ ॥ पदान्तो मकार पङ्कपमापद्यते वा यत्तलेषु
पङ्क । त्वं यासि, त्वं यासि । त्वं वरसि, त्वं वरसि । त्वं लोक्से, त्वं
लोक्से ॥

इति व्यञ्जनसन्धि ।

अथ विसर्जनीयसन्धिरुच्यते ।

क चरति । क छादयति । इति स्थिते ।

विमर्जनीयश्चे छे वा शम् ॥ ९५ ॥ चे वा छे वा परे विसर्जनीय-
शमापद्यते । कश्चरति । कदछादयति । इति सिद्धम् ॥ कं टीकते ।
कं टकारेण । इति स्थिते ।

टे ठे वा पम् ॥ ९६ ॥ टे वा ठे वा परे विसर्जनीय पकारमा-
पद्यते । कष्टीकते । कष्टकारेण ॥ कं तरति । कं थुडति । इति
स्थिते ।

ते थे वा सम् ॥ ९७ ॥ ते वा थे वा परे विसर्जनीय समापद्य-
ते । कस्तरति । कम्थुडति ॥ कं करोति । कं खनति । इति द्वि-
स्थिते ।

करयोर्जिह्वामूलीयं न वा ॥ ९८ ॥ करयो परयोर्विसर्जनीयो
जिह्वामूलीयमापद्यते न वा ।

जिह्वामूलीयोपध्मानीयौ च ॥ ९९ ॥ जिह्वामूलीयमुपध्मानीयं च
परं वर्णं नयेत् । कं कैरोति, कं करोति । कं खैनति, कं खनति ॥
कं पचति । कं फलति । इति स्थिते ।

पफयोरुपध्मानीयं न वा ॥ १०० ॥ पफयो परयोर्विमर्जनीय
उपध्मानीयमापद्यते न वा । कं पचति, कं पचति । कं फलति, कं फ-
लति ॥ कं च्छावित्याचष्टे । कं ट्पावित्याचष्टे । पुरुषं त्सरक । यत्.
क्षम । तत् प्माति । इति स्थिते ।

न शादीन् शपमस्ये ॥ १०१ ॥ विसर्जनीय शादीन् न प्राप्नोति
शपमस्ये निमित्ते परे ॥ कं द्योतति । कं धीवति । कं स्तौति । इति
स्थिते ।

अघोपस्येषु शपसेषु वा लोपम् ॥ १०२ ॥ अघोपस्येषु शपसेषु
लोपे निमित्ते परे ॥ कं द्योतति । कं धीवति । कं स्तौति । इति
स्थिते ।

कश्च्योतति, कश्च्योतति । कष्ठीवति, कष्ठीवति, कष्ठीवति ।
कम्तोति, कम्तोति, कम्तोति ॥ क शोते । क षट् । क साधु ।
इति स्थिते ।

शे पे से ना ना पररूपम् ॥ १०३ ॥ शे वा पे वा से वा पर
विमर्जनीय एवमापद्यते न वा । कश्च्योत, क शन । कष्ठीव, क षड् ।
कम्साधु, क माधु ॥ क अर्थ । क अत्र । इति स्थितम् ।

उमकारयोर्मध्ये ॥ १०४ ॥ द्वयोस्कारयोर्मध्ये विसर्जनीय उमाप
द्यत । कोऽर्थ । कोऽत्र ॥ क गच्छति । क धावति । इति स्थितम् ।

अघोपनतोश्च ॥ १०५ ॥ अकारघोषनोर्मध्ये विसर्जनीय उमा-
पद्यत । को गच्छति । को धावति ॥ क षट् । क उपरि । क एष ।
इति स्थिते ।

अपरो लोप्योऽन्यन्वरे य वा ॥ १०६ ॥ अकारात्तरो विसर्जनी
यो लोप्यो भवति य वाऽपद्यत अयम्बग परे । वाशब्दोऽत्र स्फुट्यार्थः ।
न च विकल्पार्थः ॥

नै विमर्जनीयलोपे पुनः सन्धिः ॥ १०७ ॥ विसर्जनीयलोप
पुन पुन सन्धिर्न भवति । क षट्, कयिह । क उपरि, क्युपरि । क
मप, कयेष ॥ द्वा आहु । मो अत्र । इति स्थितम् ।

आभोभ्यामभमभ्र म्वर ॥ १०८ ॥ आभारभोशब्दाभ्यामपरो वि-
मर्जनीय एवमेव भवति (लोप य वाऽपद्यत) 'वग पर । द्वा आहु,
उवायाहु । मो अत्र, मोयत्र ॥ भो अत्र । जघो अत्र । इति स्थिते ।

१ न तद् पादपूर्णं चत् । तदो विसर्जनीयलोपे पुनस्तथा धर्मार्थानपधानमद-
नि पादपूर्णं चेत् ॥ स्त्रा ॥ सैष दाशरथी राम सैष राज्ञः युधिष्ठिर ॥ सैष क
पौ महात्मागा सैष पार्थो धनुर्धर ॥ (०) गच्छहण एवमेवाव निवृत्त्यर्थम् ।

भगोअघोम्या वा ॥ १०९ ॥ भगोअघोम्या विसर्त्तनीय एवमेव
भयति (लोप य वाऽपघने) स्वगे परे । भगो अत्र, भगोयत्र । अघो अत्र,
अघोयत्र ॥ देवा गता । भो यासि । भगो ब्रज । अघो यन । इति
स्थिते ।

घोषयति लोपम ॥ ११० ॥ आकारभोभगोअघोशब्देभ्य परो
विसर्त्तनीयो लोपमापद्यत घोषयति पर । देवा गता । भो यासि । भगो ब्रज ।
अघो यन ॥ लोपग्रहण य वेति (एवमेवति) निवृत्त्यर्थम् ॥ सुपि । सुतु ।
इति स्थिते ।

नामिपरो रम ॥ १११ ॥ नामिन परो विमर्त्तनीयो रमापद्यत नि-
रपेक्ष । इत्तरर्थे वचनम् ।

इत्तरोरीत्तरो ॥ ११२ ॥ अत्र घातोऽरिरोरीत्तरौ भवतो पिरामे
व्यञ्जनानौ च । रेफमोर्विसर्त्तनीय । सुपी सुतू ॥ अग्नि गच्छति ।
अग्नि अत्र । रवि गच्छति । रवि अत्र । मुनि आयाति । मुनि ग-
च्छति । पटु वदति । पटु अत्र । इति स्थिते ।

घोषयत्स्वरेषु ॥ ११३ ॥ नामिन परो विसर्त्तनीयो रमाऽ-
पद्यत घोषयत्स्वरेषु । अग्निर्गच्छति । अग्निरत्र । रविर्गच्छति । रवि-
रत्र । मुनिर्गच्छति । मुनिर्गच्छति । पटुर्नदति । पटुरत्र ॥ पित याहि ।
पित अत्र । पुन गच्छति । पुन अत्र । इति स्थिते ।

रप्रकृतिरनामिपरोऽपि ॥ ११४ ॥ रेफप्रकृतिर्विमर्त्तनीयो
नामिपरोऽप्यनामिपरोऽपि रमापद्यत घोषयत्स्वरेषु पतत । पितर्याहि । पित-
रत्र । पुनर्गच्छति । पुनरत्र ॥ अह गण । अह अत्र । अह जयति ।
अह आयाति । अह हसति । अह अपि । इति स्थिते ।

अहोऽरेफे ॥ ११५ ॥ अहो विमर्त्तनीयो रमापद्यते अरेफे घो-

वति च स्वरे परे । अहर्गणः । अहरत्र । अहर्जयति । अहरायाति । अह-
र्हसति । अहरपि । रेफे तु अहो राजने । अहो रात्रम् । अहो रूपम् ॥ अहः
भ्याम् । अहः मि । इति स्थिते ॥

न स्यादिभे ॥ ११६ ॥ अहो विसर्जनीयो न रमापद्यते स्यादिभे
परे । अहोभ्याम् । अहोभि । स्यादिभे इति किम् । अहर्भुक्तिः । अह-
र्भति ॥ अहः पतिः । इति स्थिते ।

अहरादीनां पत्यादिषु ॥ ११७ ॥ अहरादीनां विसर्जनीयो वा
रमापद्यते पत्यादिषु षत । अहर्पति, अहः पतिः । इत्यादि ॥ एष करोति ।
न गच्छति । इति स्थिते ।

एषस्पर्शो व्यञ्जने लोप्यः ॥ ११८ ॥ एषाम्भ्याम् स्पर्शो विस-
र्जनीयो लोप्यो भवति व्यञ्जने परे । एष करोति । स गच्छति ॥ अग्निः
स्थेन । पुनः रात्रिः । इति स्थिते ।

रो रे लोपे स्पर्शपूर्वो दीर्घः ॥ ११९ ॥ रे परे रो लोपमापद्यते
पूर्वस्पर्शो दीर्घो भवति । अग्निस्थेन । पुनारात्रिः ॥ बट छाया । कवि
छन्दः । तनु छविः । इति स्थिते ।

द्विर्भाष्यं स्वरपरश्छकारः ॥ १२० ॥ स्वरान्तरश्छकारो द्विर्भाष-
मापद्यते ।

अघोषे प्रथमः ॥ १२१ ॥ अघोषे परे धुटा प्रथमो भवति ।
वटच्छाया । कविच्छन्दः । तनुच्छविः ॥ बाला छादयति । बला छादयति ।
इति स्थिते ।

दीर्घात्पदान्ताद्वा ॥ १२२ ॥ पदान्तादीर्घात्परश्छकारो वा द्विर्भा-
षमापद्यते । बालाच्छादयति, बाल्य छादयति । बलाच्छादयति, बलाच्छा-
दयति । इति सिद्धम् ॥ आ छादयति । मा छिदत् । इति स्थिते ।

आङ्माङ्भ्या नित्यम् ॥ १२३ ॥ आङ्माङ्भ्या परश्चकारो
नित्य द्विर्भावमापद्यते । आच्छादयति । माच्छिदत् । इति सिद्धम् । दध्यत्र
इति स्थिते ।

अस्यरे ॥ १२४ ॥ व्यञ्जन द्विर्भवति व्यञ्जने परे । दद्धचत्र ॥

इति विसर्जनीयसन्धि ॥

अथ लिङ्गाद्विभक्तय उच्यन्ते ॥

सर्गेजं तमहं वन्दे परं ज्योतिस्तमोपहम् ।

प्रवृत्ता यन्मुखादेवी सर्गभाषा सरस्वती ॥ १ ॥

किं लिङ्गम् ?

धातुनिभक्तिवर्जमर्थवलिङ्गम् ॥ १२५ ॥ अर्थोभिधेय ॥ धातु
विभक्तिवर्जमर्थवच्छब्दरूप लिङ्गसज्ञ भवति । तच्च लिङ्गं द्विविधम् ।
स्वरान्त व्यञ्जनान्तं चेति । तत्पुनः प्रत्येकं त्रिविधम् । पुलिङ्गं स्त्रीलिङ्गं
नपुंसकलिङ्गं चेति । तत्रादावकारान्तात्पुलिङ्गात्पुरुषशब्दाद्विभक्तयो, यो
उच्यन्ते । लोकोपचारात्म्यादीनां विभक्तिसंज्ञायां पुरुष इति स्थितः ॥

तस्मात्परा विभक्तयः ॥ १२६ ॥ सि औ जस् । अन् औ
शस् । टा भ्याम् भिम् । डे भ्याम् भ्यस् । ङसि भ्याम् भ्यस् । ङस् ओस्
आम् । ङि ओस् सुप् । तस्मादर्थवतो लिङ्गात्परा स्यादयो विभक्तयो भव
न्ति । ता पुनः सप्त । सि औ जम् इति प्रथमा । अम् औ शस् इति
द्वितीया । टा भ्याम् भिस् इति तृतीया । डे भ्याम् भ्यस् इति चतुर्थी ।
ङसि भ्याम् भ्यस् इति पञ्चमी । ङस् ओस् आम् इति षष्ठी । ङि ओस्
सुप् इति सप्तमी । एव युगपत् सर्वं प्रत्ययप्रसङ्गे वक्तुर्विवक्षया शब्दार्थ-
प्रतिपत्तिरिति लिङ्गार्थविवक्षायाम् ।

प्रथमा विभक्तिर्लिङ्गार्थवचने ॥ १२७ ॥ लिङ्गार्थवचने प्रथमा विभक्तिर्भवति । इति लिङ्गार्थे प्रथमा । तत्रापि युगपदेकवचनादिप्राप्तौ ।

एकं द्वौ बहून् ॥ १२८ ॥ अर्थान् वक्तीति, एकस्मिन्नर्थे एक-
वचने द्वयोरर्थयोर्द्विवचने बहुवचनेषु बहुवचनं भवति । इति लिङ्गार्थकत्व-
विश्लेषाया प्रथमैकवचनं सि । पुरप मि इति स्थितं ।

योऽनुगन्धोऽप्रयोगी ॥ १२९ ॥ य अनुगन्ध स अप्र-
योगी भवति । अनुगन्ध क 'टजशटटपा विभक्तिष्वनुगन्धा । वा
रिरामे इति वर्तमाने ।

रेफमोर्निर्मर्जनीयः ॥ १३० ॥ रिरामे व्यञ्जनादौ च
रेफमकारयोर्निर्मर्जनीयो भवति । परवर्णमिमांशो रिराम । अथवा य
दनन्तरं वर्णान्तरं नोच्यते स रिराम । पुरप इति मिद्ध पदम् । तथैव
लिङ्गार्थे द्वित्वविश्लेषाया द्विवचनम् औ । सन्नि । पुरपी ॥ तथैव
लिङ्गार्थे बहुवचनविश्लेषाया बहुवचनं जम् । अनुबन्धलोप । पुरप अम
इति स्थिते । अकारे लोपमिति प्राप्ते तत्प्रतिषेधः । अकारो दीर्घं घोषः
तीर्तं वर्तते । सर्वविधिम्यो लोपविधिर्नित्यान् । लोपम्वरादेजयो म्वरा
देशो विधिर्नित्यान् ।

जसि ॥ १३१ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घनादयं जसि पं ।
(एकदेशातिवृत्तमन्यस्त) । यथा कर्णमुच्छ्रादिस्वाङ्गेषु भिन्नेषु सल्लु
श्वा न गर्दभ किंतु श्वा श्वव । पुन सण्णं दीर्घं । सम्य विसर्जनीय ।
पुम्पा ॥ तथैवामन्त्रणार्थविश्लेषायाम् ।

आमन्त्रणे च ॥ १३२ ॥ दूरन्धानामभिमुखीकरणमन्त्रणम् ।
तत्र प्रथमा विभक्तिर्भवति ।

आमन्त्रणे मिः सम्बुद्धिः ॥ १३३ ॥ आमन्त्रणार्थे विहित

सि सम्बुद्धिसंज्ञो भवति ॥

हस्वनदीश्रद्धाम्यः सिलोपम् ॥ १३४ ॥ हस्वनदीश्रद्धाम्यः परं संबुद्धिसंज्ञकं सिलोपमापद्यते । कैश्चिदामन्त्रणाभिव्यक्तये अहो हे भो शब्दा प्राक्प्रयोज्यन्ते । हे पुरुष । द्विवचनबहुवचनयोः पूर्ववत् । हे पुरुषौ । हे पुरुष । तथैव कर्मविनक्षायाम् ॥

शेषाः कर्मकरणसंप्रदानापादानस्वाम्याद्यधिकरणेषु ॥ १३५ ॥ शेषा द्वितीयाद्या षड् निभक्तयः कर्पादिषु षट्सु कारकेषु यथासंख्यं भवन्ति । इति कर्मणि द्वितीया । पुरुष अम् इति स्थितं ।

अकारे लोपम् ॥ १३६ ॥ लिङ्गान्तोऽकारो लोरमापद्यते सत्त्वान्ये अकारे परे । पुरुषम् । द्विवचने सन्नि । पुरुषौ । बहुत्वं—पुरुष अस् इति स्थिते ।

शशि सस्य च नः ॥ १३७ ॥ शशि परे लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घनापद्यते सस्य च नो भवति । पुनः सण्णे दीर्घः । पुरुषान् । तथैव कर्त्तव्यविवक्षायाम् ॥ शेषा कर्मेत्यादिना कर्त्तव्ये तृतीया । पुरुष टा इति स्थिते ।

इन टा ॥ १३८ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्स्रष्टा इनो भवति । सन्नि । रपृवर्णेभ्यो नो णमनन्त्यः स्वरहयवक्वर्गपवर्गान्तरोऽपि ॥ १३९ ॥ रपृवर्णकारकवर्णैश्च परोऽनन्त्यो नन्तर णमापद्यते स्वरहयवक्वर्गपवर्गान्तरोऽपि शब्दान्तरोऽपि । स्वगन्तस्तत्तावत् । पुरुषेण । द्विवचने ।

अकारो दीर्घं घोषयति ॥ १४० ॥ लिङ्गान्तोऽकारो दीर्घनापद्यते घोषयति परे । पुरुषाभ्याम् । बहुत्वे ।

भिसैस्त्रा ॥ १४१ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्स्रो भिम् ऐस् वा

भवति । सधि । पुरुषै । तथैव सम्प्रदानविवक्षायाम् । शेषा कर्म-
त्यादिना सम्प्रदाने चतुर्थी ।

डैर्यः ॥ १४२ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो डैर्यो भवति । घोष-
वति दीर्घ । पुरुषाय । द्वित्र पूर्ववत् । पुरुषाभ्याम् । बहुत्वे ।

* धुङ् व्यञ्जनमनन्तःस्थानुनासिकम् ॥ ७५ ॥ अन्त स्था-
नुनासिकवर्जित व्यञ्जन धुङ्सृजं भवति । क ख ग घ । च छ ज झ ।
ट ठ ड द । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स ह इति ।

धुटि बहुत्वे त्वे ॥ १४३ ॥ लिङ्गान्तोऽक्षर ए भवति बहु-
त्वे धुटि परे । पुरुषेभ्य । तथैव अपादानविवक्षायाम् शेषा कर्मत्यादिना
अपादाने पञ्चमी ।

डसिरात् ॥ १४४ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो डसिगब्रुवति ।
पुरुषात् । द्वित्वनहुत्वयो पूर्ववत् । दीर्घोच्चारण किमर्थम् । अकारे लोपे
प्राप्ते सति तन्निमित्तम् । पुरुषाभ्याम् । पुरुषेभ्य । तथैव चान्यादिविवक्षायाम्
शेषा कर्मत्यादिना स्वाभ्यादौ षष्ठी ।

डस् स्यः ॥ १४५ ॥ अकारान्ताल्लिङ्गात्परो डस् स्यो भवति ।
पुरुषेभ्य । द्वित्रे, धुटि बहुत्वे त्वे इति वर्तत ।

ओसि च ॥ १४६ ॥ लिङ्गान्तोऽक्षर ए भवति ओसि च परे ।
सन्धि । ए अय् । त्रैपसोविसर्जनीय । पुरुषयो । बहुत्वे- पुरुष आम्
इति म्रियते । ह्रस्वनदीश्रद्धम्य इति वर्तत ।

१ ह्रस्वोऽक्षरः मुत्तरामेव, तस्य सवर्ण दीर्घे दृते रूपलिङ्गमन्वात्, तस्य पि
दीर्घात्रवेर्दीर्घक उच्यते अक्षर लोपमिति, तद् ए वक्तुं भा भूदिति, दीर्घोच्चारण
कृतमित्यर्थः ।

आमि च नु ॥ १४७ ॥ ह्रस्वनदीश्रद्धाश देभ्य परो नुरा
गमो भवति आमि पर ।

तृतीयादौ तु परादि ॥ १४८ ॥ उदनुमध आग्न परा
दिर्भवति तृतीयादौ विभक्तौ ।

दीर्घमामि सनौ ॥ १४९ ॥ ह्रस्वात्त लिङ्ग दीर्घपापद्यत
सनावामि परे । रष्वर्णेत्यादिना णत्व घोषवति दीर्घ । पुरुषणाम् ॥ नथन
अधिकरण सप्तमो । अनुमन्लोप । सन्नि । पुरुष । द्विवचन पूर्ववत् ।
पुरुषयो । बहुव- बुटि एव च ।

नामिकरपर प्रत्ययविकारागमस्थ सि ष नुनिसर्जनीय
यान्तरोऽपि ॥ १५० ॥ नामिकरेभ्य पर प्रत्ययविकारागमस्थ सि
षमापद्यत नुनिसर्जनीययान्तरोऽपि । पुरुषबु । नीतङ्ग-पुरुष पुरुषौ
पुरुषा । हे पुरुष हे पुरुषौ हे पुरुषा । पुरुषम् पुरुषौ पुरुषान् । पुरुषेण
पुरुषाभ्याम् पुरुषे । पुरुषाय पुरुषाभ्याम् पुरुषेभ्य । पुरुषात् पुरुषाभ्याम्
पुरुषभ्य । पुरुषस्य पुरुषयो पुरुषाणाम् । पुरुषे पुरुषयो पुरुषेषु ॥
एव धर्म वीर षट् वृक्ष सूर्य सागर स्तम्भ बाण मृग दन्त राघव मास पद्म
शिव शल गुह्यक व्रात गण्ड कट कपाट नाग शङ्कर घट पत्रादय ॥

पूर्वपरयोरर्थोपलब्धौ पदम् ॥ १५१ ॥ पूर्वपरयोरिति कोऽर्थः ।
प्रकृतिविभक्त्योरित्यर्थः । प्रकृतय का । पुरुषदिशब्दा भृशभृतयो धात
वश्च प्रकृतयो भवन्ति । विभक्तय का । स्यादिस्त्यादिश्च । तयो प्रकृ
तिविभक्त्योरर्थोपलब्धौ सत्या समुदायस्य पदसज्ञा भवति । एव विभ
क्त्यन्ताना सर्वत्र पदसज्ञा भवति । सर्वशब्दस्य कचिद्विशेष । सर्व । सवा ।
चसि- सर्वनाम्न इति वर्तन ।

जैः सर्वे इः ॥ १५२ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो जम् सर्व इ-
भजति । सर्वे । हे सर्वा । हे सर्वे । सर्व । सर्वा । सर्वान् ।
सर्वेण । सर्वाभ्या । सर्व ॥ इति ।

स्मै सर्वनाम्नः ॥ १५३ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो के स्मै
भजति । सर्वस्मै । सर्वाभ्या । सर्वेभ्य ॥ इति ।

इसिः स्मात् ॥ १५४ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो इसि स्माद्
भजति । सर्वस्मात् । सर्वाभ्याम् । सर्वेभ्य । सर्वेभ्य । सर्वयो ।

सुरामि सर्वतः ॥ १५५ ॥ सर्वनाम्नः पा सुरागमो भव
त्यामि परो । ध्रुटि एत्वम् । नामिस्त्वेत्यादिना ण्वम् । सर्वेषाम् । इति ।

डिः सिन् ॥ १५६ ॥ अकारान्तात्सर्वनाम्न परो डि सिन्
भजति । सर्वस्मिन् । सर्वयो । सर्वेषु ॥ नीतक — सर्व, सर्वा, सर्वे । हे
सर्व हे सर्वा, हे सर्वे । सर्वम्, सर्वा, सर्वान् । सर्वेण, सर्वाभ्याम्, सर्वे
सर्वस्मै, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्य । सर्वस्मात्, सर्वाभ्याम्, सर्वेभ्य । सर्वेभ्य,
सर्वयो, सर्वेषाम् । सर्वस्मिन्, सर्वयो, सर्वेषु । किं तत्सर्वनाम् । सर्व
विश्व उभ उभय अत्र अन्यतर इतर इतम कतर कतम यतर यत्न ततर
ततम एकतर एकतम (एते इतरतमप्रत्ययात्ता वृत् ।) त्व नम सम सिम
पूर् पर अत्र दक्षिण उत्तर अपा अधर ग्व अन्तर (वृत्) त्यद् तद् यद्
अउस् इवम् एतद् किम् एक द्वि (वृत्) युष्द् अम्मद् भजत् इति
सर्वानि । अल्पशब्दस्य तु भेद । अल्प । अल्पौ । असि ।

अल्पादेर्ना ॥ १५७ ॥ अल्पादेर्गणात्सरो जम् सर्व इभजति वा ।
अल्पे, अल्पा । अन्यत्र पुरुषशब्दजत् । कोऽन्यादिर्गण । अत्र प्रथम
चरम त्रितय द्वितय द्वय त्रय (एत तथअपत्ययान्ता) कतिपय नेम

अर्द्ध पूर्व पर अर दक्षिण उत्तर अर अधः स्व अन्तर (वृत्) । इति
अत्रादि । ॥ पूर्वशब्दस्य तु भेदः । पूर्व । पूर्वा । पूर्वे । पूर्वा । हे पूर्व ।
हे पूर्वा । हे पूर्वे, हे पूर्वा । पूर्वम् । पूर्वा । पूर्वा । पूर्वेण । पूर्वाम् ।
पूर्वम् । पूर्वम् ॥ पूर्वाम् । पूर्वम् । पूर्वम् । पूर्वम् ।

विभाष्येते पूर्वादिः ॥ १५८ ॥ पूर्वादिर्गणात्परयोर्दसिड्यो
स्मात्स्मिनौ विभाष्येते । पूर्वमात्, पूर्वात् । पूर्वाम् । पूर्वम् । पूर्वस्य ।
पूर्वयो । पूर्वेषाम् । डौ तथैव विस्तरः । पूर्वस्मिन्, पूर्वे । पूर्वयो । पू-
र्वेषु । क पूर्वादि । प्रागेवोक्तः । इत्याकारान्ता । आकारान्त
पुलिङ्ग क्षीरपाशब्दः । ततः स्याद्युत्पत्तिः । सौ । क्षीरपा । क्षीरपौ
क्षीरपा । सन्तुद्धावविशेषः । क्षीरपाम् । क्षीरपौ । क्षीरपादौ तु विशेषः ।

पञ्चादौ घुट् ॥ १५९ ॥ स्यादीनानादौ पञ्चवचनानि घुट्संज्ञानि
भवन्ति ।

आधातोरघुट्स्मरे ॥ १६० ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति
अधुट्स्मरे परे । धातोरिति किम् । इन्टुडन्तश्चिन्तौ धातुत्वं
न त्यजत इति । एतदुपलक्षणम् । उपलक्षणं किं । त्वम्य म्वसदृशम् च
प्राड्कमुपलक्षणं तेन विजन्तमपि धातुत्वं न ज्ञातिः । क्षीरप । क्षीरपा ।
क्षीरपाम् । क्षीरपामि । क्षीरपे । क्षीरपाम् । क्षीरपाम्य । क्षीरप ।
क्षीरपाम् । क्षीरपाम्य । क्षीरप । क्षीरपो । क्षीरपाम् । क्षीरपि । क्षीरपो ।
क्षीरपासु । एव सोमपा सीवुपा कीरल्पा सौवीरपा मटपा अग्रेणा
रिभवा अज्जजा उदधिना हाहा पुरोगादयः । इत्याकारान्ता ।

१ समातिश्रोतको वृत्त इति ॥

२ ' दसि स्मात् ' ' इः स्मिन् ' इति सूत्रद्वयमनुवर्तते ।

३ जडातीहि हाहा इति व्युत्पत्तिरने, न तु गन्धर्ववाच्योति पक्षे ।

इकारान्त पुलिङ्गो मुनिश्चन्द्रः । तत् म्याद्युत्पत्तिः । सौ । मुनि । द्विवे ।

इदुदग्निः ॥ १६१ ॥ इकारान्तमुकारान्तश्च लिङ्ग अग्निमज भवति ।
तपकक्षणमन्वेदार्थः ।

औकारः पूरं ॥ १६२ ॥ अग्निमजकात्पर्य औकार पूर्वस्वरूप-
मापद्यते । सन्धि । मुनी । जसि ।

इरेदुरोज्जमि ॥ १६३ ॥ अग्निमजकम्प इ एद्ववति उ ओद्ववति
जसि परे । मुनय ।

सम्बुद्धौ च ॥ १६४ ॥ अग्निमजकम्प उ एद्ववति उ ओद्ववति
सम्बुद्धौ पत । प्रत्यक्षोप इत्यन्तरक्षणमिति न्यायात् । हे मुने । हे मुनी ।
हे मुनय ।

अमेरमोकारः ॥ १६५ ॥ अग्निमजकात्पर्यम्प अमोऽकारो लोपना
पद्यते । मुनिम् । मुनी । शमादौ ।

शमोऽकारः मथ नोऽस्त्रियाम् ॥ १६६ ॥ अग्निमजकात्पर्यम्प
शमोऽकार पूर्वस्वरूपमापद्यते मथ मय च नो भवत्यस्त्रियाम् । मुनीन् ।

अम्त्रिया टा ना ॥ १६७ ॥ अग्निमजकात्पर्यम्प टा ना भवत्य
स्त्रियाम् । मुनिना । मुनिभ्या । मुनिभि । इयि ।

ट ॥ १६८ ॥ अग्निमजकम्प इ एद्ववति उ ओद्ववति इयि
पर । मुनये । मुनिभ्या । मुनिभ्य ।

हमिटमोरलोपश्च ॥ १६९ ॥ अग्निमजकम्प इ एद्ववति उ
ओद्ववति हसिप्सो पत तयोष्कारश्च लोप्यो भवति । मुने । मुनिभ्याम् ।
मुनिभ्य । मुने । मुन्यो । आमि नृगम् ।

दीर्घमामि सना ॥ १७० ॥ नाम्बन्त लिङ् दीर्घनापद्यते सनामामि
परे । मुनीनाम् ।

डिरौ सपूर्व ॥ १७१ ॥ अग्निसजकात्परो डि पूर्वम्बरेण सह
 और्भवति । मुनो । मुन्यो । मुनिषु । एवमग्नि गिरि रवि ऋषि यति कवि
 विधि राशि शीतरश्मि शालि दानगारि देत्यारि सौरि सूरि विघ्नारि
 हेमाद्रि अद्रि हरि सारि वन्टि शत्रुनि पाकशासनि धूमयोनि पद्मयोनि अपा
 पति अतिथि ग्रन्थि पदाति मैत्रि वलि भुवनि पाणि कपि अलि मणि जलधि
 अढि पयोधि निधि उपाधि नीरधि व्याधि शेषध्यादय ॥ द्विशब्दस्य तु
 भेद । तस्य द्वयर्थवाचिणात् द्विवचनमेव भवति । द्वि औ इति स्थित ।

त्यदादनाम निभक्तो ॥ १७२ ॥ त्यदादीनामन्त अकारो भवति
 विभक्तौ परत । सन्नि । द्वौ । द्वौ । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् ।
 द्वयो । द्वयो ॥ त्रिशब्दस्य तु भेद । तस्य बहुवचनमेव
 भवति । त्रय । हे त्रय । त्रीन् । त्रिभि । त्रिम्य । त्रिभ्य । आमि ।

त्रेह्ययश्च ॥ १७३ ॥ त्रिशब्दस्य त्रयादशो भवति नुरागमश्चामि परो ।
 त्रयाणाम् । त्रिषु । कतिशब्दस्य तु भेद । तस्यापि बहुवचनमेव भवति ।

कतेश्च जम्गमोर्लुक् ॥ १७४ ॥ सरुगाया णान्ताया कनेश्च
 परयोर्नम्गसोर्लुग्भवति । (सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्लुग्वान्) प्रत्ययलोप प्रत्य-
 यलक्षणमिति प्राप्ते सति ।

लुगलोपे न प्रत्ययवृत्तम् ॥ १७५ ॥ लुगिति लोपे सति प्रत्ययलोपे
 पा यलृत्त कार्य्य प्रवृत्तेस्तत्र भवति । डेदुरोज्जसीयेत्व न भवति ।
 कति । कति । कतिभि । कतिम्य । कतिम्य । कतीनाम् । कतिषु ।
 मरिशब्दस्य तु भेद । सावनन्त इति वर्त्ते ।

सग्युक् ॥ १७६ ॥ सग्युक्तोऽन भवति अमग्युक्तौ सौ परो ।

घुटि चामग्युक्तौ ॥ १७७ ॥ नान्तस्य चामग्युक् दीर्घो भवति

पन्थानौ । पन्थान । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । हे पन्था । हे पन्थानौ । हे पन्थान ।
अग्रेसमोकार इति प्राप्ते । अन्तःक्षरहिरक्षयोऽन्तरक्षो विधिर्न्यवान् । अल्पा-
श्रितमन्तरक्षम् । बह्वाश्रित नहिरक्षम् । पन्थानम् । पन्थानौ ।

अधुदस्वरे लोपम् ॥ १८७ ॥ पन्थ्यादीनामन्तो लोपमापद्यन्
अधुदस्वरे परे ।

द्यञ्जने चैषां निः ॥ १८८ ॥ पन्थ्यादीना नकारो लोपमापद्यन्
वाञ्जने चाधुदस्वरे परे । पय । पथा । पथिम्याम् । पथिभि । पथे । पथि
भ्याम् । पथिभ्य । पथ । पथिम्याम् । पथिभ्य । पथ । पथो । पथाम् । पथि ।
पथो । पथिषु । एव नन्वि ऋभुषि शब्दौ । इति इकारान्ता । ईकारान्
पुलिङ्गो यरको द्यञ्ज । तन स्याद्युत्ति । सौ-यरकी । म्वगदौ ।
आधातोरिति वर्तमाने ।

ईदृत्तोरियुसौ स्वरौ ॥ १८९ ॥ धातोरीदृत्तोरियुसौ भ्रतो विभक्तिभ्य
परे । पुन न्वग्ररण किमर्थम् । अधुदस्वरनिवृत्त्यर्थम् । यरत्रियौ । यरत्रिय ।
सम्बोधनेऽपि तद्वत् । यरत्रिदम् । यरत्रियौ । यरत्रिय । यरत्रिया । यरत्री-
भ्याम् । यरत्रीभि । इत्यादि । एव मुत्रीनीप्रभृतय । सेनानीद्यञ्जस्य तु
भेद । मौ-मेनानी । म्वगदावीदृत्तोरिति प्राप्ते ।

अनेकाद्ययोस्त्रयमयोगाद् यौ ॥ १९० ॥ अनेकाद्ययोर्लिङ्गयो-
रमयोगात्पयोरीदृत्तयोऽं भ्रतो विभक्तिभ्य परे । सेनान्यौ । सेनान्य ।
सम्बोधनेऽपि तद्वत् । सेनान्यम् । सेनान्यौ । सेनान्य । सेनान्या । सेनानी-
भ्याम् । सेनानीभि । सेनान्ये । सेनानीभ्याम् । सेनानीभ्य । सेनान्य
सेनानीभ्याम् । सेनानीभ्य । सेनान्य । सेनान्यो । सेनान्याम् ॥ अनेका-
द्ययोरिति किं । नियौ । निय । लुवौ । लुव । अमयोगादिति किं ॥
यवत्रियौ । कटप्रुवौ । हौ ।

नियो द्विराम् ॥ १९१ ॥ नियः परो द्विराम् भवति । सेनान्याम् ।
सेनान्योः । सेनानीषु । पञ्चमप्रणीप्राप्णीप्रमृत्य । सुधीशब्दस्य तु भेदः ।
सौ—सुधीः । स्वरादावनेकाक्षयोरिति यत्वं प्राप्ते । इन्दूतोस्त्रिष्वौ स्वरे
इति वर्त्तन ।

सुधीः ॥ १९२ ॥ सुधीशब्द इयं प्राप्नोति विभक्तिभ्यो परे ।
सुधियौ । सुधियः । सम्बोधनेऽपि तद्धत् । सुधियम् । सुधियौ । सुधियः ।
सुधिया । सुधीम्याम् । सुधीभिः । सुधिये । सुधीम्याम् । सुधीभ्यः । सुधियः ।
सुधीम्याम् । सुधीभ्यः । सुधियः । सुधियो । सुधियाम् । सुधियि । सुधि-
योः । सुधीषु ॥ इति इकारान्ताः । ङकारान्तः पुल्लिङ्गो मानुशब्दः ॥
म च मुनिशब्दवत् । अयं भेदः—उत्त ओन्वमवादेशश्च । भानु । भानू ।
भानवः । हे भानो । हे भानू । हे भानवः । भानुम् । भानू ।
भानून् । भानुना । भानुम्याम् । भानुभिः । भानवे । भानुम्याम् ।
भानुभ्यः । भानो । भान्वोः । भानूनाम् । भानौ । भान्वोः । भानुषु ।
एवमृत्तु मेरु गुरु तरु धातु सेतु बाहु वायु बहुप्रमृत्य । इत्युकारान्ताः ।
ङकारान्तः पुल्लिङ्गः कटपू शब्दः । स च यवक्रीशब्दवत् । उवादेशोऽत्र भेदः ।
कटपू । कटपुवौ । कटपुव । सम्बोधनेऽपि तद्धत् । कटपुमम् । कटपुवौ ।
कटपुवः । कटपुवा । कटपूम्याम् । कटपूभिः । इत्यादि । खलपू शब्दः ।
काण्डलू प्रमृतीनां सेनानीशब्दवत् । वत्वं भेदः । प्रतिभूशब्दस्य तु भेदः ।
सौप्रतिम् । स्वरान्तौ—

भूरवर्षाभूरपुनर्भूः ॥ १९३ ॥ भूख्यं प्राप्नोति विभक्तिभ्यो परे
वर्षाभूपुनर्भूयौ चर्जेयिषा । प्रतिभुवौ । प्रतिभुव । सम्बोधनेऽपि तद्धत् ।
एवं त्वयम् मित्रम् आत्मम् अपिम् मनोम् प्रमृत्य । वर्षाभू पुनर्भू सेना-
नीवत् । वत्वं भेदः । इत्युकारान्ताः । ङकारान्तः पुल्लिङ्गः पितृशब्दः । सौ—

आ सौ सिलोपश्च ॥ १९४ ॥ ऋदन्तम्य लिङ्स्य आ भव-
ति सौ परे सिलोपश्च । पिता ।

घुटि च ॥ १९५ ॥ ऋदन्तम्य अर् भवति घुटि परे । पितरौ ।
पितर । सम्बुद्धौ च ।

आ च न सम्बुद्धौ ॥ १९६ ॥ ऋदन्तम्य आर् आ च न
भवति सम्बुद्धौ परत । अपि तु घुटि चेत्यर्भवति । हे पित । हे पितरौ । हे
पितर । पितरम् । पितरौ ।

अमित्रच्छसि ॥ १९७ ॥ ऋदन्तम्य अमित्रत्कार्य्यं भवति शसि
परे । पितृन् । पित्रा । पितृभ्याम् । पितृभि । पित्रे । पितृभ्याम् । पितृभ्य ।
इसिद्धिम् ।

ऋदन्तात्मवृत्तः ॥ १९८ ॥ ऋदन्तात्परयोर्इसिद्धिसोरकार पूर्ण-
स्वरण सट उनापघवे । पितु । पितृभ्याम् । पितृभ्य । पितु । पित्रो ।
पितृणाम् ।

अडौ ॥ १९९ ॥ ऋदन्तम्य अर् भवति छो परे । पितरि ।
पित्रो । पितृषु । एव भ्रातृ जामातृ सवितृ प्रभृतय । कर्तृशब्दम्यतु भेद ।
सौ-कर्त्ता । घुटि ।

धातोस्त्वृशब्दस्यार् ॥ २०० ॥ धातोर्निहितम्य तृशब्दम्य ऋत
आर्भवति घुटि परे । कर्त्तारो । कर्त्तार । हे कर्त्त । हे कर्त्तारो । हे कर्त्तार ।
कर्त्तारम् । कर्त्तारो । कर्त्तृन् । अन्यत्र पितृशब्दवत् । धातोर्निहितम्य किं
मातर्गै । मातर । यन् प्रयत्ने । यत् ऋत् दीर्घश्च उणादिप्रत्यय । तृशब्द-
म्येति किं । ननान्द्रो । ननान्द्र । एव धातृ भतृ ज्ञातृ वेतृ श्रोतृ नेतृ वक्तृ
मोक्षतृ पक्तृ प्रभृतय । क्रोष्टृशब्दम्य तु भेद । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टार ।
सम्बुद्धौ ।

क्रोटुः कृत उत्समुद्धौ शसि व्यञ्जने नपुंसके च ॥ २०१ ॥
क्रोटृश्रज्जम् कृत उर्भवति सम्बुद्धौ शसि व्यञ्जने नपुंसके च परे । अग्नि-
मंजो विधाय भानुवत्कुर्यात् । हे कोष्ट । हे कोष्टारौ । हे कोष्टार । कोष्टा-
रम् । कोष्टारौ । कोष्टन् ।

टादौ स्वरं वा ॥ २०२ ॥ क्रोटृश्रज्जम् कृत उर्वा भवति टादौ
स्वरं परे । कोष्टा, कोष्टुना । कोष्टुम्याम् । कोष्टुमि । कोष्टे, कोष्टेन । कोष्टु-
भ्याम् । कोष्टुभ्यः । कोष्टुः, कोष्टो । कोष्टुम्याम् । कोष्टुभ्यः ।
कोष्टु, कोष्टो । कोष्टो, कोष्टो । कोष्टुणाम्, कोष्टुनाम् । कोष्टरि, कोष्टौ ।
कोष्टोः, कोष्टोः । कोष्टुषु । स्वश्रज्जस्य तु भेद । सौ-स्वमा । घुटि ।

त्वष्टादीनां च ॥ २०३ ॥ स्वश्रज्जस्य तु भेद । अर्भवति घुटि परे ।
स्वमारौ । स्वमार । हे स्वमः । इत्यादि । अन्यत्र पिश्रज्जवत् । के स्व-
मादयः ।

स्वता नप्ता च नेष्टा च त्वष्टा क्षत्ता तथैव च ।

होता पोता प्रशस्ता चेत्यष्टौ स्वश्रज्जस्यः स्मृताः ॥ १ ॥

नृश्रज्जस्य तु भेद । नृश्रज्जम्यामि विशेष । ना । नगै । नर । हे
न । हे नरौ । हे नर । नम् । नरौ । नृन् । न्रा । नृम्याम् । नृमि । न्रे ।
नृम्याम् । नृम्य । नु । नृम्याम् । नृम्य । नु । न्रो । न नामि
दीर्घमिति वर्तते ।

नृ वा ॥ २०४ ॥ नृश्रज्जो वा दीर्घं प्राप्नोति सनावामि परे ।

नृगाम्, नृणाम् । नरि । न्रोः । नृषु ॥ इति ऋदन्ता । ऋकारलृकारलृका-
रकारान्ता अप्रसिद्धा । ऐकारान्तः पुष्टिज्ञो रैश्रज्जः । आत्वं व्यञ्जनादौ
इति वर्तते ।

रैः ॥ २०५ ॥ रैश्रज्जस्य आद् भवति व्यञ्जनादौ परतः । राः ।

रायौ । राय । हे रा । हे रायौ । हे राय । रायम् । रायौ । राय । राया ।
 राभ्याम् । राभि । राये । राभ्याम् । राभ्य । राय । राभ्याम् । राभ्य ।
 राय । रायो । रायम् । रायि । रायो । रासु । इत्येकारान्त ॥ ओका
 रान्त पुलिङ्गो गोशब्द ।

गोरौ घुटि ॥ २०६ ॥ गोशब्दस्यान्त और्भरति घुटि परे । गौ ।
 गावौ । गाव । हे गा । हे गावौ । हे गाव ।

अमृशमोराः ॥ २०७ ॥ गोशब्दस्यान्त आ भरति अमृशमो
 परत । गाम् । गावौ । गा । गवा । गोभ्याम् । गोभि । गवं । गोभ्याम् ।
 गोभ्य । ङसिङ्सोरलोपश्चेति वर्तन ।

गोश्च ॥ २०८ ॥ गोशब्दात्स्योर्ङसिङ्सोरकारो लोपमापद्यते । गो ।
 गोभ्याम् । गोभ्य । गो । गनो । गनाम् । गवि । गनो । गोपु ।
 इत्येकारान्त । औकारान्त पुलिङ्गो ग्लौशब्द । ग्लो । ग्लावौ । ग्लाव ।
 सम्प्रोक्तेऽपि तद्वत् । ग्लावम् । ग्लावौ । ग्लाव । ग्लावा । ग्लौभ्याम् ।
 ग्लौभि । इत्यादि । इत्यौकारान्त ।

इति श्वराब्ताः पुलिङ्गा ।

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्त स्त्रीलिङ्गोऽप्रसिद्ध । आकारान्त स्त्रीलिङ्गो रम्भाशब्द ।

सौ ।

आ श्रद्धा ॥ २०९ ॥ आकारान्त रज्याख्य श्रद्धामज्ञो भवति ।

मो

श्रद्धायाः सिलोपम् ॥ २१० ॥ श्रद्धाया पर. सिर्गोऽपमापद्यते ।

सम्बुद्धौ च ॥ २१२ ॥ श्रद्धाया एत्वं भवति सम्बुद्धौ परे । हे
रम्भे । हे रम्भे । हे रम्भाः । रम्भा । रम्भे रम्भा ।

टौसौरे ॥ २१३ ॥ श्रद्धाया एत्वं भवति टौमोः परतः । रम्भया ।
रम्भाभ्याम् । रम्भाभिः । ट्वत्सु ।

टवन्ति रय्यास्यास्याम् ॥ २१४ ॥ श्रद्धाया. पराणि टवन्ति
वचनानि रै यास् यास् यास् भवन्ति यथासंख्यम् । रम्भाभ्याम् । रम्भाभ्यः ।
रम्भायाः । रम्भाभ्याम् । रम्भाभ्य । रम्भायाः । रम्भयो । रम्भाणाम् ।
रम्भायाम् । रम्भयोः । रम्भासु । एवं बाला बाला मोन्ना भार्या कान्ता
अङ्गना धनिता जाया माया प्रभृतयः । सर्वनाम्नस्त्रिलिङ्गत्वात्स्त्रीलिङ्गे ।

स्त्रियामादा ॥ २१५ ॥ स्त्रियां वर्तमानादकारान्तादाप्रत्ययो भवति
विभक्तिपरे । सर्वा । सर्वे । सर्वाः । हे सर्वे । हे सर्वे । हे सर्वाः । सर्वाम् ।
सर्वे । सर्वाः । सर्वया । सर्वाम्याम् । सर्वाभिः । ट्वत्सु ।

सर्वनाम्नस्तु मसवो ह्रस्वपूर्वाश्च ॥ २१६ ॥ सर्वनाम्न श्रद्धायाः
पराणि टवन्ति वचनानि रै याम् याम् याम् भवन्ति यथासंख्यं सह सुना
ह्रस्वपूर्वाश्च । सर्वस्य । सर्वाम्याम् । सर्वाभ्य । सर्वस्याः । सर्वाम्याम् । सर्वाम्यः ।
सर्वम्याः । सर्वयोः । आमि । मुरामि सर्वतः । सर्वामाम् । सर्वस्याम् । सर्वयोः ।
सर्वासु । एवं विश्वादीनामेकद्वन्द्वपर्यन्तानां रूपं ज्ञेयम् । अल्पादीनां तु
सप्तानां रम्भादञ्जवत् । अन्य प्रथम चरम तय अय कपिपय अर्य णे सप्त ।
द्वितीयादञ्जस्य तु भेदः । द्वितीया । द्वितीये । द्वितीयाः । हे द्वितीये । हे
द्वितीये । हे द्वितीयाः । द्वितीयाम् । द्वितीये । द्वितीयाः । द्वितीयया ।
द्वितीयाभ्याम् । द्वितीयाभिः । ट्वत्सु ।

द्वितीयातृतीयाभ्यां वा ॥ २१७ ॥ द्वितीयातृतीयाभ्यां पराणि टवन्ति
वचनानि रै यास् यास् यास् भवन्ति यथासंख्यं सह सुना ह्रस्वपूर्वाश्च वा ।

द्वितीयस्यै, द्वितीयायै । द्वितीयाम्याम् । द्वितीयाभ्य । द्वितीयम्या, द्वितीयाया ।
द्वितीयाम्याम्, द्वितीयाभ्य । द्वितीयम्या द्वितीयाया, । द्वितीययो । सर्वादौ
अपठितत्वात् न स्यादगमः । द्वितीयानाम् । द्वितीयम्याम्, द्वितीयायाम् । द्विती-
ययो । द्वितीयासु । एवं तृतीयाशब्दोऽपि । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् । जरा-
शब्दस्य तु भेदः । व्यञ्जने रम्भाशब्दवत् ।

जरा जरः स्वरे वा ॥ २१८ ॥ जराशब्दो जरस् वा भवति विभ-
क्तिस्वरे परे । जरे, जरसौ । जरा, जरस । हे जरे । हे जरे, हे जरसौ हे ।
जरा, हे जरस । जरा, जरस । जरे, जरसौ । जरा, जरस । जरसा, जराया । जरा-
भ्याम् । जराभि । जरायै, जरसे । जराभ्याम् । जराभ्य । जराया, जरस ।
जराभ्या, जगभ्य । जराया, जरस । जरयो, जरसो । जराणाम्, जरसाम् ।
जराया, जरसि । जरयो, जरसो । जरासु ।

ह्रस्वोऽन्वयार्थानाम् ॥ २१९ ॥ अन्वयार्थानां द्विस्वराणां श्रद्धासज्ज-
कानां सम्बुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे अम्ब । हे अम् । हे अल्ल । हे अत्त ।
एवमादयोऽन्वयार्थाः । अन्यत्र रम्भाशब्दवत् ।

न बहुस्वराणाम् ॥ २२० ॥ बहुस्वराणामन्वयार्थानां श्रद्धासज्जकानां
ह्रस्वो न भवति सम्बुद्धौ सौ परे । हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ।
इत्याकागन्ताः । इकारान्त स्त्रीलिङ्गो रचिशब्दः । रचि । रची । रचय ।
हे रचे । हे रची । हे रचय । रुचिम् । रुची । स्त्रीलिङ्गत्वात्मन्य नन्वा-
भावः । रुची । तृतीयैस्त्रचनेऽपि तन्मात्रत्वाभावः । रच्या । रचिभ्याम् ।
रुचिभि । इत्यसु ।

ह्रस्वश्च ङवति ॥ २२१ ॥ स्यान्वयावियुक्तौ स्थानिनौ च ह्रस्वश्च
भवति परे नदीसर्जौ वा भवतः । यत्र नदीसर्जा तत्र ।

नया णेऽग्रामामाम् ॥ २२२ ॥ नदीमञ्जकात्पणनि ङवन्ति यच-

नानि ऐ आस् आस् आम् भवन्ति यथासंख्यम् । नदीसंज्ञाभावे मुनि-
शब्दवत् । रुच्यै, रुचये । रुचिम्याम् । रुचिम्य । रुच्या, रुचे । रुचिम्याम् ।
रुचिम्य । रुच्या, रुचे । रुच्यो । रुचीनाम् । रुच्याम्, रुचौ । रुच्यो । रुचिपु ।
एवं बुद्धि वृद्धि कीर्ति कान्ति वृत्ति युक्ति श्रेणि पङ्क्ति प्रभृतय । द्विज-
जन्म्य तु भेद । त्यगादित्वात् अ आदेश आ प्रत्ययश्च । द्वे । हे द्वे ।
द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वयो । द्वयो । त्रिशब्दस्य तु भेद ।

त्रिचतुरोः स्त्रियां तिसृचतसृ त्रिभक्तौ ॥ २२३ ॥ स्त्रियां
वर्तमानयोश्चिचत्वारशब्दयो तिसृ चतसृ आदेशौ भवत त्रिभक्तौ परत ।
धुटि चेत्यरि प्राप्ते त्राधन्त्राधनार्थोऽयं योग ।

तौ रं स्मरे ॥ २२४ ॥ तौ तिस्र चतस्र आदेशौ रं प्राप्नुतो
विभक्तौ म्वे पर । तिस्र । हे तिस्र । तिस्र । तिस्रभि । तिस्रम्य ।
तिस्रम्य ।

न नामि दीर्घम् ॥ २२५ ॥ तौ तिस्र चतस्र आदेशौ दीर्घञ्च न
प्राप्नुत सनावामि परे । तिस्रणाम् । तिस्रपु । इति इकारान्त । ईका-
रान्त खीलिङ्गो नदीजब्द ।

ईदृत्तौ स्म्यारयौ नदी ॥ २२६ ॥ स्म्यारय्यावीदृत्तौ नदीसर्जौ
भवत ।

ईकारान्तात्मिः ॥ २२७ ॥ नदीसर्जमादीकारान्तात्पर मिलोप-
मापद्यते । नदीसर्जादन्तग्रहणाधिस्यार्जदाघञीत्यादिना विहितादीकारात्पर
सिलोपमापद्यते । नदी । नद्यौ । नद्य ।

संजुद्धौ ह्रस्वः ॥ २२८ ॥ नद्या संजुद्धौ ह्रस्वो भवति । हे नदि ।
हे नद्यौ । हे नद्य ।

अम्शमोरादिलोपम् ॥ २२९ ॥ नदीमंजमात्परयो अम्शमोरादि-

लोपनापद्यते । नदीम् । नद्यौ । नदी । नद्या । नदीभ्याम् । नदीभि । ड्वत्सु ।
 नद्या ऐआसासामित्यादय । नद्यै । नदीभ्याम् । नदीभ्य । नद्या । नदी-
 भ्याम् । नदीभ्य । नद्या । नद्यो । नदीनाम् । नद्याम् । नद्यो । नदीषु । एवं
 गौरी गान्धारी वाणी भारती गायत्री सावित्री सरस्वती गोमती गोमिनी
 भामिनी क्रोष्टी महिषी मही इवी सौरभेयी प्रभृतय ॥

मही मन्दाकिनी गौरी सखी भागीरथी नदी ।

पुरी नारी पुरन्धी च सैरन्त्री सुरमुन्दरी ॥ १ ॥

मृगी वनचरी देवी शर्परी वररणिनी ।

मिही हैमवती घात्री धरित्रीत्येवमादयः ॥ २ ॥

स्त्रीशब्दस्य तु भेदः । सो—

स्त्री नदीम् ॥ २३० ॥ स्त्रीशब्दो नदीम् द्ववति विभक्तौ परत ।

स्त्रीशब्दस्य पृथङनदीसजाकरण किमर्थं ? ह्रस्वश्च ड्वति वा इति सूत्रो-
 क्तविक्ल्वनिपेक्षार्थम् । स्त्री ।

स्त्री च ॥ २३१ ॥ स्त्रीशब्दो धातुवद्ववति विभक्तिम्बरे परे ।

स्त्रियौ । स्त्रिय । हे स्त्रि । हे स्त्रियौ । हे स्त्रिय ।

वाम्शसोः ॥ २३२ ॥ स्त्रीशब्दो वा धातुवद्ववति अम्शसो

पत । स्त्रीम्, स्त्रियम् । स्त्रियौ । स्त्री, स्त्रिय । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभि ।

स्त्रिवै । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्य । स्त्रिया । स्त्रीभ्याम् । स्त्रीभ्य । स्त्रिया । स्त्रियो ।

स्त्रीणाम् । स्त्रिया । स्त्रियो । स्त्रीषु ॥ श्रीशब्दस्य तु भेदः । श्री । ईदृशो-

रिपुरो स्वर इति मराठाविषादेन । श्रियौ । श्रिय । अनित्यनदीन्वान्-

बुद्धौ ह्रस्वो नास्ति । हे श्री । हे श्रियौ । हे श्रिय । श्रियम् । श्रियौ । श्रिय ।

श्रिया । श्रीभ्याम् । श्रीभि । ड्वत्सु—नद्या ऐआमामाम् । पद्यादीदृशो-

रिपुरो स्वरः । नदीपक्षे ऐआसादय । श्रियै, श्रिये । श्रीभ्याम् । श्रीभ्य ।

श्रिया, श्रिय । श्रीम्याम् । श्रीम्य । श्रिया, श्रिय । श्रियो । आमि ।

मन्यारम्यामियुर्वो मामि ॥ २३३ ॥ मन्यारम्यामियुमम्यानिनौ
आमि परे वा नदीमजौ भवन । मिद्वे मन्यारम्भो नियमाय । किं नदीर
त्कार्ये । आमि च नु इति नुगमः । अन्यत्र ' ईदृतोरियुर्वो म्ये '
इति इय् उन् । श्रीणाम् श्रियाम् । श्रियाम् श्रियि । श्रियो । श्रीषु ।
लक्ष्मीशब्दस्य तु भेदः । ल-नदीनाङ्गनयो ।

लक्ष्मीमोऽन्तश्च ॥ २३४ ॥ लक्ष्मातोरीप्रत्ययो भवति मोऽन्तश्च ॥
ईमागेऽन्त यम्प्रलिङ्गस्येति वचनात् ईकारान्तालिरिति सेर्मोपो न भवति ।

अनीलक्ष्मीतरीतन्त्री-हीघीश्रीणामुणादितः ।

अपि स्त्रीलिङ्गजातीना मिलोपो न कदाचन ॥ १ ॥

लक्ष्मी । लक्ष्म्यौ । लक्ष्म्य । अन्यत्र नदीशब्दवत् । इति ईकारान्ताः ।
उकारान्त श्रीलिङ्गश्चान्युशब्दः । म च रचिञ्जवत् । निगंप्सु उत्
ओचिमरादेशश्च । चक्षु । चक्षू । चक्षय । हेचक्षो । हे चक्षू । हे चक्षय ।
चक्षुम् । चक्षू । चक्षू । चक्षू । चक्षुम्याम् । चक्षुमि । इत्यथ वदतीति वा
नदीरद्वाचार्थमाशङ्क्य । पक्षे भानुगम्यत् । चक्षू, चक्षवं । चक्षुम्याम् ।
चक्षुम्य । चक्षू । चक्षो । चक्षुम्याम् । चक्षुम्य । चक्षू, चक्षो । चक्षुः ।
चक्षुणाम् । चक्षून्, चक्षौ । चक्षौ । चक्षुषु । एव उट् तनु प्रियहु
म्यायु उट् कंशु धनुमभृतय । इत्युसागन्ता ॥ अकारान्त मोन्निहो वषू-
शब्दः । मौ-अनीसागन्तवान् ईकारान्तन्मिगिनि सेर्मोपो न भवति ।
वषू । वष्यौ । वष्य । मनुक्षौ इत्य । हे वषु । हे वष्यौ । हे वष्य ।
अन्यत्र नदीम् । एव अगव् कच्छ म्यागू चक्षु तद्व वनडद कट् क-
ण्ड पाणमभृतय । भूशब्दस्य तु भेदः । मौ-भू ।

भ्रूधांतुवत् ॥ २३५ ॥ भ्रूशब्दो धातुवद्भवति विभक्तिस्त्ररे परे ।
 भ्रुवौ । भ्रुव । सम्बोधनेऽप्यनित्यनदीत्वात् सनुद्धौ ह्रस्वो नास्ति । अ-
 न्यत्र नदीवत् । हे भ्रू । हे भ्रुगौ । हे भ्रुग । भ्रुगम् । भ्रुवौ भ्रुग ।
 भ्रुगा । भ्रूभ्याम् । भ्रूमि । भ्रुवे, भ्रूवे । भ्रूभ्याम् । भ्रूभ्य । भ्रुगा,
 भ्रुग । भ्रूभ्याम् । भ्रूभ्य । भ्रुवा, भ्रुव । भ्रुवो । भ्रूणाम् ।
 भ्रुवि, भ्रुगम् । भ्रुवो । भ्रूपु ॥ इत्युकारान्ता ॥ ऋकारान्त स्त्रीलिङ्गो
 मातृशब्द । माता । मातरौ । मातर । हे मात । हे मातरौ । हे मातर ।
 मातरम् । मातरौ । मातृ । स्त्रीलिङ्गत्वात्सस्य नत्वाभाव । इत्यादि ।
 अन्यत्र पितृशब्दवत् । एव दुहितृ ननान्दृप्रभृतय । स्वन्मादीनां च पूर्ववत् ।
 स्वस्मादय के ?

स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा ।

याता मातेति सप्तैते स्वस्मादिप्प्रच्यगीपत ॥ १ ॥

शसादौ मातृशब्दवत् । इति ऋकारान्ता । ऋकार लृकार लृकार एका-
 रान्ता अप्रसिद्धा । ऐकारान्त स्त्रीलिङ्गो मूरिशब्द । स च रैशब्दवत् ।
 मुरा मुरायौ मुराय । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । मुरायम् मुरायौ मुराय ।
 मुराया मुराभ्याम् मुराभि । मुराये मुराभ्याम् मुराभ्य । मुराय मुराभ्याम्
 मुराभ्य । मुराय मुरायो मुरायाम् । मुरायि मुरायो मुरामु ।
 इत्युकारान्ता । ओकारान्त स्त्रीलिङ्गो गोशब्द । ॥ च पूर्ववत् । औका-
 रान्त स्त्रीलिङ्गो नौशब्द । म च ग्लौशब्दवत् । इत्यौकारान्ता ।

इति स्वरान्ता स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

अकारान्तो नपुंसकलिङ्ग कृन्शब्द । सौ-

अकारादसम्बुद्धौ भुव ॥ २३६ ॥ अनारान्तात्तुंनकलिङ्गात्सयो
म्यमोर्लोपो भवति भुगमश्चामन्बुद्धौ । कुलं ।

औगीम् ॥ २३७ ॥ नपुमकलिङ्गात्पर औरीनापद्यते । कुले ।

अप्यस्यो नपुमके ॥ २३८ ॥ तन्मो नपुमकलिङ्गे घुट्मंजौ भवत ।

जम्भामोः जिः ॥ २३९ ॥ सर्वनपुमकलिङ्गात्सयोर्जम्भामो
धिर्भवति । शकार मर्जोऽर्थः ।

धुदस्वराद्धुटि तुः ॥ २४० ॥ घुट् पूर्व म्बरात्स्य नपुमकलिङ्गे
घुटि पा नुगमो भवति । घुटि चाम्बुद्धो इति णेर्धः । कुलानि । हे तुल ।
हे कुलं । हे कुलानि । पुनरपि । कुल्म् । कुले । कुलानि । कुलेन । कुला-
भ्याम् । कुलैः । अतः परं पुरपञ्चद्वन् ॥ एवं दान घन धान्य मित्र वस्त्र
वसन वदन ननन पुष्य पाप मुन्व दुस्त्राय । सर्वनाम्न प्रथमाद्वितीयमो
कुलशब्दवत् । मर्म् । मर्मे । मर्माणि । पुनरपि । अन्यत्र पुलिङ्गवत् ।
अन्यशब्दवत् तु भेदः ।

अन्यादेः तु तुः ॥ २४१ ॥ अन्यादेर्नपुमकलिङ्गात्सयो म्यमोर्लोपो
भवति तुगमश्च । द्वितीयस्तुशब्दः किमर्थम् । अमम्बुद्धयधिकारानिदृ-
श्यर्थम् ।

वा विरामे ॥ २४२ ॥ विरामे धुटा प्रथमस्तृतीयो वा भवति । अन्यन्,
अन्यत् । अन्ये । अन्यानि । हे अन्यद्, हे अन्यन् । हे अन्ये । हे
अन्यानि ॥ शेषं पुंन् । एवमेकतर वर्जयित्वा अन्यतरप्रभृतयः ।

नैकतरस्य ॥ २४३ ॥ एकताशब्दस्य नपुमकलिङ्गे तुरागमो न भ-
वति । एकतरम् । एकतरे । एकतराणि । हे एकतर । हे एकतरे । हे
एकतराणि । पुनरपि । अन्यत्र सर्वशब्दवत् । इत्यकारान्ताः ।
नपुमकलिङ्ग सोमपशब्दः ।

स्वरो हस्वो नपुसके ॥ २४४ ॥ नपुसकलिङ्गे वर्तमान स्वरो ह-
स्वो भवति । सोमपम् । सोमपे । सोमपानि । हे सोमप । हे सोमपे । हे
सोमपानि । पुनरपि । सोमप । सोमप । सोमपानि । शेष पुल्लिङ्गवत् ।
इत्याकारान्ता । इकारान्तो नपुसकलिङ्गो वारिशब्द । सौ-

नपुसकात्स्यमोर्लोपो न च तदुक्त ॥ २४५ ॥ नपुसकात्परयो
न्यमोर्लोपो भवति तदुक्त कार्य न भवति । वारि ।

नामिन स्वरे ॥ २४६ ॥ नाम्यन्तान्नपुसकलिङ्गानुरागमो भवति
स्वरे परे । औरीमिति ईत्वं णत्वञ्च । वारिणी । जसि पूर्ववत् नुरागम ।
सापान्त्रविशेषयोर्विशेषो विधिर्बन्धान् इति न्यायात् । उक्तञ्च ।

सामान्यशास्त्रतो नून विशेषो यलगान् भवेत् ।

परेण पूर्वनाधो ना प्रायशो दृश्यतामिह ॥ १ ॥

बुटस्यराद्धुटि नु इत्यनन सूत्रेण नुरागमो भवतीत्यर्थः ॥

इन् हन् पूषार्यम्णा शौ च ॥ २४७ ॥ इन् हन् पूषन् अर्यमन्
इत्येतानुपधाया दीर्घा भवति नपुसकलिङ्गे जसृशसोरादशौ शौ चासम्बुद्धौ
शौ च पर । वारीणि ।

नाम्यन्तचतुरा नां ॥ २४८ ॥ नाम्यन्तम्य नपुसकलिङ्गम्य चत्वार
शब्दम्य च यदुक्त कार्य तत् वा भवति सम्बुद्धौ पर । प्रत्ययलोप प्रत्ययन्मण
न याति इति न्यायात् , ह वारि हे वार । हे वारिणी । हे वारीणि ।

१ पर्जन्यमलक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वस्थानि ह्रस्व । काण्डे कुड्ये काण्डाभूत तुल-
मित्यत्र नपुसक इति लिङ्गोपादानात् भवति । युगवरत्राय युगवरत्रार्थमित्यत्रा
रसद वदिरद्वयमन्तरङ्ग इति न भवति ॥

२ तदुक्तं च कार्यं किं ? ह वारे इत्यत्र “ सम्बुद्धौ च ” इति एतेन एव
भवति ॥

पुनरपि—वारि । वारिणी । वारीणि । वारिणा । वारिभ्याम् वारिभि ।
वारिणे । वारिभ्याम् । वारिभ्य । वारिण । इत्यादि । आमि । 'नामिन स्वरे'
प्राप्ते सति साप्तन्यविशेषयोर्विशेषो विधिर्बलवान् इति न्यायात् आमि च
नुरिति नुरागमो भवति । दीर्घमामि सनौ । वारीणाम् । वारिणि । वारिणो ।
वारिषु ॥ अस्थि दधि सक्थि अक्षिशब्दानां प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् ।
अस्थि । अस्थिनी । अस्थीनि । पुनरपि—अस्थि । अस्थिनी । अस्थीनि ।
टादौ—

अस्थिदधिसक्थ्यक्ष्यामनन्तटादौ ॥ २४९ ॥ नपुसकलिङ्गाना-
मस्थ्यादीनामन्तोऽन् भवति टादौ स्वरे पर ।

अवमसयोगादनोऽलोपोऽलुप्तमच पूर्वविधौ ॥ २५० ॥ अवा-
सयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो भवति अधुटि स्वरे पर स चालुप्तमच भवति
पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्थ्ना । अस्थिभ्याम् । अस्थिभि ।
अस्थ्ने । अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्य । अस्थ्न् । अस्थिभ्याम् । अस्थिभ्य ।
अस्थ्न् । अस्थौ । अस्थाम् ।

ईङ्गोर्ना ॥ २५१ ॥ अवमसयोगात्परस्य अनोऽकारस्य लोपो
भवति वा ईङ्गो नपुसकलिङ्गे ओकारादशे ईकार सप्तम्येकवचन परत
स चालुप्तमच भवति पूर्वस्य वर्णस्य विधौ कर्तव्ये । अस्थ्न्, अस्थिनि ।
अस्थ्नो । अस्थिषु । एव दधि सक्थि अक्षिशब्दा । शुचिशब्दस्य
प्रथमाद्वितीययोर्वारिशब्दवत् । शुचि । शुचिनी । शुचीनि । सम्बुद्धाव
विशय । पुनरपि—शुचि । शुचिनी । शुचीनि ।

१ अवमसयोगार्थे इति सत्य लोपो भवति तस्मात्कारणात् अक्षुप्तमच इति
वचन ।

टाढौ भापितपुंस्कं पुंनद्वा ॥ २५२ ॥ नाम्यन्तं भापितपुंस्कं
नपुंसकलिङ्गं टाढौ स्वरे वा पुंनद्भवति ।

यन्निमित्तमुपादाय पुंमि^१ लिङ्गे प्रवर्तते ।

ह्रीवृत्तौ तदेव स्थात्तद्धि भापितपुंमकम् ॥ १ ॥

शुचि भूमिगतं तोयं शुचिनांरी पतिव्रता ।

शुचिर्धर्मपरो राजा ब्रह्मचारी सदा शुचिः ॥ २ ॥

शुच्या, शुचिना । शुचिभ्यः । शुचिभिः । शुचिनं, शुचये । शु-
चिभ्याम् । शुचिभ्यः । इत्यादि ॥ द्विशब्दस्य तु भेदः । त्पदाद्वयं औ-
रीमिति ईत्वं च । द्वे । हे द्वे । द्वे । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् । द्वाभ्याम् ।
द्वयो । द्वयो । त्रिशब्दस्य जमजमोरारिशब्दवत् । त्रीणि । त्रीणि ।
त्रिभिः । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् इति इकारान्ता । ईकारान्तो नपुंसकलिङ्गो
ग्रामगीशब्दः । तस्य म्यरो ह्यन्यो नपुंसके इति ह्रस्वत्वे शुचिशब्दवत् ।
टाढौ भापितपुंस्कं पुंनद्वाभ्यो भवति निरूपेण । ग्रामणि । ग्रामणिनी ।
ग्रामणीनि । पुनरपि—ग्रामणि । ग्रामणिनी । ग्रामणीनि । ग्रामणिना । अ-
नेकाक्षयोऽन्त्यमयोगाद् व्यौ इति यच्चम । ग्राम्या । ग्रामणिभ्याम् ।
ग्रामणिभिः । ग्रामणिनं । ग्रामणिभ्याम् । ग्रामणिभ्यः । इत्यादि ।
आमि नुगमन् । दीर्घग्रामि मनी इति दीर्घः । ग्रामणीनाम् ।
पुंनद्वाभ्यं । ग्रामभ्याम् । ग्रामणिनि । पुंनति—नियो हिराम् इति आम् ।
मयं पर्वन् । ग्रामभ्याम् । ग्रामणिनो, ग्रामयो, ग्रामणिषु । सम्बोधने—
नाम्यन्तचतुरा वा । हे ग्रामणे, हे ग्रामणि । हे ग्रामणिनी । हे ग्रामणीनि । एवम-

१ एक एव हि यः शब्दस्त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते । एकमेवार्थमाख्याति तदि
भापितपुंनकम् । २ अत्र । त्रिषु लिङ्गेषु वर्तते । एकमेवार्थमाख्याति तदि भा-
पितपुंनकम् । इति पाटोऽसि । उत्तरपद्यस्योदाहरणैरप्यमेव समीचीनो भवति ।

अणी सेनानीप्रभृतय ॥ इति ईकारान्ताः । उकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वस्तु-
 यञ्जः । स च वारियञ्जवत् । वस्तु । वस्तुनी । वस्तूनि । सम्बोधने—हे
 वस्तु, हे वस्तो । हे वस्तुनी । हे वस्तूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे नियं
 नपुंसकं । आमि परे—आमि च नु । दीर्घमामि मनौ इति दीर्घः । वस्तूनां ।
 वस्तूनि । वस्तुनो । वस्तुषु । मृदञ्जस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारियञ्जवत् ।
 मृदु । मृदुनी । मृदूनि । पुनरपि । टादौ स्वरे परे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति
 विकल्पेन पुंवद्भावः । शुचिवत् । मृदुना २ । मृदुभ्यां । मृदुभिः । इत्यादि ।
 एवं पटु लघु गुरु प्रभृतयः । ण्युकारान्ताः । उकारान्तो नपुंसकलिङ्ग
 खल्यञ्जः । तस्य स्वरो ह्रस्वो नपुंसके इति ह्रस्वत्वं सेनानीञ्जवत् ।
 खलु । खलुनी । खलूनि । पुनरपि । टादौ भाषितपुंस्कमिति विकल्पेन
 यत्र पुंवद्भावस्तत्र सेनानीञ्जवत् । खलुना, खलुया । खलुभ्यां । खलुभिः ।
 इत्यादि । एवं मरु काण्डञ्ज प्रभृतयः । ण्युकारान्ताः । ऋकारान्तो
 नपुंसकलिङ्गः कर्तृञ्जः । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वारियञ्जवत् । कर्तुः ।
 कर्तृणी । कर्तृणि । पुनरपि । टादौ पुंवद्भावात्सुद्धिञ्जवद्वा । कर्त्रा, कर्तृणा ।
 कर्तृभ्यां । कर्तृभिः । कर्त्रे, कर्तृणे । कर्तृभ्या । कर्तृभ्यः । कर्तुः, कर्तृणः ।
 कर्तृभ्यां । कर्तृभ्यः । कर्तुः, कर्तृण । कर्तृभ्यां । कर्तृभ्यः । कर्तुः, कर्तृणः ।
 कर्त्रा, कर्तृणो । आमि परे नुगमः । कर्तृणाम् । कर्तृणि, कर्तरि । कर्त्रो ।
 कर्तृणोः । कर्तृषु । सम्बोधने—हे कर्तुः, हे कर्ते । हे कर्तृणी । हे कर्तृणि ।
 बहुकोष्टञ्जस्य तु भेदः । क्रोष्टुः क्त उन्मन्बुद्धौ इत्यादिना उभेति ।
 गति व्यञ्जनं नपुंसके च इति क्त उकारः । बहुकोष्टु । बहुकोष्टुनी ।
 बहुकोष्टुनि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन
 पुंवद्भावः । अयमेकविकल्पः ।

× टादौ स्वरे वा ॥ २०२ ॥ क्रोष्टुञ्जस्य क्त उर्भा भवति

टादौ म्वरे परे । इति द्वितीयविकल्पः । इति उभयविकल्पे त्रैरूप्यं । बहुकोष्ठुना, बहुकोष्ठुणा, बहुकोष्ठु। बहुकोष्ठुभ्यां । बहुकोष्ठुभि । इत्यादि । सम्बोधनं । हे बहुकोष्ठु, हे बहुकोष्ठो । हे बहुकोष्ठुनी । हे बहुकोष्ठुनि । इत्यादि । ऋकार लृकार लृकारान्ता एकारान्ताश्चाप्रसिद्धाः ॥ ऐकारान्तो नपुंसकलिङ्गो अतिरिशब्दः । तस्य ह्रस्वत्वे—

सन्ध्यक्षराणामिदुतौ ह्रस्वादेशे ॥ २५३ ॥ सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वादेशे सति इदुतौ भवतः । तपरकरणमसन्देहार्थः । इति एकारस्यैकारस्य च ह्रस्व उकारः । ओकारस्यौकारस्य च ह्रस्व उकारः । अतिरि । नामिन म्वरे इति नुरागमः । अतिरिणी । अतिरीणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पेन पुंवद्भावः । यत्र पुंवद्भावस्तत्र सुदेशजवत् । अतिरिगा, अतिराया । व्यञ्जनादौ प्रत्यये परे ररिति आत्वं । युतः । एकदेशविट्प्रतमनन्यवत् इति न्यायात् । अतिराभ्या । अतिराभि । अतिरिणं, अतिराये । अतिराभ्या । अतिराभ्यः । इत्यादि । इति ऐकारान्ताः । ओकारान्तो नपुंसकलिङ्गश्चित्रगोशब्दः । तत्र ओकारस्य ह्रस्व उकारः । मृदुशब्दवत् । चित्रगु । चित्रगुणी । चित्रगूणि । पुनरपि । टादौ स्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । चित्रगुणा, चित्रगवा । इत्यादि । इति ओकारान्ताः । औकारान्तो नपुंसकलिङ्गोऽतिनीशब्दः । तत्रापि औकारस्य ह्रस्व उकारः । तस्य प्रथमाद्वितीययोर्वाशब्दवत् । अतिनु । अतिनुनी । अतिनृनि । पुनरपि । टादौ म्वरे भाषितपुंस्कं पुंवद्वा इति विकल्पः । अतिनुना, अतिनावा । इत्यादि । इत्यौकारान्ताः ॥

इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गा ।

अथ व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गशब्दा यथाक्रमेणोच्यन्ते ।

कवर्गान्ता पुल्लिङ्गशब्दा अप्रसिद्धा । चकारात् पुल्लिङ्ग सुवाच
शब्दः । सो-व्यञ्जनाच्चेति सिलोपः । दादृह्य ग इत्यनुवर्तते ।

चरगदृगादीनां च ॥ २५४ ॥ चवर्गान्तस्य दृश इत्येवमादीनां
च गो भवति विराम व्यञ्जनान्तौ च ।

* पदान्ते धुटा प्रथमः ॥ ७६ ॥ पान्ते वर्तमानानां धुटा
वर्णानां प्रथमो भवति अघोषः । प्रथम इत्यनुवर्तते ।

* वा विरामः ॥ २४७ ॥ विरामे धुटा प्रथमस्तृतीयश्च वा भवति ।
सुवाच् सुवाग, सुवाचौ । सुवाच । ण्व सम्बुद्धौ । सुवाच । सुवाचौ । सुवाच ।
सुवाचा । सुवाग्न्या । सुवाग्नि । सुवाचे । सुवाग्न्या । सुवाग्न्य । सुवाच । सु
वाचा । सुवाचा सुवाचि । सुवाचो । सुपि गत्व ।

अघोषे प्रथमः ॥ २५५ ॥ अघोष पर धुग प्रथमो भवति । इति
कत्व । नामिङ्गत्वात्पिना मस्य पव ।

कपयोगे श्च ॥ २५६ ॥ ककारपकारयोर्योग क्षो भवति सुवाहु ।

कवर्गप्रथम शपसेषु द्वितीयो वा ॥ २५७ ॥ कवर्गप्रथमस्य
द्वितीयो भवति शपसेषु पतो वा । सुवात्सुः प्रत्यक्षशब्दस्य तु भेदः ।
चरगदृगादीनां चेत्यत्र चरगदृगण्वलाञ्छ युन नृश्चा प्रागेव गत्व ।

मनोरनुस्वारो धुटिः ॥ २५८ ॥ अनन्तयोर्मकारनकारयोः अनुस्वारो
भवति धुटि पर ।

वर्गे वर्गान्तः ॥ २५९ ॥ अनुस्वारो वर्गे पर वर्गात्तो भवति ।

सयोगान्तस्य लोपः ॥ २६० ॥ पन्त्य सयोगान्तस्य लोपो भवति
विरामे व्यञ्जनादौ च । प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्चौ । प्रत्यञ्च । प्रत्यञ्चौ ।

व्यञ्जनान्नोऽनुपङ्गः ॥ २६१ ॥ धातुलिङ्गयोरन्त्याद्यञ्जनाद्य. पूर्वो
नकार. सोऽनुपङ्गसञ्ज्ञो भवति । अणुद् स्वरे लोपमित्यनुवर्तते । व्यञ्जने
चैषा निरिति च ।

अनुपङ्गश्चाकुञ्चेत् ॥ २६२ ॥ अणुच्चेरिदनुमन्धवर्जितम्यानुपङ्गो-
लोपमापद्यते अणुद्स्वरे व्यञ्जने च परे ।

अञ्चरलोपः पूर्वस्य च दीर्घः ॥ २६३ ॥ अञ्चरलोपो भवति पृ-
र्वस्य च दीर्घो भवति अणुद् स्वरान्तो । प्रतीच । प्रतीचा । प्रत्यग्न्या । प्रत्य-
ग्नि । इत्यादि । एव प्राश् सस्यश्च प्रभृत्य । अणुच्चेरिति किं ? णुद् ।
कुञ्चो । कुञ्च । कुञ्च । कुञ्चो । कुञ्च । कुञ्चा कुञ्चम्या । कुञ्चि । सप्तम्या
तु—

डात् ॥ २६४ ॥ डात्परस्य सस्य षो भवति । कुञ्चु । इत्यादि ।
ददनुमन्धवर्जितम्येति किं ? मुकन्मशब्द । कसि गतिशासनयो । अत
एव वर्जनादिदनुमन्गाना धातूना नारागमोऽस्तीति । सुपूर्वक सुपु कंमं
किप् । बिर् सर्गापरिलोप । कृत्तद्धितममासाश्चेति लिङ्गसंज्ञा । प्रथमै-
कचनं सि । व्यञ्जनाच्चेति सेलोप । मनोरनुस्वारो धुटि इति नकार-
म्यानुस्वारे प्राप्ते सर्वविधिभ्यो लोपविधिर्न्यायानिति न्यायात् मयोगान्तस्य
लोऽ इति नित्यं सकारलोऽ । मुकन् । न्वरे परे मनोरनुस्वारो धुटि इति
अनुस्वार । षड्साट्चर्याद्धतोर्दीर्घो न म्पात् । मुकमौ । मुकंय । मुकमं ।
मुकमौ । मुकय । मुक्या । मुकन्म्या । मुकन्मि । इत्यादि । मन्धो-
धनेऽपि तद्वत् ।

नाञ्चैः पूजायां ॥ २६५ ॥ पूजार्थे वर्तमानस्य अद्योऽनुपङ्गस्य
लोपो न भवति अणुद्स्वरे व्यञ्जने च परे । प्राद् । प्राद्यौ । प्राद्य । हे
प्राद् । हे प्राद्यौ । हे प्राद्य । प्राद्यं । प्राद्यौ । प्राद्य । प्राद्या । प्राद्-

न्याम् । प्राङ्भि । इत्यादि । सुपि विशेष । डात्सम्य सस्य यो भवति ।
प्राङ्पु । अङ्गु गतिपूजनयो । प्रपूर्वक प्राञ्चतीति बिप् सर्वापहारिलोप ।
इतद्वितसमामाश्चेति रिङ्सञ्जा । यत्र गत्यर्थस्तत्र अनुपङ्गश्चाकुञ्चेत् इत्य-
नुपङ्गलोप । यत्र पूनार्थस्तत्र नाञ्चे पूजायामिति अधुग्स्वर व्यञ्जने अनु-
पङ्गलोपो न भवति । अदद्यञ्चान्दस्य तु भेद । अङ्गु अदसपूर्व —
अमुमञ्चतीति बिप् चेति बिप् प्रत्यय । बिपि सति—

विष्वग्देवयोश्चान्त्यस्वरादेरुपञ्चतौ कौ ॥ २६६ ॥ विष्वग्देव
यो सर्वान्मान्श्चान्त्यस्वरादेरवयवश्चाञ्चतो बिभन्त पेंऽद्रिरादेशो भवति ।
इति सकारसहितस्य अकारस्य अद्रिरादेश । इवर्णो यन्व । अदद्यञ्चु इति
मिथे सति—

अदद्यञ्चो ढस्य बहुलं ॥ २६७ ॥ अदद्यञ्चो ढकारस्य बहुलं
मकारो भवति, मात् परस्य रम्य उत्व च अदमुयद् अदमुयञ्चौ । अदमुयञ्च ।
गच सन्मुद्धौ । अदमुयञ्च । अदमुयञ्चौ ।

नोतो वः ॥ २६८ ॥ अदद्यञ्च इत्येतस्य उतो वत्त्व न भवति ।
अनुपङ्गश्चाकुञ्चेत् इति नलोप । अञ्चेलोप पूर्वस्य च दीर्घ इति अकार-
लोप पृथस्य च दीर्घो भवति । अदमुयञ्च । अदमुयञ्चा । अनुपङ्गश्चाकुञ्चेत्
नलोप । चर्गहगादीना च गच । अदमुयगम्या । अदमुयगमि । पूर्ववत्
अनुपङ्गलोपो गच च । अघोपे प्रथम । क् । नामिकनेत्यादीना यन्व । अन्मु
यत्तु । अमुयद् । अमुयञ्चौ । अमुयञ्च । अमुयञ्च । अमुयञ्चौ । अमुद्रीच ।
अमुद्रीचा । अमुयगम्या । अमुयगमि । अमुयञ्चु ॥ अमुययद् । अमुययञ्चौ ।
अमुययञ्च । अमुययञ्च । अमुययञ्चौ । अमुयउच । अमुयउचा । अमुययगम्या ।
अमुययगमि । अमुययनु । अदद्यद् । अदद्यञ्चौ । अदद्यञ्च । अदद्यञ्च ।
अदद्यञ्चौ । अदद्रीच । अदद्रीचा । अदद्यगम्या । अदद्यगमि । अदद्यञ्चु ।

परतः केचिदिच्छन्ति केचिदिच्छन्ति पूर्वतः ।

उभयोः केचिदिच्छन्ति केचिन्नेच्छन्ति चोभयोः ॥ १ ॥

उदञ्चशब्दस्य तु भेद । उदङ् । उदञ्चौ । उदञ्च । उदञ्चं । उदञ्चौ ।
शसादौ—

उदङ् उदीचिः ॥ २६९ ॥ 'उदङ् उदीचिर्भवति अघुट्स्वरादौ ।
उदीच । उदीचा । उदग्म्या । उदग्मि । इत्यादि । तिर्यङ् शब्दस्य तु
भेद । तिर्यङ् । तिर्यङ्चौ । तिर्यङ्च । तिर्यङ्चं । तिर्यङ्चौ । शसादौ—

तिर्यङ् तिरश्चिः ॥ २७० ॥ तिर्यङ्शब्दः तिरश्चिर्भवति अघुट्-
स्वरादौ । तिरश्च । तिरश्चा । तिर्यग्म्या । तिर्यग्मि । इत्यादि । छकारान्त-
पुलिङ्ग प्राच्छ शब्द । सौ—विरामे व्यञ्जनादिष्विति वर्तते ।

ह्रस्वपष्ठान्तेजादीनां ङः ॥ २७१ ॥ ह्रस्वपष्ठान्तानां यजादीनां च
ङो भवति विरामे व्यञ्जनादौ च । प्राट्, प्राङ् । द्विर्भावं स्वरपरदृष्टकार ।
प्राच्छौ । प्राच्छ । सवोधनेऽपि तद्वत् । प्राच्छं । प्राच्छौ । प्राच्छ । प्राच्छा ।
प्राङ्म्या । प्राङ्मि । इत्यादि । इति छकारान्ता । जकारान्त पुलिङ्गो
युज्शब्द ।

युजेरसमासे नुर्घुटि ॥ २७२ ॥ युज्शब्दस्य असमासे नुगगमो
भवति घुटि परं ।

आगम उदनुबन्धः स्वरादन्त्यात्परः ॥ २७३ ॥ उदनुबन्ध आ-
गमोऽन्त्यात्मवरात् परो भवति । मित्रवदागम । अथवा प्रवृत्तिप्रत्यययोरनु-
पगती आगम उच्यते । शत्रुवदादेश । दुङ् । युञ्जौ । युञ्ज । सवोधनेपि
तद्वत् । युञ्जं । युञ्जौ । युज । युजा । युग्म्या । युग्मि । इत्यादि । अथयुजा-
दीनां समामचान्नुरागमो नास्ति । अथयुग, अथयुक, अथयुजौ । अथयुज ।

सम्बोधनंऽपि तद्धत् । इत्यादि । एव क्रतिञ् गुणभाज् प्रभृत्य । साधुसम्भु
शब्दस्य तु भेदः ।

संयोगादेर्धुटः ॥ २७४ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति प्रिरागे
व्यञ्जनादौ च । व्यञ्जनाच्च सिलोपश्चवर्गादृणादीनां च मकाराकारौ ।
माधुमरू, माधुमम् ।

धुटां तृतीयः ॥ २७५ ॥ धुटा तृतीयो भवति घोषयति सा-
मान्ये । इति सम्य तृतीयत्वं प्राप्ते लृप्तिर्नतर्गलमा दन्त्या इति न्यायात्
मकारस्य ढकारः । तर्गश्चटर्गयोगे चटर्गौ इति ढकारस्य जकारः । माधु-
मर्जौ इत्यादि । देवेज्जशब्दस्य तु भेदः । मौ—इण्टान्नं इत्यादिना
उच्य । देवेद्, देवेद्, देवेजौ । देवेज । सम्बोधनंऽपि तद्धत् । देवेजम् । देवेजौ ।
देवेन । देवेजा । देवेज्या । देवेज्मि ।

टात् गुप्तादिसां ॥ २७६ ॥ ढकारात्पु सुप तादिसां भवति ।
नेन देवेदत्सु, देवेदसु । एवं तस्माज्प्रभृत्य । अत्रटवर्गान्ता अप्रसिद्धा ।
तरागन्त पुष्टिज्ञो मरूदाब्ज । मरून्, मरूद्, मरून् । मरूत् । मरूत् । मरूत् । मरूत् ।
तद्धत् । मरून् । मरून् । मरूत् । मरूत् । धुटा तृतीय इत्यनेन दन्ते
मरूदग्याम् इत्यादि । उदनुन्धम्य भयन्तशब्दस्य तु भेदः । दीर्घनामि
मनी इति वर्तेत ।

अन्त्यमन्तस्य चाधातोस्मौ ॥ २७७ ॥ अन्तु अम् इत्येवमन्त-
स्याधातोस्य दीर्घो मौ अमन्बुद्धौ । लिङ्गान्तनकारस्य इति नकारस्य लोपे
प्राप्ते ।

नर्मयोगान्तास्तुमरच पूर्वविधौ ॥ २७८ ॥ नकारमयोगान्तौ
नुमाप्यनुमरच्यन पूर्वविधौ दीर्घादिके वर्त्तये । नकारग्रहणं राजनज-
वदार्थम् । भवान् । भवन्तौ । भवन्त ।

भवतो वादेरुत्वं सम्बुद्धौ ॥ २७९ ॥ उदनुबन्धस्य भवन्तशब्दस्य
वादेरुत्वं भवति वा सम्बुद्धौ । हे मोः । सन्निपातलक्षणविधिरनिमित्तं त-
द्विधातस्य । यो यमाश्रित्य समुत्पन्नः स तं प्रति सन्निपातः । हे भवन् । हे
भवन्तौ । हे भवन्त । भवन्तं । भवन्तौ । भवतः । भवता । भवद्भ्यां ।
भवद्भिः । इत्यादि । एवं भगवन्त् अघवन्त् शब्दौ । सम्बुद्धिं विना गोम-
न्त् धनवन्त् यावन्त् तावन्त् एतावन्त् इयन्त् कियन्त् प्रमृतयः । एते शब्दा-
केन प्रकारेण सिद्धाः । मगं जानं । भगमस्यास्तीति भगवान् । अघं पापम-
स्यास्तीति अघवान् । गावोऽम्य सन्तीति गोमान् । धनमस्यास्तीति धनवान् ।
तदम्यास्तीति मत्वेत्विन् इति वन्तुप्रत्ययः ।

यत्तदेतेभ्यो डावन्तुः ॥ २८० ॥ यद् तद् एतद् इत्येतेभ्यः परतो
डावन्तुः प्रत्ययो भवति परिमाणेऽर्थे । डकार अनुबन्धः ।

डानुबन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ २८१ ॥ डकार इति अन्त्यस्वरा-
देर्लोपार्थः । उकार उच्चारणार्थः । यत्परिमाणमस्य यावान् । तत्परिमाणमस्य
तावान् । एतत्परिमाणमस्य एतावान् ।

इदमो डियन्तुः ॥ २८२ ॥ इदमः परो डियन्तुः प्रत्ययो भवति
परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । इदं परिमाणमस्य इयान् ।

किमो डियन्तुः ॥ २८३ ॥ किमः शब्दात्परो डियन्तुः प्रत्ययो
भवति परिमाणेऽर्थे । डकारउकारौ पूर्ववत् । किम्परिमाणमस्य कियान् । पृ-
र्वमन्त्यस्वरादेर्लोपं कृत्वा पश्चादेकदेशविहृतमन्यवदिति न्यायात् । तत्रेद-
मिरिति इ आदेशः । इवर्णावर्णयोर्लोप इत्यादिना इकारलोपः । अनेन प्र-

१ यः स्रुदेः सकारमाश्रित्योत्पन्नः स उकारस्तं स्रुदेः सकारं प्रति सन्नि-
पातः अथ सन्निपातलक्षणविधिः । तद्विधातस्य स्रुदिसिद्धेरस्य अनिमित्त
हेतुर्न भवतीत्यर्थः । ब्राम्मणेति मुञ्चाद्वा इति यत्ते ॥

कारेण सिद्धा भवन्ति । नीतकम् । भगवान् । भगवन्तौ । भगवन्त । भगवन्त । भगवन्तौ । भगवन्त । भगवन्ता । भगवन्त्या । भगवद्भि । सुपि-
भगवत्सु । एव सर्वत्र । सम्बोधने—

भगवदघवतोश्च ॥ २८४ ॥ भगवदघवतोश्च वाढेरक्यवम्य उव
वा भवति सम्बुद्धौ सौ पगे । एव सञ्चुद्धि विना गोमन्त् घनवन्त् यावत्
तावन्त् पतावत् इयन्त् प्रभृतय । यद्गमाणमम्य यावन्त् । हे भगो, हे
भगवन् । हे अघो, हे अघवन् । अन्यत्र हे गोमन् । हे घनवन् । हे
यावन् । हे तावन् । हे पतावन् । हे इयन् । हे कियन् । शन्तुङन्तश्चि
वन्ता धातुत्व न त्यजन्ति । शन्तुङन्तम्य चिन्ताना च । भवन्त्शज्
म्य धातुत्वात् सौ दीर्घो न भवति । भवन् । भवन्तौ । भवन्त । इत्यादि ।
एव पचन् पशन् प्रभृतय । ददन्त्शज्म्य तु भेद । युजेरसमामे तुर्धुटि
इत्यनुवर्तते ।

अभ्यस्तादन्तिरनकारः ॥ २८५ ॥ अभ्यस्तात्सरोऽन्तिरनकारो
भवति घुटि पगे । ददत्, ददद् । ददतौ । ददत । इत्यादि । एव दधन्त्
जान्त् जामन्त् प्रभृतय । मृहन्त्शब्दम्य तु भेद । दीर्घमामि सनौ घुटि
चाम्बुद्धौ इति वर्तते ।

सान्तमहतोर्नोपधायाः ॥ २८६ ॥ सान्त् मन्त् इ
त्येतयोर्नकारम्योपधाया दीर्घो भवति अम्बुद्धौ घुटि पगे । मृहान् ।
मृहान्तौ । मृहान्त । हे मृहन् । हे मृहान्तौ । हे मृहान्त । मृहान्त । मृहान्तौ ।
महत । महता । मृहद्ग्या । मृहद्भि । इत्यादि ॥ इति तकारान्ता । थका
रान्तोऽमिमिथ् शब्द । अमिमन्त्, अमिमिद् । अमिमिथौ । अमिमिथ ।
सम्बोधनेऽपि नद्वन् अमिमिथ । अमिमिथौ । अमिमिथ । अमिमिथा ।

अभिमद्भ्या । अभिमद्भि । इत्यादि । इति धकारान्ता । दकारान् पु-
लिङ्गस्तत्त्वविद्शब्द तत्त्ववित्, तत्त्वविद् । तत्त्वप्रिदौ । तत्त्वविद् इ-
त्यादि । द्विपादयञ्म्य तु भेद द्विपाद्, द्विपादौ । द्विपाद । सम्बो-
धनेऽपि तद्वत् । द्विपाद । द्विपादो । शसादौ—

पात्पद समामान्तः ॥ २८७ समासान् पाच्छब्द पदमापद्यते
अधुटि म्वर परे । द्विपद् द्विपदा । द्विपाद्भ्यामित्यादि । एव चतुष्पाद्
याग्रपाद् प्रभृतय । त्यदशब्दम्य तु भेद । सौ—

तस्य च ॥ २८८ ॥ त्यदादीना तकारम्य सकारो भगति सो
पर । म्य । त्या । त्ये । अन्यत्र सर्वशब्दवन् । एव एतत् तद् शर्दा ।
ण्य । एतौ । एत । इत्यादि । म । तौ । ते । इत्यादि ।

एतस्य चान्नादेशे द्वितीयाया चैनः ॥ २८९ ॥ एतस्य इदमथ
त्रैसोर्द्वितीयाया च एनादेशो भगति कथितम्यानुकथनविषये । एनं । एनौ ।
एनान् । एनेन । एनयो । इति ढकारान्ता । धकारान् पुलिङ्गस्तत्त्वबुध्-
शब्द । निरामय्यञ्जनादिष्विति वर्त्तते ।

हचतुर्थान्तस्य धातोस्त्रुतीयादेरादि चतुर्थेत्वमकृतनत् ॥ २९० ॥
हचतुर्थान्तस्य तृतीयार्धातोरादि चतुर्थेत्वं भगति विरामे व्यञ्जनादौ च ।
म चारुतवत् । तत्त्वमुत् तत्त्वमुद् । तत्त्वबुर्धा । तत्त्वबुध । सम्बोधनेऽपि
तद्वत् । तत्त्वबुधा । तत्त्वमुज्य । तत्त्वमुद्भि । इत्यादि । इति धकारान्ता ।
नकारान्त पुलिङ्ग रागन् शब्द । धुटि च'सम्बुद्धाविति दीर्घ । लिङ्गा-
न्तनकारस्येति नकारलोप । रागा । रागानौ । रागान ।

न मम्बुद्धौ ॥ २९१ ॥ लिङ्गान्तनकारस्य लोपो न भगति सम्बुद्धौ ।
हे रागन् । रागान । रागानौ (अधुगम्बोः अगमयोगादनो इत्यादिना
लोप)

तवगर्थद्वर्गयोगे चटवर्गौ । २९२ । अनन्त्यस्तवर्गश्चटवर्गयोगे
चटवर्गो प्राप्नोति आन्तरतम्यात् । राज । राजा । व्यञ्जनार्तो नलोप ।
अकारो दीर्घं घोषयतीति दीर्घं प्राप्ते नस्योगान्तात्पुनश्च पूर्वविधौ इति
नकारोऽनुसृज्यद्वयति । राजम्या । राजमि । राजे । राजम्या । राजम्य ।
हौ । ईड गोर्वेति अलोपो वा भवति । राज्मि, राजनि । राजो । राजमु ।
एत तथन् भूर्भन् प्रभृतय । आत्मन्शब्दस्य तु भेदः । आत्मा । आत्मानौ ।
आत्मान । हे आत्मन् । इत्यादि । आत्मान । आत्मानौ । अष्टुस्वरे-
अवममयोगादिति प्रतिषेधादनोऽलोपो नास्ति । आत्मन् । आत्मना ।
इत्यादि । एव सुपर्णे सुधर्मेन् ब्रह्मन् कृन्धर्मेन् प्रभृतय । करिन् शब्द-
स्य तु भेदः । सौ—कृन्धन् इत्यादिना दीर्घः । करी । करिणौ । करिण ।
हे करिन् । इत्यादि । एव दण्डिन् हस्तिन् गोमिन् तपस्विन् प्रभृतय ।
वृत्रहन् शब्दस्य तु भेदः । वृत्रहा । वृत्रहणौ । वृत्रहण । हे वृत्रहन् ।
वृत्रहण । वृत्रहणौ । अष्टुस्वरे लोपं कृन्धेन । कृन्धन् इत्यादिना दीर्घः ।
अश्मादेव हन् उपधाया सावन् दीर्घः क्षिपि न दीर्घः ।

हनेर्होषित्पधालोपे ॥ २९३ ॥ हनेत्पधाय लोपे कृन्धेन हे स्थानं
धिर्भवति । धत्वे नस्य णत्वाभावः । वृत्रघ्न । वृत्रघ्ना । वृत्रघ्न्या । वृत्र-
हमि । इत्यादि । एव ब्रह्मन् ब्रूणन् ऋणहन् एते शब्दाः । पून
शब्दस्य तु भेदः । सौ दीर्घः । पूषा । पूषणौ । पूषण । हे पूषन् । पू-
षण । पूषणौ ।

हन्मामदोषपूषां श्मादौ स्यरे वा ॥ २९४ ॥ हन् माम् दोष
पूषन् इत्येतेषां उपधाया उत्तरस्य लोपो वा भवति श्मादौ स्वरे पो ।
पूष, पूष्ण । पूषा, पूष्णा । पूषम्या । पूषमि । इत्यादि । एव अर्यमन्
शब्दः । अर्यन्शब्दस्य तु भेदः । सौ—अर्वा ।

दोऽर्द्धेर्मः ॥ ३०६ ॥ त्यदादीना दकारस्य मो भवति अर्द्धेर्विभक्तौ । इमौ । इमे । इम । इमौ । इषान् ।

टौसोरनः ॥ ३०७ ॥ अग्नर्जितस्य इदशब्दस्य अनादेशो भवति टौमो परत । अनेन ।

अद् व्यञ्जनेऽनक् ॥ ३०८ ॥ अम्बर्जितस्य इदशब्दस्य अद्भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ परत । आभ्याम् ।

तस्माद्भिस् भिर् ॥ ३०९ ॥ तस्मात्कृताकारादिदम परो भिस् भिर् भवति । एभि । अम्मै । आभ्याम् । एभ्य । अस्मात् । आभ्याम् । एभ्य । अम्य । अनयो । एषाम् । अम्मिन् । अनयो । एषु । अन्वादेशो पूर्ववत् । इति मकारान्ता । यकारान्तोऽप्रसिद्धः । रेफान्त पुल्लिङ्गश्चत्वारशब्दः । तस्य बहुवचनमेव । चत्वार ।

चतुरो वाशब्दस्योत्तमम् ॥ ३१० ॥ चत्वार इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्तम भवति अष्टस्यरे व्यञ्जने च परे । चतुर ।

न रेफस्य घोषपति ॥ ३११ ॥ रेफस्य घोषपति परे विसर्जनीयो न भवति । चतुर्णि । चतुर्भ्य । चतुर्भ्य ।

आमि चतुरः ॥ ३१२ ॥ चत्वारशब्दस्य नुरागमो भवति आमि पर । चतुर्णी । विमर्जनीये प्राप्ते ।

रः सुपि ॥ ३१३ ॥ रो रकारस्य विसर्जनीय सुपि परे न भवति । इति निषेधः । चतुर्षु । इति रेफान्ता । लकारान्तोऽप्रसिद्धः । यकारान्तः पुल्लिङ्गः सुदिशब्दः । सौ—

औ सौ ॥ ३१४ ॥ द्विवो वकारस्य औ भवति सौ परे । सुद्यौ । सुदियौ । सुदिव ।

शब्द । सौ अन्त्वसन्तम्येत्यादिना दीर्घ । सुवचा । सुवचसौ । सुवचम ।
हे सुवच । हे सुवचमौ । हे सुवचस । सुवचस । सुवचसौ । सुवचस ।
सुवचमा । सुवचोभ्या । सुवचोभि । इत्यादि । एव चन्द्रमस् पीतवासम्
स्थूलशिल्पिस् हिरण्यरेतस् सुश्रोतस् प्रभृतय । उशनम् शब्दस्य तु भेद ।

उशनस्फुरत्सोऽनेहसा सान्नन्तः ॥ ३१८ ॥ उश-
नस् पुरदशस् अनेहस् इत्येतपामन्तोऽन् भरति सौ परे असम्बुद्धौ । उशना ।
उशनसौ । उशनस । नञा निर्दिष्टमनित्यम् ।

मम्योधने तशनसस्त्रिरूपं सान्तं तथा नान्तमथाप्यदन्तम् ।

श्रीव्याघ्रभृतिप्रतिपन्नमेतन्नञापि निर्दिष्टमनित्यमेव ॥ १ ॥

हे उशन, हे उशनन्, हे उशन । हे उशनसौ । हे उशनस ।
उशनस । उशनसौ । उशनम । उशनसा । उशनोभ्या । उशनोभि । इ
त्यादि । एव पुरुदशस अनेहस् शब्दौ सम्बुद्धिं विना । विद्वन्स् शब्दस्य
तु भेद । सौ— सान्तमहतोर्नोपधाया इति दीर्घ । विद्वान् । विद्वसौ
विद्वस । हे विद्वन् । हे विद्वसौ हे विद्वस । विद्वस । विद्वसौ ।

अघुटस्वरादौ सेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्वम् ॥ ३१९ ॥
सेट्कस्यापि वन्सेर्वशब्दस्योत्व भवति अघुटस्वरादौ । विदुष । विदुषा ।

विरामव्यञ्जनादिप्पनडुब्रह्मिन्सीना च ॥ ३२० ॥ विरामे
व्यञ्जनादौ च अनडुब्रह्मिन्सीनामतस्य दो भवति । विद्वद्धा । विद्व
द्भि । इत्यादि । पचिमान् । पचिमासौ । पचिवाम । पचिवास । पचि
वासौ । निमिताभाव नैमित्तिकस्याप्यभाव । इतीडभाव । अघुटस्वरादौ

१ अकार विमर्थ ? सरयुरत अ भवतीत्यत्र अनूप्रयाजनम् ।

२ सेट्कस्य इडागमन सहितस्य ॥ ३ वन्सीति विद्वान्नत्यादिरस्यले रूपम् ॥

४ आगम उदनुबन्ध ह्वरादन्त्यात्पर ॥

सेट्कम्येति उत्तम् । पेचुष । पेचुषः । पेचिरद्वा । पेचिरद्भि । पेचुपे ।
पचिरद्वा । पेचिरद्भ्य । एव तेनिवन्स् प्रभृतय । इत्यादि । उक्ताशस्
शब्दस्य तु भेदः । सौ—

असिध्वमोश्च ॥ ३२१ ॥ असिध्वसोर्लिङ्गयोरन्तम्य दो भवति
निरामे व्यञ्जनादौ च । उक्ताशत्, उक्ताशद् ।

घुट्स्वरे नुः ॥ ३२२ ॥ असिध्वसोर्लिङ्गयोर्नुरागमो भवति घुट्स्वः ।
पे । उक्ताशसौ । उक्ताशस । सवोधनेऽपि तद्वत् । उक्ताशस । उक्ताश
सौ । उक्ताशस । उक्ताशसा । उक्ताशद्भ्याम् । उक्ताशद्भि । उक्ताशन्तु ।
एव णिङ्गस् शब्दः । अदस् शब्दस्य तु भेदः । नदाद्यवम् ।

सौ सः ॥ ३२३ ॥ त्यदादीना दकारस्य सकारो भवति सौ परं ।
सागौ मिलोपश्च ॥ ३२४ ॥ अदसोऽन्तम्य और्भवति म्यरे पर
सिलोपश्च । असौ । द्वित्वे—

अदमः पदे मः ॥ ३२५ ॥ अदस पदे सति दस्य मो भवति ।
उत्तं मात् ॥ ३२६ ॥ अदसो मात्सरो वर्णनाप्रम्योत्वं भवति आ-
न्तरत्वात् । अम् । जसि—

एद्वद्वरे री ॥ ३२७ ॥ अदसो मात्सरो नहुत्वे निष्पत्ते एदीर्भवति ।
अमी । अम् । अम् । अमून् ।

अदो मुख ॥ ३२८ ॥ अदसो मुरादेशो भवति टावचनस्य च ना
देशोऽस्त्रियाम् । अमुना । अमूम्याम् ।

अदसश्च ॥ ३२९ ॥ अदसोऽर्वाच्चात्सरो भिस् भिग् भवति ।
धुन्वेत्यम् । अमीमि । अमुप्मि । अमूम्याम् । अमीम्य । अमुप्मात् ।
अमूम्या । अमीम्य । अमुप्य । अमुयो । अमीपाम् । अमुप्यिन् । अ-

मुयो । अमीषु ॥ श्रेयन्स् शब्दस्य तु भेद ॥ श्रेयान् । श्रेयासौ । श्रेयास ।
हे श्रेयन् । हे श्रेयासौ । हे श्रेयास । श्रेयास । श्रेयासौ । श्रेयम् ।
श्रेयसा । श्रेयोभ्या । श्रेयोभि । पुमन्स् शब्दस्य तु भेद । पुमान् । पुमासौ ।
पुमास । हे पुमन् । पुमास । पुमासौ ।

पुसोऽन्शब्दलोप ॥ ३३० ॥ पुमान्स् इत्येतस्य अन्शब्दस्य
लोपो भवति, अघुटस्वरे व्यञ्जने च परे । पुस । पुसा ।

स्यादिधुटि पदान्तगत ॥ ३३१ ॥ स्यादिधुटि परे पदान्तगत्का
र्यं भवति । इति न्यायात् । मोऽनुस्वारव्यञ्जने । पुभ्या । पुभि ।
इत्यादि । इति सकारात्ता ॥ हकारान्त पुल्लिङ्गो मधुलिङ्ग शब्द । मधु
लिङ्, मधुलिङ् । मधुलिङ्गौ । मधुलिङ्ग । संबोधनेऽपि तद्वत् । मधु
लिङ्गसु । एव पुम्लिङ् इत्यादि । गोदुह् शब्दस्य तु भेद । हचतुर्था तस्य
धातोरित्यादिना चतुर्थत्वम् ।

दादेर्हस्य ग. ॥ ३३२ ॥ दादेर्हकारस्य गकारो भवति, विरामे
व्यञ्जनादौ च । गोधुक्, गोधुग । गोदुहौ । गोदुह । संबोधनेऽपि तद्वत् ।
गोदुह । गोदुहौ । गोदुह । गोदुहा । गोधुग्भ्या । गोधुग्भि । इत्यादि ।
मुह् शब्दस्य तु भेद ।

मुहादीना वा ॥ ३३३ ॥ मुहादीना हकारस्य गकारो भवति, वा
विरामे व्यञ्जनादौ च । मुरु, मुग् मुङ् । मुहौ । मुह । मुह । मुहौ ।
मुह । मुवा । मुग्भ्या, मुङ्भ्या । मुग्भि, मुङ्भि । इत्यादि । एव द्रुह्
मुह् शिन् प्रभृतय । प्रष्टवाह् शब्दस्य तु भेद । प्रष्टवाट्, प्रष्टवाड् ।
प्रष्टवाहौ । प्रष्टवाह । प्रष्टवाह । प्रष्टवाहौ ।

वाहर्गाशब्दस्यौत्थ ॥ ३३४ ॥ वाहर्गाशब्दस्यौत्थ भवति, अघुट्

म्वरे परे । प्रष्ठौहः । प्रष्ठौहा । प्रष्ठवाङ्म्यां । प्रष्ठवाङ्भिः । प्रष्ठवाङ्सु ।
इत्यादि । अनङ्वाह् शब्दस्य तु भेदः । सौ—

सौ नुः ॥ ३३५ ॥ अनङ्वाह् इत्येतस्य नुरागमो भवति सौ परे ।
अनङ्वान् । अनङ्वाहौ । अनङ्वाहः ।

मम्बुद्वाधुमयोर्हस्यः ॥ ३३६ ॥ चतुरनुहोरुमयो. सम्बुद्धौ हस्यो
भवति । हे अनङ्वान् ३ । अनङ्वाहं । अनङ्वाहौ ।

अनङ्गहस्य ॥ ३३७ ॥ अनङ्वाह् इत्येतस्य वाक्शब्दस्योत्वं भवति
अधुदस्वरे, परे व्यञ्जने च परं । अनङ्गह । अनङ्गहा । विरामव्यञ्जने-
त्यादिना ऋत्वं । अनङ्गह्म्यां । अनङ्गह्भिः । अनङ्गह्सु । इत्यादि । इति
एकारान्ताः । प्रियाश्चत्वारो यस्यासौ प्रियचत्वा । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः ।
हे प्रियचत्वं ३ । प्रियचत्वारं । प्रियचत्वारौ । प्रियचत्वारः । प्रियचत्वारः ।
प्रियचत्वार्यो । प्रियचत्वारिभिः । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गा उच्यन्ते ।

क्वर्गान्ताः स्त्रीलिङ्गा अप्रसिद्धाः । चकारान्तः स्त्रीलिङ्गस्त्वच् शब्दः ।
त्वक्, त्वग् । त्वचौ । त्वच । त्वसु । इत्यादि । एवं याच् शब्दप्रभृतयः ।
छकारान्तोऽप्रसिद्धः । जकारान्तः स्त्रीलिङ्गः सज् शब्दः । सक्, सग् ।
सजौ । सज । ससु । इत्यादि । झञटवर्गान्ता अप्रसिद्धाः । तकारान्तः
स्त्रीलिङ्गो विद्युच्छब्दः । विद्युत्, विद्युद् । विद्युतौ । विद्युतः । इत्यादि ।
थकारान्तोऽप्रसिद्धः । दकारान्तः स्त्रीलिङ्गः शब्दः । शत्, शद् ।
शतौ । शतः । एवं संविद् विषद् परिषद् प्रभृतयः । त्दृशब्दस्य तु

भेदः । त्यदाद्यत्वं । स्त्रियामादेत्यादिना आप्रत्ययः । सौ-तम्य चेति
 सकारः । स्या । त्ये । त्या. । त्यां । त्ये । त्या । त्याया । त्याभ्यां ।
 त्याभि । त्यस्यै । त्याभ्यां । त्याभ्य. । त्यस्याः । त्याभ्यां । त्याभ्य ।
 त्यस्या. । त्यो । त्यासां । त्यस्यां । त्योः । त्यासु । एवं तद्गञ्ज्. ।
 सा । ते । ता. । इत्यादि त्यद्गञ्ज्द्वयपं । एवं यद् एतद् शब्दौ ।
 धंकारान्त स्त्रीलिङ्गो वीरुध्शब्दः । वीरुत्. वीरुद् । वीरुधौ । वीरुधः ।
 इत्यादि । एवं समिध् प्रभृतयः । इति धकारान्ताः । नकारान्तः स्त्रीलिङ्गः ।
 सीमन्शब्दः । सीमा । सीमानौ । सीमानः । अघुटि । अवमसंयोगेत्यादिना
 षलोपः । सीम्न. । इत्यादि । एवं पञ्चनशब्दादीनां पूर्ववत् । इति
 नकारान्ता । पकारान्त स्त्रीलिङ्गोऽप्यञ्ज् । तस्य बहुवचनमेव ।

अपश्च ॥ ३३८ ॥ अप् इत्येतस्य उपधाया दीर्घो भवति असम्बुद्धौ
 घुटि पे । आपः । अपः ।

अपां भे दः ॥ ३३९ ॥ अपां दो भवति विभक्तौ भे पे ।
 अङ्गिः । अङ्ग्यः । अङ्ग्य. । अपां । अप्सु । इति पकारान्तः । फकारान्त-
 कारान्तावप्रसिद्धौ । भकारान्त स्त्रीलिङ्गः कतुभ्शब्दः । कतुप्, कतुब् । क-
 कुभौ । कतुभ. । इत्यादि । इति भकारान्तः । मकारान्त स्त्रीलिङ्गः किम्श-
 ङ्जः । तस्य कादेशः । आप्रत्ययः । फा । के । का. । कां । के । काः । कया ।
 काभ्यां । काभि । कस्यै । काभ्यां । काभ्य. । कस्याः । काभ्यां । काभ्य ।
 कस्या. । न्यो । कामाम् । कस्या । कयोः । कासु । इत्यादि । इदं गञ्ज्म्य
 तु भेदः । मौ-इयं । अन्यत्र त्यदाद्यत्वं । दादेर्म इति दस्य मत्वं । स्त्रियामा-
 देत्याप्रत्ययः । इमे । इमा । इमां । इमे । इनाः । टौगोरन इति अनादेशः ।
 धन्या । अद्गञ्ज्अनेञ्ज् इत्यन्वं । आभ्यां । आभि. । भाविनि भूत-
 दुपचार । अम्यै । आभ्यां । आभ्य. । अम्ना. । आभ्यां । आभ्य. ।

अस्या । अनयो । आसाम् । अम्या । अनयो । आमु । अन्यादेशे
पूर्ववत् । ण्ना । ण्ने । ण्ना । एनया । एनयो । यकारान्तोऽप्रसिद्ध ।
इत्यादि । स्कारान्त स्त्रीलिङ्गश्चत्वारशब्द । तस्य बहुवचनमेव । त्रिचतु
रोरित्यादिना चतस्रादेश । तो र म्बरे इति स्त्व । चतस्र । चतस्र । च
तस्रभि । चतस्रभ्य । चतस्रम्य । न नामि दीर्घमिति दीघो न भवति ।
चतस्रणा । चतस्रणु । इत्यादि । गिञ्शब्दस्य तु भेद । मौ—

* इहोरीरुगे ॥ ११० ॥ धातोरिहोरीरुगे भवतो विरामे
अन्वनाडो च । गी । गिरौ । गिर । सम्बोधनेऽपि तद्वत् । गिर । गिरौ ।
गिर । गिरा । गीर्भ्यौ । गीर्भि । गिर । गीर्भ्यौ । गीर्भ्य । गिर ।
गीर्भ्यौ । गीर्भ्य । गिर । गिरो । गिरा । गिरि । गिरो । याधकारा
द्विभक्तिः अन्जनं स्पृश्य त्रिमूर्तिं न म्यात् । गीर्भ्यौ । र । पुर । धुर् प्रभृतय ।
इति एकारान्ता । एकारान्तोऽप्रसिद्ध । वकारान्त स्त्रीलिङ्गो दिव्शब्द ।
स च मुट्तिशब्दवत् । द्यौ । दिवौ । दिव । दिव । दिवौ । दिव ।
द्विरा । दिव । अन्वने । धुम्या । धुमि । इत्यादि । इति वकारान्त ।
शकारान्त स्त्रीलिङ्गो दश शब्द । दृक्, दृग्, दृशौ । इत्यादि । इति
शकारान्त । पकारान्त स्त्रीलिङ्गो विप्रुशब्द । विप्रुट्, विप्रुङ् । वि
प्रुपौ । विप्रुप । इत्यादि । पकारान्ते दधृषशब्दस्य तु भेद । चर्गहृगा
दीना च गत्य दवृक् दधग । दधृषु । इत्यादि । सकारान्त स्त्रीलिङ्ग
सुप्रचम् शब्द । स च पूर्ववत् सुप्रचा । सुप्रचमौ । सुप्रचम् । इत्यादि ।
अन्म् शब्दस्य तु भेद । लृणक्त्व । अमौ । अन्यत्र आप्रत्यय ।
अन्म पठ म इति म्ब । उत्पन्नादीति पूर्ववत् । अमू । अमू । अमू ।
अमू । अमू । अमुया । अमूम्या । अमूमि । अमुप्यै । अमूम्या ।
अमूम्य । अमुप्या । अमूम्या । अमूम्य । अमुप्या । अमुयो । अमुपा ।

अमुष्यां । अमुयो । अमूषु । इत्यादि । हकारान्त स्त्रीलिङ्ग उपानह्
शब्द । विरामव्यञ्जनादिषु हस्य द । उपानत्, उपानद् । उपानहौ ।
उपानह । इत्यादि । अनङ्गाह् शब्दस्य तु भेद ।

वा स्त्रीकारे ॥ ३४० ॥ अनङ्गाह् इत्येतस्य वाशब्दस्य उत्वं वा
भवति स्त्रीकारे परे । नदाद्यच्च इति ईप्रत्यय । अनङ्गुही, अनङ्गाही ।
इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ।

अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गा उच्यन्ते ।

क्षवर्गान्ता अप्रमिद्धा । चकारान्तो नपुंसकलिङ्ग प्राञ्चशब्द ।

विरामे व्यञ्जनादावुक्तं नपुंसकात्स्यमोर्लोपेऽपि ॥ ३४१ ॥

विरामे व्यञ्जनादौ च यदुक्तं नपुंसकलिङ्गात्परयो म्यमोर्लोपेऽपि तद्भवति ।
इति गत्वं अनुपङ्गव्याकुञ्चेत्सर्वत्र । प्राक् प्राग् । प्राची । प्राची । पुन-
रप्येवं । प्राचा । प्राग्भ्या । प्राग्मि । प्राग्भु । अन्यत्र पुलिङ्गचत् । एव
प्रत्यञ्च् सम्यञ्च् उदञ्च् तिर्यञ्च् प्रभृतयः । छज्जनदवर्गान्ता अप्र-
मिद्धा । तकारान्तो नपुंसकलिङ्ग सृष्ट् शब्द । सृष्ट्, सृष्ट् ।
सृष्टी । सृष्टि । पुनरपि । इत्यादि । ददन्त शब्दस्य तु भेद । ददत्,
ददद् । ददती ।

दा नपुंसके ॥ ३४२ ॥ अभ्यन्तात्स्रोऽन्तिरनकारको वा भवति
नपुंसकलिङ्गे शुटि परे । ददति, ददन्ति । पुनरपि । ददत्, ददद् ।
ददती । ददति, ददन्ति । ददता । ददभ्यां । ददहि । इत्यादि । यका-
न्तोऽप्रमिद्धः । दकारान्तो नपुंसकलिङ्गस्तद् शब्द । नपुंसकात्स्यमोर्लोपो
१ । तदुक्तमिति वचनात् त्यगाद्यन् न भवति तत्, तद् । ने ।

स्तानि । पुनरप्येवं । अन्यत्र पुलिङ्गवत् । एवं यद् शब्दः । घकारान्तोऽप्रसिद्धः ।
नकारान्तो नपुंसकलिङ्गः सामन् शब्दः । साम । माम्नी । सामनी ।
सामानि । पृथक्करणानुसङ्गस्य वा । हे । माम्, हे सामन् । हे माम्नी,
हे सामनी । हे सामानि । पुनरप्येवं । इत्यादि । एवं मर्मन् लोमन् न्योमन्
भूमन् प्रभृतयः । चर्मन् शब्दस्य तु भेदः । धर्म । चर्मणी । चर्माणि । अ-
न्यत्र पुलिङ्गवत् । एवं वर्मन् कर्मन् शर्मन् प्रभृतयः । इत्यादि । अहन् श-
ब्दस्य तु भेदः । सौ—

अहः मः ॥ ३४३ ॥ अहन्नित्येतस्य नकारस्य सौ भवति विरामे
न्यञ्जनादौ च । अहः । ईड्योर्वा । अही, अहनी । अहानि । हे अहः ३ ।
पुनरपि । अह्वा । अहोभ्यां । अहोमि । अह.सु. इत्यादि । एङ्यभान्ता अप्र-
सिद्धाः । मकारान्तो नपुंसकलिङ्गः किम्शब्दः । किं । के । कानि । अन्यत्र
पुलिङ्गवत् । इदं शब्दस्य तु भेदः । इदमियमयं पुंसि ।

इदं नपुंसकैऽपि च ॥ ३४४ ॥ नपुंसकलिङ्गे न्यमि च परे इदम्
शब्दस्य इदमादेशो भवति । इदं । इमे । इमानि । इदं । इमे । इमानि । पुनरप्येवं ।
इत्यादि । यकारान्तोऽप्रसिद्धः । रकारान्तो नपुंसकलिङ्गो वाइ शब्दः । वाः ।
चारी । वारि । पुनरप्येवं । इत्यादि । चत्वारः शब्दस्य तु भेदः । जश्शमो-
नि । चत्वारि । इत्यादि । ल्यश्चकारान्ता अप्रसिद्धाः । पकारान्तस्य प-
ङ्गुशब्दस्य पूर्ववत् । सकारान्तो नपुंसकलिङ्गो यज्ञम् शब्दः । यज्ञः । यज्ञसी ।
मान्तमहतोरित्यादिना दीर्घः । यज्ञासि । पुनरपि । यज्ञमा । यज्ञोभ्यां । यज्ञो-
मि । एवं वचम् ओजम् पयम् तपम् वयम् प्रभृतयः । इत्यादि । सर्पि-
शब्दस्य तु भेदः । सर्पिः । सर्पिणी । सर्पाणि । पुनरप्येवं । सर्पिषा ।

इमुसुदोषां धोषवति रः ॥ ३४५ ॥ इमुम् दोष् इत्येतंपामन्तो
रो भवति धोषवति परे । सर्पिभ्यां । सर्पि.पु. सर्पिषु । एवं धनुम् दोग् प्र-

भृतयः । इत्यादि । अदस् शब्दस्य तु भेदः । अद. । अम् । अमूनि ।
पुनरप्येवं । अन्यत्र पुल्लिङ्गवत् । हकारान्तौऽप्रसिद्ध. । इत्यादि ।

इति व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः ।

‘अथ व्यञ्जनान्तेष्वालेङ्गेषु युष्मदस्मदौ उच्येते ।

युष्मद् सि अस्मद् सि इति स्थिते ।

त्वन्मदोरेकत्वे ॥ ३४६ ॥ एकत्वे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोः स्थाने
त्वन्मदौ भवतः ।

त्वमहं सौ सविभक्तयोः ॥ ३४७ ॥ युष्मदस्मदो. सविभक्त्यो-
स्त्वमहमित्येतौ भवतः सौ परे । त्वं । अहं ।

युवावा द्विवाचिषु ॥ ३४८ ॥ युष्मदस्मदो युवावा द्विवाचिषु
भवतः । अन्तलोपे सति—

अमौ चाम् ॥ ३४९ ॥ युष्मदादिभ्य पर अग् ओ च आम्
भवति । सगर्णदीर्घ । युवा । आवा ।

यूयं वयं जमि ॥ ३५० ॥ युष्मदस्मदोः सविभक्त्योर्यूयं वयमित्येतौ
भवतो जसि परे । यूयं । वयं । त्वन्मदोरेकत्वे इति -त्वत् अम् । मन् अम्
इति स्थिते—

एपां विभक्तावन्तलोपः ॥ ३५१ ॥ एपां युष्मदादीनां अन्तस्य
लोपो भवति विभक्तौ परत । सवर्णे दीर्घ. । त्वा । मां । युवां । आयां ।

आन् शसः ॥ ३५२ ॥ युष्मदादिभ्य. परस्य शस आन् भवति ।
युष्मान् । अस्मान् ।

एत्वमस्थानिनि ॥ ३५३ ॥ युष्मदादीनामन्तस्य एत्वं मरत्यस्था-
निनि अनादेशिनि प्रत्यये परे । त्वया । मया ।

आत्वं व्यञ्जनादौ ॥ ३५४ ॥ युष्मदादीनामन्तस्य आत्वं
भवति व्यञ्जनादौ विभक्तौ आग्नेयवर्जितं प्रत्यये षे । युवाभ्या । आवा-
भ्या । युष्मामि । अस्मामि ।

तुभ्यं मद्य टयि ॥ ३५५ ॥ युष्मदस्मदो मरिमत्तयो तुभ्यं
मद्यमित्येतौ भवतो टयि षे । तुभ्य मद्य । युवाभ्या । आवाभ्या ।

भ्यमभ्यम् ॥ ३५६ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्य षे भ्यम् अभ्य म-
गति । युष्मभ्य । अस्मभ्य ।

आदिलोपोऽन्त्यलोपश्च मध्यलोपस्त्वर्थे च ॥

निमित्तिपदवर्णाना दृश्यते शार्ध्वमिदं ॥ १ ॥

अत पञ्चम्यद्वितरे ॥ ३५७ ॥ एभ्यो युष्मदादिभ्य षे अद्वित्वे
वर्तमाना पञ्चम्यद् भवति । त्वन । मत । युवाभ्या । आवाभ्या । युष्मत् ।
अस्मत् ।

तत्र मम ङमि ॥ ३५८ ॥ युष्मदस्मदो मरिमत्तयोस्तत्र मम ङये-
तौ भवतो ङसि षे । तत्र । मम । युगयो । आगयो ।

मामाकम् ॥ ३५९ ॥ युष्मदादिभ्य षा मागम्युक्त आम्
आकम् भवति । युष्माकं । अस्माकं । त्वयि । मयि । युगयो । आगयो । युमा-
सु । अस्मासु । एव नीतक । त्व युवा यूय । त्वा युवा युष्मान् । त्वया युवा
भ्या युष्मामि । तुभ्य युवाभ्या युष्मभ्यं । त्वत् युवाभ्या युष्मत् । तत्र
युगयो युष्माक । त्वयि युगयो युष्मासु ॥ अहं आवा वयं । मा आवा
अस्मान् । मया आवाभ्या अस्मामि । मद्य आवाभ्या अस्मभ्य । मत्
आवाभ्या अस्मत् । मम आवायो अस्माक । मयि आगयो अस्मासु । ग्रामो
युष्माक । ग्रामोऽस्माकं । स ग्रामो युष्मभ्य दीयते । ग्रामोऽस्मभ्य दीयते ।
ग्रामो युष्मान् रक्षति । ग्रामोऽस्मान् रक्षति । इति स्थिते—

युष्मदस्मदोः पदं पदात्पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु वस्नसौ ॥ ३६० ॥
 पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु बहुल्ये निष्पन्नं वस्नसावा-
 पद्यते यथासंख्यं । ग्रामो वः स्वं । ग्रामो नः स्वं । ग्रामो वो रक्षति । ग्रा-
 मो नो रक्षति । इति सिद्धं । ग्रामो युवयोः स्वं । ग्राम आवयोः स्वं ।
 ग्रामो युवाभ्यां दीयते । ग्राम आवाभ्यां दीयते । ग्रामो युवां रक्षति ।
 ग्राम आवां रक्षति । इति स्थिते—

वाग्नौ द्वित्वे ॥ ३६१ ॥ पदात्परं युष्मदस्मदोः पदं पष्ठीचतुर्थी-
 द्वितीयासु द्वित्वे निष्पन्नं वाग्नौ आपद्यते यथासंख्यं । ग्रामो वां स्वं ।
 ग्रामो नौ स्वं । ग्रामो वां दीयते । ग्रामो नौ दीयते । ग्रामो वां रक्षति ।
 ग्रामो नौ रक्षति । ग्रामस्तव स्वं । ग्रामो मय स्वं । ग्रामस्तुभ्यं दीयते ।
 ग्रामो मद्यं दीयते । ग्रामन्त्यां रक्षति । ग्रामो मां रक्षति । इति स्थिते—

त्वन्मदोरेकत्वे तेमेत्वा मा तु द्वितीयायां ॥ ३६२ ॥ युष्मदस्म-
 दोरेकत्वं त्वन्मदीभूतयोः पदं पदात्परं पष्ठीचतुर्थीद्वितीयासु एकत्वे निष्पन्नं ते
 मे आपद्यते त्वा मा तु द्वितीयायां । ग्रामस्ते स्वं । ग्रामो मे स्वं । ग्रामस्ते
 दीयते । ग्रामो मे दीयते । ग्रामस्त्या रक्षति । ग्रामो मा रक्षति । इति
 सिद्धं ।

न पादादौ ॥ ३६३ ॥ पादस्यादौ वर्तमानानां युष्मदादीनां पदमे-
 तानादेशान्न ग्रामोति ।

वीरो विश्वेश्वरो देवो युष्माकं कुलदेवता ।

स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥

भगवानीश्वरो भूयायुष्माकं वरदः प्रभुः ।

सद्यो निराकृता दूरमस्माकं येन विद्विषः ॥ २ ॥

पादादायिति किं ? पान्तु वः पार्वतीनाथमौलिचन्द्रमरीचयः ।

आमन्त्रणात् ॥ ३६४ ॥ आमन्त्रणात्पर युष्मदादीना पदमेताना-
देशान्न प्राप्नोति । हे पुत्र त्वं म्वमिद । हे पुत्र मम म्वमिद । हे पुत्र
त्वा रम्यति ।

चादियोगे च ॥ ३६५ ॥ चाद्रीना योगे युष्मदादीना पदमेता
नान्नाह प्राप्नोति । पुत्रो युष्माकं च । पुत्रोऽस्माकं च । पुत्रो युष्मभ्यं च
नीयन् । पुत्रोऽस्मभ्यं च दीयन् । पुत्रो युष्माश्च रयति । पुत्रोऽस्माश्च रय
ति । चादय कति ? पञ्च । त क ? च या ह अह एव इति चादय ।

दृश्यावधानालोचने ॥ ३६६ ॥ अचयुगलं चन वर्तमानं दृश्याथ
र्थातुमियोगं युष्मदस्मत्त्वन्मदादीना वस्नमादयो न भवन्ति । अनालोचन
मिति किम् ? आलोचनं चतुर्जानमनालाचनं मनसा ज्ञानं । ग्रामस्त्वा समी
पत् । ग्रामो मा समीपत् । ग्रामो युष्मभ्यं दीयमानं समीपत् । ग्रामोऽस्मभ्यं
दीयमानं समीपत् । ग्रामस्त्वा मनसा रिलोकयति । वान्छनीत्यर्थः ।
मनमिति किं ? ग्रामो व पश्यति । ग्रामो न पश्यति । चतुर्थत्यर्थः ।

इत्यलिङ्गा ।

अथाव्ययान्युच्यन्ते ।

अयमनमस्य । तानि कानि ? स्वरः श्वात्, पुनर अन्तर्, गृहिर्, च
वा, इ, अ, ए, प्र, पण, अप, मम अनु अत्र निर, त्र, नि, आह,
नि अति अपि, अयि तु ऊ, अमि, प्रति, परि उप इत्यादि प्राण्यो
मिति । विना, नाना, अन्तर्, नो, अथ अथो, अहो, एष, यावत्
तावत्, मनाक् यत्, यत् हि यदि, सन्तु ननु तिर्यक्, मिथ्या, किञ्च,
हन्त, वै, तु ।

अययाच ॥ ३६७ ॥ अययाच फामा विमर्त्तना लुम्भवति ।

सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु ।

वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ १ ॥

इत्यव्ययानि ।

अथ प्रत्यया उच्यन्ते ।

अव्ययसर्वनाम्नः स्मरादन्त्यात्पूर्वोऽङ्कः ॥ ३६८ ॥ अत्रयानां सर्वनाम्ना चान्त्यात्स्वरात्पूर्वोऽङ्कप्रत्ययो वा भवति कप्रत्ययश्च बहुल । बहुलमिति किं ।

कचित्प्रवृत्तिः कविदप्रवृत्तिः,

कचिद्विभाषा कचिदन्यदेव ।

निधेविधानं बहुधा समीक्ष्य,

चतुर्विधं बाहुल्यकं वदन्ति ॥ १ ॥

उच्चकै । उच्चै । नीचकै । नीचै । सर्व । सर्वक । विश्व । विश्वक । युष्मकाभि । अम्मकाभि । एभि । एमकै । अमीभि । अमुकै । भवन्त । भवन्तरु ।

विभक्तेश्च पूर्वे इष्यते ॥ ३६९ ॥ विभक्तेश्च पूर्वोऽङ्कप्रत्ययो वा इष्यते । त्वया त्वयका । मया मयका ।

आख्यातस्य चान्त्यस्वरात् ॥ ३७० ॥ आख्यातस्य चान्त्यम्बरात्पूर्वोऽङ्कप्रत्ययो वा भवति । पचति पचतकि । भवन्ति भवन्तकि । इत्यादि । कप्रत्ययश्च । यावरु । यामक । पणिक । चन्मक । पुत्रक । अधक । वृक्षक । देषदत्तक । इत्यादि ।

के प्रत्यये स्त्रीकृताकारपरे पूर्वोऽङ्कार इकारम् ॥ ३७१ ॥ के प्रत्यये स्त्रीकृताकारे परे पूर्वोऽङ्कार इकारमापद्यते । सर्विका । विश्विका ।

उट्टिका । पाचिका । मृषिका । कारिका । पाठिका । इत्यादि ।

नडाद्यश्चराहव्यमन्तुमरिनान्तेभ्य ई ॥ ३७० ॥ स्त्रिया वर्तमानेभ्यो नडादि अच् वाड् उट् अस् अन्त् ऋ मरि नान्तेभ्य ई प्रत्ययो भवति ।

ईकारं स्त्रीकृतेऽलोप्यः ॥ ३७१ ॥ स्त्रिया र्त्तपानं ईप्रत्यये परे पूर्वोऽकारो लोप्यो भवति । नदी मही भयी पुवी दुमारी किन्नरी किशोरी प्रभृतयः । अछ । प्राची प्रतीची ममीची उदीची निरक्षीत्यादि । बाह् । अनडुही (वा स्त्रीकारं) अनडुही प्रछौही इत्यादि । उ । तन्वी । ज्वी । पृथ्वी । पृथ्वी । इ-डाक्षी । देवदन्ती । धूली । अम । श्रेयन् श्रेयसी विदुषी प्रेयसी । अन्त्-

तुदभादिभ्य ईकारं ॥ ३७२ ॥ तुदादिभ्यो भादिभ्यश्च परोऽन्तिनकारको वा भवति ईप्रत्यये पर । तुदती तुदती स्त्री । भाती भान्ती स्त्री ।

स्यात् ॥ ३७५ ॥ म्यात्पोऽन्तिनकारको वा भवति ईप्रत्यये पर । भविष्यती । भविष्यन्ती ।

न यनन्भ्यां ॥ ३७६ ॥ यन् अन् विक्रणभ्या परोऽन्तिनकारको न भवति ईकारं पर । दीयन्ती सीयन्ती पचन्ती गच्छन्ती स्त्री इत्यादि । न यनन्भ्यामिति किं ? सुन्वती तन्वती क्रीणती मती आयुष्मती धनरती इत्यादि । ऋ । कर्त्री हर्त्री भर्त्री क्रोत्री इत्यादि । सरि । सग्री । द्यर्णा वर्णो लोपः ।

नान्तात् स्त्रीकारे नित्यमरमभेयोभादनोऽलोपोऽनुसन्ध पूरेतिर्धो

१ स्त्रीकारे नित्य ॥ ३८३ ॥ अरमसयोभादनोऽलोपो नित्य भवति स्त्रीकारे परे च चाऽसकृन्वति पूर्वस्यवर्णस्य विधौ कर्तव्ये । राशौ । इति समीचीन दृश्यत ।

॥ ३७७ ॥ अवमसंयोगादनोऽलोपो नित्यं भवति स्त्रीकारे परे । राज्ञी
दृण्डिनी गोमिनी तपस्विनी यशस्विनी ।

वरुणेन्द्रमृडभवशर्वरुद्रादान् ॥ ३७८ ॥ एभ्यः परो आन् प्रत्ययो
भवति । तेभ्यश्च ई प्रत्ययः । वरुणानी शर्वाणी मृडानी इन्द्राणी भवानी रुद्राणी ।

नान्तसंख्यास्वस्त्रादिभ्यो न ॥ ३७९ ॥ नान्तेभ्यः संख्यादिभ्यः
स्यस्त्रादिभ्यश्च ईप्रत्ययो न भवति । पञ्चदश । तिस्रः । चतस्रः । आदि-
शब्दात् सीमा ढामा । बहवो राजानो यस्यां पुर्यो सा बहुराजा । स्वसा
माता दुहितेत्यादि ।

इति प्रत्ययान्ताः ॥

अथ कारकं । काश्च दृश्यते ।

किं कारकं ? करोति क्रियां निर्वर्तयतीति कारकं । कस्मिन्नर्थे प्रथमा
विभक्तिः ? कर्तरि प्रथमा । कः कर्ता ?

यः करोति स कर्ता ॥ ३८० ॥ यः क्रियां करोति स कर्तृसंज्ञो
भवति । देवदत्तः करोति । मुनिरधीते । यज्ञदत्तौ लुनीतः । यती पठतः ।
विष्णुमित्रा गच्छन्ति । साधवोऽनुतिष्ठन्ति । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे द्वितीया ?
कर्मणि द्वितीया । किं कर्म ?

यत्क्रियते तत्कर्म ॥ ३८१ ॥ कर्त्रा यत्क्रियते तत्कारकं कर्मसंज्ञं
भवति । कुम्भं करोति । काष्ठं छिनत्ति । मार्गं रुणाद्वि । स्तनौ पिवति ।
गुरून् वन्दते । इत्यादि ।

द्वितीयैनेन ॥ ३८२ ॥ एनप्रत्ययान्तेन योगे लिङ्गाद् द्वितीया भवति ।

अदूरे एनोऽपञ्चम्या दिग्वाचिनः ॥ ३८३ ॥ अदूरर्थे दिग्वाचिनः
अप्रत्ययो भवति अपञ्चम्याः । आञ्चम्या इति कोऽर्थः ? द्वितीयायाः ।

गणनया पञ्चमी विभक्तिः षष्ठी । तेन षष्ठ्यर्थे द्वितीया भवति । अदूरवर्ति-
न्यां पर्यस्या दिगीत्यर्थः ॥ पूर्व्वेण ग्रामं । उत्तरेण गिरिं । दक्षिणेन नदीं ।
पश्चिमेन केदारमित्यादि । चकारात्रिकयासमयाहाधिगन्तगन्तगेण संयुक्ताद्
लिङ्गाद् द्वितीया भवति । निष्ठा ग्रामं । समया वनम् । हा देवदत्तम् ।
धिग् यजदत्तं । अन्तरा गार्हपत्यमाहवनीये च वेदि । अन्तरेण पुरुषाकारं
न किञ्चित्कमेव ।

मयोभयामिपरिभिस्तमन्तः ॥ ३८४ ॥ तस्मै सर्वादिभिर्योगे
लिङ्गाद् द्वितीया भवति । सर्वतो ग्रामं वनानि । उभयतो ग्राम क्रमुक्वनानि ।
अभितो ग्रामं पत्रवनानि । परितो ग्रामं रंभावानि ।

कर्मप्रवचनीयश्च ॥ ३८५ ॥ कर्मप्रवचनीर्ययोगे लिङ्गाद् द्वितीया
भवति । के कर्मप्रवचनीया ?

लक्षणाग्नीप्तेत्यंभृतेऽभिभागे च परिप्रती ।

अनुरेषु सहाये च हीने चोपश्च कथ्यते ॥ १ ॥

लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्थंभृतार्थे अभिशब्दः कर्मप्रवचनी-
यो भवति । भागे च परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवतः । चशब्दा-
त् लक्षणार्थे वीप्सार्थे इत्थंभृतार्थे परिप्रती कर्मप्रवचनीयौ भवतः ।
अनुशब्दः ण्यु पूर्व्वोक्तेषु अर्थेषु कर्मप्रवचनीयो भवति । सहाये च । चशब्दः
ममुक्त्यर्थः । हीनार्थे उपशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति ॥ चशब्दाद् हीनार्थे
अनुशब्दः कर्मप्रवचनीयो भवति । लक्षणार्थे वृक्षमभि विद्योतने विद्युत् ।
वीप्सार्थे वृक्षं वृक्षमभि तिष्ठति विद्युत् । इत्थंभृतार्थे माधुर्देवदत्तो मातरम-
भि । वृक्षं परि विद्योतते विद्युत् । वृक्षं प्रति तिष्ठति । वृक्षं वृक्षं प्रति
तिष्ठति । साधु देवदत्तो मातरं परि । साधु देवदत्तो मातरं प्रति । यदत्र

• कर्मक्रियां प्रातश्चन्तः कर्मकारकमभिधीयमाना इत्यर्थः ।

मा परि न्यात् । तद्वच मा प्रति स्यात् । वृक्षमनु विद्योतने विद्युत् । वृक्षं
वृक्षमनुतिष्ठति । साधु देवदत्तो मातरमनु । यदत्र मानु म्यात् । परमन्नु
वसते सेना । अवर्जुनं योद्धार । उपार्जुनादन्ये योद्धारो निवृष्टा इत्यर्थः ।

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयास्तुर्थ्यां चेष्टायामनध्वनि ॥ ३८६ ॥
चेष्टाक्रियाणा गत्यर्थाना घातूना प्रयोगेऽन्यनि वर्जिते कर्मणि द्वितीयाच्च
तुर्थ्यां भवत । ग्रामं गच्छति । ग्रामाय गच्छति । नगरं नजति । नगराय
नजति । इत्यादि । चेष्टायामिति किं ? मनसा मेहं गच्छति । मनसा
स्वर्गं गच्छति । अनध्वनीति किं ? अज्ञानं गच्छति । गत्यर्थानामिति
किं ? पन्थानं पृच्छति ।

मन्यकर्मणि चानादरेऽप्राणिनि ॥ ३८७ ॥ प्राणिगणवर्जितं
मन्यते कर्मणि द्वितीयास्तुर्थ्यां भवत अनादरं गम्भिराने । न त्वा
तृणं मन्ये, न त्वा तृणाय मन्ये । न त्वा वुषं मन्ये, न त्वा वुषाय
मन्ये । इत्यादि । अनादरे इति किं ? अस्मानं हृषदं मन्ये । पाषाणं
रत्नं मन्ये । अप्राणिनीति किं ? न त्वा नावं मन्ये । न त्वामन्नं मन्ये ।
न त्वा काकं मन्ये । न त्वा शुकं मन्ये । न त्वा शृगालं मन्ये । नौ अन्न
काक शुक शृगाला एते प्राणिनो वैयाकरणज्ञाना । इह स्यादेव—न
त्वा श्वानं मन्ये, न त्वा शुनं मन्ये ।

कृष्मिन्नर्थे तृतीया ? करणे तृतीया । किं करणं ?

येन क्रियते तत्करणम् ॥ ३८८ ॥ येन क्रियते तत्कारणं करण
संज्ञं भवति । दात्रेण लुनाति । फ्राम्या हन्ति । वाणैर्विध्यति ।

दिवः कर्म च ॥ ३८९ ॥ दिवधातो प्रयोगे करणे द्वितीया भ-
वति । अक्षान् दीन्यति । अक्षैर्दीव्यतीत्यर्थः ।

तृतीया नहयोगे ॥ ३९० ॥ सहायेन योगे लिङ्गात्तृतीया भवति ।

पुत्रेण सह आगत । त्यागगताभ्या सार्धं विराजन् । सौर्भगुर्णं साकमेधनं
यश । इत्यादि ।

हेत्यर्थे ॥ ३९१ ॥ हेत्यर्थे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति । अन्तेन
सेपन । धनेन कुल । विख्या यश ।

कुत्सितेऽङ्गे ॥ ३९२ ॥ कुत्सितेऽङ्गे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति ।
अध्याना काण । पादनं यज्ञ । अक्षि काणन्त्येति प्रधानत्वात्प्रथमैव ।

विशेषणे ॥ ३९३ ॥ विशेषणे वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया भवति ।
शिरसा नडुमद्राक्षीत् श्वेतच्छत्रेण भूपतिम् ।

केशरं शंसचक्राभ्यां त्रिभिर्नेत्रैः पिनाकिनम् ॥
कर्तरि च ॥ ३९४ ॥ कर्तरि च कारके वर्तमानाल्लिङ्गात्तृतीया
भवति । देवदत्तेन कृत । यज्ञदत्तेन भुक्त । छात्रेण हन्यते । सुराभ्या
युज्यते । सुजने क्रियते ।

तुल्यार्थे षष्ठी च ॥ ३९५ ॥ तुल्यार्थे योगे लिङ्गात् षष्ठी तृतीया
च भवति । देवदत्तस्य तुल्य, देवदत्तेन तुल्य । देवदत्तस्य समान,
देवदत्तेन समान इत्यादि ।

किं मम्प्रदानं ? कम्मिन्नर्थे चतुर्थी ' मम्प्रदानकारक चतुर्थी ।
यस्मै दित्ता रोचते धारयते वा तत्तन्मम्प्रदानम् ॥ ३९६ ॥

यस्मै शालुमिच्छा यस्मै रोचते यस्मै धारयते वा तत्कारक मम्प्रदानसज
भवति । ब्राह्मणाय गा ददाति । ऋद्धताय रोचते मोदक । यज्ञदत्ताय
धारयते शत । निष्पुमित्रो यतिभ्यो दानं ददाति । देवाय रोचते हविः ।
मोक्षाय ज्ञानं धारयते । पुण्यार्थे चतुर्थी भवति नान्यत्र । राज्ञो ऋद्ध ददाति ।
न तत्र पुण्य । पुनरागमने षष्ठी रजकस्य वस्त्रं ददाति ।

नमःस्वस्तिस्माहास्मधालं प्रहयोगे चतुर्थी ॥ ३९७ ॥ नमः

आदिभिर्योगे लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । नमो देवाय । स्वस्ति जगते ।
 स्वाहा हुताशनाय । स्वधा पितृभ्यः । अलं मल्लाय प्रतिमल्लः । शक्तो
 मल्लाय प्रतिमल्लः । वषट्पिन्द्राय । स्वाहा स्वधा वषट् दाने ॥

तादर्थ्ये ॥ ३९८ ॥ तदर्थभावे द्योत्ये लिङ्गाच्चतुर्थी भवति ।
 मोक्षाय तत्त्वज्ञानं । भुक्तिप्रदानाभ्यां धनं । गुणेभ्यः सत्प्रकृतिः ।

संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् ।

धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ १

तुमर्थाच्च भाववाचिनः ॥ ३९९ ॥ तुमः समानार्थाद्भाववाचिप्र-
 त्ययान्ताल्लिङ्गाच्चतुर्थी भवति । भाववाचिनश्चेति वक्ष्यति । पाकाय व्रजति ।
 पक्तये व्रजति । पचनाय व्रजति । पक्तुं व्रजति इत्यर्थः ।
 कस्मिन्नर्थे पञ्चमी ? अपादाने पञ्चमी । किमपादानं ?

यतोऽपैति भयमादत्ते तदपादानम् ॥ ४०० ॥ यस्मादपैति
 यस्माद्भयं भवति यस्मादादत्ते वा तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । वृक्षात्पर्णं
 पतति । व्याघ्राद्धिभेति । उपाध्यायादादत्ते विद्या । इत्यादि ।

ईप्सितं च रक्षार्थानाम् ॥ ४०१ ॥ रक्षार्थानां धातूनां प्रयोगे
 ईप्सितमनीप्सितं च तत्कारकमपादानसंज्ञं भवति । यवेभ्यो गां रक्षति ।
 गौः यथात् रक्षति । गां निवारयतीत्यर्थः । पापात्पातु भगवान् । रोगको-
 पाभ्यां निवारयति मनः । अहिभ्य आत्मानं रक्षति ।

पर्यपाङ्गयोगे षष्ठ्यमी ॥ ४०२ ॥ परि अप आङ् योगे लिङ्गा-
 त्षष्ठ्यमी भवति । इहाप्परी वर्जने । आङ् मर्यादामिविध्यो । परि पाटलि-
 पुत्रादृष्टो देवः । अप त्रिगतेभ्यो वृष्टो देवः । आ पाटलिपुत्रादृष्टो
 देवः ।

दिगितरतेन्यश्च ॥ ४०३ ॥ दिग् इतर ऋते अन्य एभिर्योगे वर्तमानाल्लिङ्गात्पञ्चमी भवति । पूर्वो ग्रामात् । उत्तरो ग्रामात् । इतरो देवदत्तात् । ऋते धर्मात् कुत सुख । अन्यो देवदत्तात् ।

पृथग्नानाविनाभिस्तृतीया वा ॥ ४०४ ॥ पृथक् नाना विना एभिर्योगे लिङ्गात्तृतीयापञ्चम्यौ भवत । पृथग् देवदत्तेन । पृथग् देवदत्तात् । नाना देवदत्तेन । नाना देवदत्तात् । विना देवदत्तेन । विना देवदत्तात् ।

हेतौ च ॥ ४०५ ॥ हेतौ च वर्तमानाल्लिङ्गात्पञ्चमी भवति । कस्माद्धेतो समागता । अभिमानयं धूमवत्त्वात् । अनित्योऽयं कृतकत्वात् ॥ कस्मिन्नर्थे षष्ठी ? स्वाम्यादौ षष्ठी । के स्वाम्यादयः ? स्वामी सम्बन्ध समीप समूह विकार अग्र्यः स्व इति स्वाम्यादयः । देवदत्तस्य स्वामी । देवदत्तस्य वस्त्र । पर्वतस्य समीप । हंसाना समूह । क्षीरस्य विकार । देवदत्तस्य वाङ् । यज्ञदत्तस्य शिरः । चैत्रस्य स्व

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभ्रप्रसूतैः षष्ठी च ॥ ४०६ ॥ स्वाम्यादिभिर्योगे लिङ्गात्षष्ठी सप्तमी च भवति । गवा स्वामी । गोषु स्वामी । ग्रामाश्वर । गोप्त्रीश्वर । गवामधिपति । गोप्वधिपति । गुना दायाद । गोषु दायाद । गवा साक्षी । गोषु साक्षी । गवा प्रतिभ्र । गोषु प्रतिभ्र । गवा प्रसूत । गोषु प्रसूत ।

निर्धारणे च ॥ ४०७ ॥ निर्धारणे चाधे लिङ्गात्षष्ठी सप्तमी च भवति । जातिगुणत्रयाभिः समुदायस्य एकदेशपृथक्करणे निर्धारण । पुरुषाणां क्षत्रिय शूद्रतम । पुरुषेषु क्षत्रिय शूद्रतम । गवा कृष्णा गौ मम्पद्क्षीरा । गोषु कृष्णा गौ सम्पद्क्षीरा । गच्छता धावन्त क्षीघ्रा । गच्छन्तु धावन्त, क्षीघ्रा । इत्यादि ।

पृष्ठी हेतुप्रयोगे ॥ ४०८ ॥ हेतो प्रयोगे लिङ्गात्पृष्ठी भवति ।
अध्ययनस्य हेतोर्वसति । अन्नस्य हेतोर्वसति ।

स्मृत्यर्थकर्मणि ॥ ४०९ ॥ स्मरणार्थानां धातूनां प्रयोगे वर्तमाना
लिङ्गात् कर्मणि पृष्ठी भवति । उच्चरन्न नित्यग्रहणादिह विकल्पो सम्भवति ।
मातु स्मरति । मातर स्मरति । पितुरध्येति । पितरमभ्येति । इत्यादि ।
करोतेः प्रतियत्ने ॥ ४१० ॥ करोते प्रतियत्ने गम्यमाने लिङ्गा-
त्कर्मणि पृष्ठी भवति । सतो विशेषाधानं प्रतियत्नः । एधो दक्षस्योपस्कुरते ।
एधो दक्षमुपस्कुरते । इत्यादि ।

हिंसार्थानामञ्जरि ॥ ४११ ॥ हिंसार्थानां ज्वरवर्जितानां धातूनां
प्रयोगे कर्मणि पृष्ठी भवति । चौरस्य ग्रहन्ति । चौरं ग्रहन्ति । चौरस्यो क्राश-
यति । चौरमुत्क्राशयति । चौरस्य पिनष्टि । रजो भञ्जे । चौरस्य रजति । इत्यादि ।
अज्वरीति किं ? चौरं ज्वरयति कर्कटी । चौरस्य सन्तापयतीत्यर्थः ।

कर्तृकर्मणो कृति नित्यम् ॥ ४१२ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयोर्नित्यं पृष्ठी
भवति कृत्यत्यययोगे । भवत आसिका । भवत शायिका । भुवनस्य
क्षष्टा । पर्यताना भेत्ता । तत्त्वानां ज्ञाता । इत्यादि ।

न निष्ठादिषु ॥ ४१३ ॥ कर्तृकर्मणोरर्थयोः पृष्ठी न भवति निष्ठा
विषु परतः । क निष्ठादयः ? क्त । क्तवत् । श्न्वृद्ध । आनशू । धृत् । कान ।
कि । उदन्त् । क्त्वा । तुम् । भविष्यदथे तुण् । आवस्यकाधमर्ष्ययोर्ष्यन् ।
अव्ययं तृन् इत्येवमादयः । देवदत्तेन मुक्तमोदनः । त्वया कृतं कटः ।
देवदत्त ओदनं मुक्तवान् । देवदत्तं कृतवान् कटः । इत्यादि । कस्मिन्नर्थे
सप्तमी ? अधिकरणे सप्तमी । किमधिकरणम् ।

य आधारस्तदधिकरणम् ॥ ४१४ ॥ य आधारस्तत्कारकमधि

१ आभिप्रेत्ये क्रिया यस्मिन्नित्याधारः ।

कृष्णमन भवति । स आधारमिविध । औपलेपिको वैषयिकोऽभिव्यापक-
श्चेति । कंट आम्रे काक् । औपलेपिकोऽय । कृत्यो कङ्कण । दिवि
देवा । वैषयिकोऽयम् । तिष्ठेत्तैल । अभिव्यापकोऽय ।

कालनामयो. मत्तमी ॥ ४१५ ॥ कालभाष्योर्वर्तमानाह्निह्नात्मसमी
भवति । काले-शब्दं पुष्यन्ति सत्तच्छब्दा । भाव-गोपु दुष्टमानासु गत ।

अधिशीदस्थामा कर्म ॥ ४१६ ॥ अधिपूर्णाणा शीदं स्या आसु
इत्येतेषा प्रयोगे अधिपक्षणे द्वितीया भवति । ग्राममधिगत । ग्राममधि
तिष्ठति । ग्राममन्यान् । ग्रामे आस्त इत्यर्थ ।

उपान्वध्याइवम्. ॥ ४१७ ॥ उप अनु अधि आहपूर्वम् वसु
इत्येतेन्य धातो प्रयोगे अधिगुणे द्वितीया भवति । ग्राममुपवसति । ग्रा-
मननुवसति । ग्राममधिवसति । ग्रामनावसति । ग्रामे वसतीत्यर्थ ।

मति च ॥ ४१८ ॥ मन्येते वर्तमानाह्निह्नात्मसमी भवति । दाने
सति भोग । ज्ञाने मति मोक्ष । इत्यादि ।

निमित्तात्कर्मणि ॥ ४१९ ॥ निमित्तभूताह्निह्नात्मसमी भवति
कर्मणि युक्ते ।

चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् ।

केशेषु चर्मो हन्ति सीम्नि पुष्पको हतः ॥ १ ॥

मुक्तो चित्तत्वमयेति स्वमुक्तयोजिनमर्चति ।

गुणेषु शुष्माप्नोति गोपः पयसि दोग्धि गाम् ॥ २ ॥

सप्रदानमपादान करणाधारका तथा ।

कर्म कर्ता कारकाणि पद मन्वन्तु मत्तमः ॥ ३ ॥

इति कारकप्रकरण समाप्तम् ।

अथ समास उच्यते ।

पान्तु वो नेमिनाथस्य पादपद्माख्यांशवः ।

यस्य पादौ समानम्य शीतीभ्रता जगज्जनाः ॥ १ ॥

समास क ?

नाम्नां समासो युक्तार्थः ॥ ४२० ॥ नाम्ना युक्तार्थः समासो भवति ।

वस्तुवाचीनि नामानि मिलितं युक्तमुच्यते ।

समासाख्यं तदेतत्स्यात्तद्वितोत्पत्तिरेव च ॥ १ ॥

चकारबहुलो द्वन्द्वः स चासौ कर्मधारयः ।

यत्र द्वित्वं बहुत्वं च स द्वन्द्व इतरेतरः ॥ २ ॥

पदयोस्तु पदानां वा विभक्तिर्यत्र लुप्यते ।

स समासस्तु विज्ञेयः पुराणकनिनाम्पतः ॥ ३ ॥

स चतुर्विधः । तत्पुरुषबहुव्रीहिद्वन्द्वान्वयीभावभेदात् । पुनरुत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषः । अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिः । सर्गपदार्थप्रधानो द्वन्द्वः । पूर्वाव्ययपदार्थप्रधानोऽन्ययीभावः । इति चतुर्विधः । स च यथाक्रमं प्रदर्श्यते । सुखं प्राप्तः । गुणान् आश्रितः । इति स्थिते—

विभक्तयो द्वितीयाद्या नाम्ना परपदेन तु ।

समस्यन्ते समासो हि ज्ञेयस्तत्पुरुषः स च ॥ १ ॥

द्वितीयादिविभक्त्यन्तं पूर्वपदं नाम्ना परपदेन सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञको भवति ।

तत्स्यादलोप्या विभक्तयः ॥ ४२१ ॥ तस्मिन् समासे स्थिता विभक्तयो लोप्या भवन्ति ।

प्रकृतिश्च स्वरान्तस्य ॥ ४२२ ॥ लुप्तासु विभक्तिषु स्वरान्तस्य
न्यञ्जनान्तस्य च लिङ्गस्य प्रकृतिर्भवति । चकारात्वचित्सन्धिर्भवति ।

कृतद्वितममासाश्च ॥ ४२३ ॥ कृतद्वितसमासाश्च शब्दा लिङ्ग-
सजा भवन्ति । सुखप्राप्त । गुणाश्रित । एव ग्राम गत — ग्रामगत ।
एव स्वर्ग गत — स्वर्गगत । तृतीया—दध्ना समृष्ट—दधिसमृष्ट । धा-
न्येन अर्थ । धान्यार्थ । यत्नेन कृत—यत्नकृत । चतुर्थी—कुनेराय
चलि—कुनेरचलि । यूषाय दारु—यूषदारु । देवाय सुख—देवसुख ।
पञ्चमी—चौरा द्वय—चौरभयं । ग्रामाज्जिगत—ग्रामनिर्गत । षष्ठी—चन्दनस्य
गन्ध—चन्दनगन्ध । राज पुरुष—राजपुरुष । फल्गना रस—फलरस ।
सप्तमी—व्यवहार बुद्धर—व्यवहारबुद्धर । काम्पिल्ये सिद्ध—का-
म्पिल्यसिद्ध । धर्मे नियत—धर्मनियत । एव मोक्षमुखम् । संसारसुखम् ।
इत्यादि । विश्वमतिक्रान्त । इति विग्रहे—

अत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ ४२४ ॥ अत्यादय शब्दा
क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया सह यत्र सम्बन्धन्ते ॥ समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ।
उक्तार्थानामप्रयोग । अव्ययानां पूर्वनिपात । अतिविश्व । कोकिल्या
अवक्रुष्ट वनमिति विग्रहः ।

अवादयः कृष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ ४२५ ॥ अवादय शब्दा
कृष्टाद्यर्थे तृतीयया सह यत्र सम्बन्धन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञको भवति ।
स्वरो द्विस्वो नपुसके इत्यत्र योगविभागात्—

गोरप्रधानस्यान्तस्य स्त्रियामादादीना च ॥ ४२६ ॥ अप्रधा-
नस्यान्तस्य गोशब्दस्य तथाविधस्त्रियामादादीना द्विस्वो भवति । इति
ह्रस्व । अवकोकिल वन । अवमयूर । अध्ययनाय परित्यज्य इति विग्रहः ।

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या ॥ ४२७ ॥ पर्यादय शब्दा ग्ल-

नाद्यर्थे चतुर्थ्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति । पर्य-
ध्ययन । कौशाभ्या निर्गत । मथुराया निर्गत इति विग्रहे—

निरादयो निगेमनाद्यर्थे पञ्चम्या ॥ ४२८ ॥ निरादय शब्दा
निगेमनाद्यर्थे पञ्चम्या सह यत्र समस्यन्ते स समासस्तत्पुरुषसंज्ञो भवति ।
गोरप्रधानस्यान्तस्य इत्यादिना द्वस्व । निष्कौशाम्बि । एवं निर्मयूर ॥
दीर्घश्चारायण । व्यास पाराशर्य । रामो जामदग्न्य । क्षेमंकर । शुभंकर ।
म्रियंकर । श्रियंमन्य । भुवंमन्य । अम्मसाकृतं । तमसाकृत । परस्मैपदं ।
आत्मनेपदं । स्तोकान्मुक्त । कृच्छ्रान्मुक्त । अन्त्यकादागत । दूरादागत ।
वाचोयुक्ति । दिशोदण्ड । पश्यतोहर । शुन पुच्छ । शुन शोफ । शुनो-
लाङ्गूल । सरसिजं । पङ्केजं । स्तंभेरम । कर्णेजप । कण्ठेफाल । उरसि-
लोमा । इत्यत्र समासे कृते विभक्तिलोपे प्राप्ते 'तत्स्था लोप्या विभक्तयः'
इत्यत्र स्थग्रहणाधिन्यालोपो न भवति ।

सप्तम्यास्तत्पुरुषे कृति बहुलम् ॥ ४२९ ॥ कृदन्ते परे सप्तम्या-
स्तत्पुरुषे कृति समासे बहुलमलुम्भवति । गेहेनदी । गेहेक्ष्वेडा । प्रवाहेमूत्रितं ।
भस्मनिहुतं । कचिद्विकल्प । खेचर, स्वचर । घनेचर, घनचर । पङ्के-
रुहं, पङ्करुह । सरसिजं, सरोजं । इत्यादि ॥ विदुषा गमनं । दिव गत ।
इत्यादौ समासे कृते—

व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोः ॥ ४३० ॥ लुप्तासु विभक्तिषु व्यञ्ज-
नान्तस्य सुभोर्यदुक्तं तद्भवति । विद्वद्भ्रमनं । युगत । इत्यादि । नीलं च
तदुत्पलं च । रक्तं च तदुत्पलं च । चशब्द समुच्चयद्योतनार्थः । तच्छब्द
एकाधिकरणद्योतनार्थः ।

पदे तुल्याधिकरणे विज्ञेयः कर्मधारयः ॥ ४३१ ॥ यस्मिन्
समासे द्वे पदे तुल्याधिकरणे भवतः स कर्मधारयो भवति । भिन्नप्रवृत्ति-

निमित्तयो शब्दयोरैकाधिकरणे समावेशस्तुल्याधिहरण । उक्तार्थानामप्रयोग
इति तत्-च-शब्दनिवृत्ति । विमक्तिलोप । अत्र नील किमित्यपेक्षते ?
उत्पलमपेक्षते । उत्पलं किमित्यपेक्षते ? नीलमपेक्षते । नीलेत्पल । एव वीर-
श्चासौ पुरुषश्च वीरपुरुष । शुद्धश्चासौ पटश्च शुद्धपट । शोभना चासौ
भार्या च शोभनभार्या । दीर्घा चासौ माला च दीर्घमाला ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंमज्ञानो निधीयते ॥ ४३२ ॥ इति ह्रस्व ।
इत्यादि ।

संख्यापूर्वो द्विगुरिति ज्ञेयः ॥ ४३३ ॥ न एव कर्मधारय
संख्यापूर्वश्चेत् द्विगुरिति ज्ञेय । स च त्रिविध — उत्तरपठद्वितार्थसमा-
हारभेदात् । पञ्चसु कपालेषु सस्कृत ओदन पञ्चकपाल ओदन । दशसु
गृहेषु प्रविष्ट दशगृहप्रविष्ट । अष्टसु कपालेषु सस्कृत पुरोडाश ।

अष्टनः कपालेषु हनिषि ॥ ४३४ ॥ अष्टन शब्दस्य आत्य भन-
ति कपाले परे हविष्यभिधेये । अष्टाकपाल पुरोडाश । अथमुत्तरपठद्विगु ।
पञ्च च ते गावश्च पञ्चगवा । समासान्तगताना वा राजादीनामदन्तता इति ।
चचारश्च ते पन्थानश्च चतुष्पथा । इति तद्वितपठार्थ । पञ्चाना पुराणा
समाहार पञ्चपूली । एवं त्रिलोकी । अकारान्तो द्विगुसमाहारो नदादौ
पठ्यते पात्रादिगण वर्जयित्वा । पात्रादिगण इति किं ? श्रयाणा भुवनाना
समाहारस्त्रिभुवनं । समाहारद्विगुरय । त्रिभुवनं । त्रिभुवनाय । त्रिभुवनात् ।
त्रिभुवनस्य । त्रिभुवने । सर्वत्रैकवक्त्रमेव)

तत्पुरुषावुभौ ॥ ४३५ ॥ उभौ द्विगुकर्मधारयौ तत्पुरुषौ भवत ।
अत्राक्षुण । अनज । कदश्च इत्यादि । इति कर्मधारय । इति तत्पुरु-
षममास ।

आरुढो वानरो यं वृक्ष । ऊढो रथो येन । उपहत पशुर्यम् ।

पतितं पर्णं यन्मात् । चित्रा गावो यस्य । वीरा पुरुषा यस्मिन्देशे । लम्बौ कर्णौ यम्य । दीर्घौ बाहू यम्य । इति स्थिते—

स्याता यदि पदे द्वे तु यदि वा स्युर्वह्न्यपि तान्यन्यस्य पद-
स्यार्थे बहुव्रीहिः ॥ ४३६ ॥ यत्र समासे द्वे पदे यदि वा स्याता बहूनि
वा स्युरन्यपदार्थे समस्यन्ते स समासो बहुव्रीहिर्भवति । आरूढवानर ।
ऊढरथ । उपहृतपशु । पतितपर्ण । चित्रगु । वीरपुरुषो देश । लम्बकर्ण ।
दीर्घबाहु । बहुपदानामपि । बहवो मत्ता मातङ्गा यस्मिन् वने तत् बहुम
त्तातङ्ग वन । बहूनि रसवन्ति फलानि यस्मिन् वृक्षे स बहुरसवत्फलो
वृक्ष । व्यञ्जनान्तस्य यत्सुभोरिति न्यायात् अनुपङ्गलोप । उपाता दश
येषां ते उपातदशा । एवमासन्ना दश येषां ते आसन्नदशा । अदूरा दश
येषां ते अदूरदशा । अधिका दश येषां ते अधिकदशा । पुत्रेण सह
आगत सपुत्र सहपुत्र ।

सहस्य सो बहुव्रीहौ वा ॥ ४३७ ॥ सहशब्दस्य सो वा भवति
बहुव्रीहौ समासे । एव सधर्म । जनकन सह वर्तते इति सजनक । ज-
नन्या सह वर्तते इति सजननि । एव सवधु । गोरप्रधानन्येत्यादिना
हस्य । अन्ययानां पूर्वनिपात ।

युधि क्रियाव्यतिहारे इच् ॥ ४३८ ॥ ग्रहणप्रहरणनाधके युद्धे
क्रियाव्यतिहारे बहुव्रीहिसमासात् इच् भवति ।

इचि पूर्वपदस्याकारः ॥ ४३९ ॥ इचि परे पूर्वपदभ्याकारो भवति ।
दण्डेश्च दण्डेश्च प्रवृत्त युद्ध दण्डादण्डि । एव गदागदि । स्वप्तासन्नि ।
केशाकेशि । मुष्णमुष्टि । कचाकचि । दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तगल
सा विटिक् ।

विटिक् तथा ॥ ४४० ॥ तथा विदिगभिधेये बहुव्रीहिर्ज्ञेय ।

मर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पूर्वपदस्य पुंवद्भाव । दक्षिणपूर्वा । पश्चिमोत्तरा ।
दक्षिणपश्चिमा । उत्तरपूर्वा । इत्यादि ।

शुक्लश्च नयूश्च । घञश्च खदिरश्च पलाशश्च । इति स्थितं—

द्वन्द्वः ममुच्चयो नाम्नोर्वह्नां वाऽपि यो भवेत् ॥ ४४१ ॥
द्वयोर्नाम्नोर्वह्ना वापि ममुच्चयो द्वन्द्वो भवेत् । स च इतरेतरयोग ममाहा
रश्चेति द्विपकार ।

यत्र द्वित्वं बहुत्व च न द्वन्द्व इतरेतरः ।

समाहारो भवेदन्यो यत्रैकत्वनपुंसके ॥

द्वित्वे द्विपचनं । बहुत्वे बहुवचन । शुक्लम्युरौ । घञस्वविरपलाशा ।

अल्पस्वरतरं तत्र पूरम् ॥ ४४२ ॥ तत्र द्वन्द्वे समामे अल्पस्वर-
तर पदं पूर्वं निपात्यते । इक्षश्च न्यग्रोधश्च इक्षन्यग्रोधौ । एवं रथपटाली ।
समग्रण द्विपदनियनार्थम् । अन्यत्र शम्बुदुभिरीणा ।

यथार्चितं द्वयोः ॥ ४४३ ॥ तत्र द्वन्द्वे समामे द्वयोर्यदचित तत्पूर्वं
निपात्यते । वामुदेवार्जुनौ । शुक्काकौ । ह्रमगवे । देवदेव्यौ । इच्छिद्
अभिचक्षति च । तथा हि—

न नरनारायणाद्विषु ॥ ४४४ ॥ नन्नासदणाद्विषु यदचित एव
तत्पूर्वं न निपात्यते । नरश्च नारायणश्च ननारायणौ । उनामहेश्वरौ ।
काकम्युरौ । इत्यादि ।

मातुः पितर्यश्च ॥ ४४५ ॥ तत्र द्वन्द्वे समासे पितरि उत्तरपद
मातृशब्दस्य ऋन अगदेशो भवति चकारादा च । माता च पिता च •
मातरपितरौ । मातापितरौ ।

पुत्रे ॥ ४४६ ॥ पुत्रग्रन्थे उत्पत्तेः द्वन्द्वविषये विद्यायोनिमन्व-

न्विन ऋदन्तस्य आत्वं भवति । माता च पुत्रश्च मातापुत्रौ । एवं होता-
पुत्रौ । इति द्वन्द्वसमास ॥

कुम्भस्य समीपं । अन्तरायस्य अभावः ।

पूर्वं वाच्यं भवेद्यस्य सोऽव्ययीभाव इष्यते ॥ ४४७ ॥ यस्य
समासस्य पूर्वस्ययं पदं वाच्यं भवेत्सोऽव्ययीभाव इष्यते । अव्ययानां
स्वपदविग्रहो नास्तीत्यन्यपदेन विग्रह इति वचनाद् समीपस्य उपादेशः ।
अभावस्य निरादेशः । समासे कृते अव्ययानां पूर्वनिपातः ।

स नपुंसकलिङ्गः स्यात् ॥ ४४८ ॥ सोऽव्ययीभावसमासो नपुं-
सकलिङ्गः स्यात् । अव्ययत्वादलिङ्गे प्राप्ते वचनमिदं ।

अव्ययीभावादकारान्ताद्विभक्तीनामपञ्चम्याः ॥ ४४९ ॥
अकारान्तादव्ययीभावाद्विभक्तीनां स्थाने अपञ्चम्या अम् भवति । उपकुम्भं ।
निरन्तरायं । एवमुपगृहं । उपगेहं । उपगजं । उपराजं । उपच्छत्रं । उपवनं ।
उपनगं । उपदेयं । उपभार्यं । उपशालं । यादव्याभावो निर्यादः । मक्षिका-
णामभावो निर्मक्षिकं । शीतम्यातिक्रमः अतिशीतं । एवमतिक्रमं । दिनं दिनं
प्रति प्रतिदिनं । एवं प्रतिगृहं । प्रतिगृहं । प्रतिपुरषं । प्रतिवर्तितं ।
प्रतिमासं । प्रतिर्षपं । प्रतिग्रामं । प्रतिनष्टं । पुरुषस्य अनुगमः अनुपुरुषं ।
एवमनुदष्टं । ग्रामन्यान्तः अन्तर्ग्रामं । अन्तर्गृहं । ग्रामस्य मध्ये मध्येग्रामं ।
एवं मध्येवनं । मध्येदिनं । मध्येरूपं । ग्रामस्य बहिर्बहिर्ग्रामं । उपरिपर्वतं ।
एवं बहिर्वर्णं । अन्तर्वर्णं ।

वा तृतीयामसभ्योः ॥ ४५० ॥ अकारान्तादव्ययीभावात्तृतीयोऽसृ-
तीयामसभ्योः स्थाने अन् वा भवति । उपकुम्भं, उपकुम्भेन । उपकुम्भं,
उपकुम्भाभ्यामित्यादि । निरन्तरायं, निरन्तरायेण । उपकुम्भं, उपकुम्भे । उपकुं-

भयो । इत्यादि । निगन्तरात्, निगन्तराये । अपञ्चम्या इति किं ' उपभु
मात् । निगन्तगयात् । इत्यादि । स्त्रीष्वधिकृत्य अधिकृत्यम्याधिरादश ।
शक्तिमनतिक्रम्य अनतिक्रम्यम्य यथादश । इत्यादिषु ममास टन ।

अन्यस्माल्लुक ॥ १५१ ॥ अकारान्तादन्यस्मादयथोभायात्सगमा
विभर्त्तना लुग् भवति । अधिभि । यथाशक्ति । एतमधिगमयत्रि । अधिम
रम्भवति । अधिभारति । अधिनदि । आत्मन अधि अय्याम । गुणग्नतिरूपेण
यथागुर । वया अनतिरूपेण यथागुरु । नम्वा अनतिरूपेण । यथाचमु ।
गिरेरनतिरूपेण यथागिरि । वया अनुगमन अनुगुरु । अनुकण्डु ।
अनुनदि । अनुभि । अनुपटु । अनुयायु । अनुगुर । अनुपितृ । अनु
मातृ । अनुकर्तृ । कर्तुं समीपमुपकर्तृ । एवमुपगिरि । उपवि । उपपति ।
उपगुरु । उपतर । उपगुरु । उपचमु । उपनदि । उपलि । उपसु । उपनु ।
कर्तुरतिरूपेण अतिकर्तृ । एतमतिरि । अतिगु । अतिनु ।

सम भूमिपदात्योः ॥ ४५० ॥ भूमिपदात्यो परयो समन्व इत्येतन्म्य
सममिन्यादशो भवति । भूमे समन्व समभूमि । पदातीना समन्व समपदाति

सुनिनिर्दुर्भ्यः स्वपिप्रतिममानाम् ॥ ४५१ ॥ सुविनिर्दुर्भ्यः पम्य
स्वपिप्रतिममाना सनासम्य प्रकारो भवति । सुष्म । विषम । निष्यम ।
दुष्यम । अपमम । इत्यादि ।

द्वन्द्वसन्धम् ॥ ४५२ ॥ समाहारद्वन्द्वसन्धैकत्वं नपुमनलिङ्गं च म्यात् ।
अर्कश्च अश्वमेधश्च अर्काश्वमेधौ । तयो मनाहार अर्काश्वमेध । एव तथाय
स्कार । हममयूर । मयुगपाटलिपुत्र । पाणिपाद । वदरामलक । सुम्बदुम्ब ।
शुकश्च हसश्च मयूरश्च कोकिलश्च शुकहसमयूरकोकिल । इत्यादि ।

तथा द्विगोः ॥ ४५५ ॥ तथा सनाहारद्विगोऽप्येकत्वं नपुमक-
लिङ्गं च म्यात् ।

समासान्तगताना वा राजादीनामदन्तता ॥ ४५६ ॥ समासा
न्तगताना राजादीनामदन्तता अल्पत्ययो भवति । वा समुचये । पञ्चाना
गया समाहार पञ्चगव । चतुर्णां पथा समाहार चतुष्यथ ।

न सूत्रे क्वचित् ॥ ४५७ ॥ कचित्सूत्रे द्वन्द्वैकव भवति, नपुसक
लिङ्गत्व न स्यात् । विरामव्यञ्जनादौ । एव पचिवचिसिचिरुचिमुचेश्चात् ।
इत्यादि ।

पुंवद्भाषितपुंस्कानूडपूरण्यादिषु स्त्रिया तुल्याधिकरणे ॥ ४५८ ॥
स्त्रिया वर्तमान भाषितपुस्क अनूडन्त पूर्वपदभूत पुवद्भवति स्त्रिया वर्तमाने
तुल्याधिकरणे पूरण्यादिगणवर्जिते उत्तरपदे परे । शोभना भार्या यस्यासौ
शोभनभार्य । एव दीर्घजङ्घभार्य । इत्यादि । भाषितपुष्कमिति किं ?
द्रोणीभार्य । अनूङ् इति किम् ? ब्रह्मरघूभार्य । अपूरण्यादिष्विति किं ?
कल्याणी पञ्चमी यासा रात्रीणा ता कल्याणीपञ्चमा रात्रय । के पूर-
ण्यादय ? पूरणी पञ्चमी कल्याणी मनोज्ञा सुभगा दुर्भगा स्वकान्ता कुब्जा
वामना ।

संज्ञापूरणीकोपधास्तु न ॥ ४५९ ॥ स्त्रिया वर्तमाना भाषितपु-
ष्कानूडन्ता संज्ञापूरणीप्रत्ययान्ता कोपधा पूर्वपदभूता पुवद्रूपा न
भवन्ति स्त्रिया वर्तमाने तुल्याधिकरणे पदे पूरण्यादिगणवर्जित उत्तरपदे
पर । दत्ता भार्या यस्यासौ दत्ताभार्य । पञ्चमीभार्य । पाचिकाभार्य ।
गोरप्रधानम्येत्यादिना द्वम्ब । इत्यादि ।

कर्मधारयसंज्ञे तु पुंवद्भावो निधीयते ॥ ४६० ॥ स्त्रिया वर्त-
माना भाषितपुष्का अनूडन्ता संज्ञापूरणीप्रत्ययान्ता कोपधा अपि
कर्मधारयसमासे तु पुवद्भवन्ति स्त्रिया वर्तमाने तुल्याधिकरणे पूरण्यादिग-
णवर्जित उत्तरपदे परे । शोभना चासौ भार्या च शोभनभार्या । एव दत्त-

भार्या । पाचकभार्या । पञ्चमभार्या इत्यादि । भाषितपुष्कमिति किं ?
 स्ववृन्दारिका । अनूक्ति किं ? ब्रह्मवधूदारिका ।

आकारो महतः कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे ॥ ४६१ ॥ महत
 आकार कार्यस्तुल्याधिकरणे पदे परे । महाश्वासौ वीरश्च महावीर ।
 अन्तर्ज्ञत्वात् व्यञ्जनान्तम्य यत्पुमोरिति न्यायादनुपपन्नलोप । प्रथमतोऽनु-
 पपन्नस्य लोपे कृते सति पश्चात् येन विक्षिप्तदत्तस्येति न्यायात् त्कार-
 त्याकार । सर्वत्र सवर्णे दीर्घ । एव महापुरष । महापर्यत । महादेश ।

नस्य तत्पुरुषे लोपः ॥ ४६२ ॥ तत्पुरुषसमासे न्यस्य नकारमा
 त्रस्य लोपो भवति । न सवर्ण असवर्ण । न ब्राह्मण अत्राह्मण ।
 एतल्लक्षण तत्पुरुषस्यैव, अन्येषा समासाना कथमिदं लक्षणं ? न विक्षत घोषो
 ध्वनिर्येषा तै अपोषा ? तथा तत्पुरुष इहोत्तरलक्षण । उत्तरलक्षण किम् ?
 इत्यस्य स्वसदृशस्य च ब्राह्मणमुत्तरलक्षण । यथा दधि काकेश्यो रक्षति ।

स्वरेऽक्षरनिपर्ययः ॥ ४६३ ॥ तत्पुरुष समासे न्यस्य अक्षरविपर्ययो
 भवति स्वरे परे । न अन अनज । एवमनर्घ्य । अनर्थ । अनकार ।
 अनिन्द्र । अनुदफमित्यादि ।

कोः कृत् ॥ ४६४ ॥ तुशब्दस्य कृद्भवति तत्पुरुष स्य परे । स्वप-
 दविग्रहो नास्तीत्यन्यपदविग्रह । कुस्मिन्श्वासो अश्वश्च कश्च ।
 कश्चन । कदुष्ट । तत्पुरुष इति किम् ? कुस्मिन्ता उष्टा यस्मिन्देशे स
 तृप्त्यो देश ।

का त्रीपद्व्येऽक्षे ॥ ४६५ ॥ ईपद्व्ये वर्तमानस्य तुशब्दस्य
 कादेशो भवति तत्पुरुषे समासे अश्वशब्दे च परे । तु ईपशब्दं कारणम् ।
 काम् । काम्पुर । काज्य । काक्षीर । कादधि । तु ईपन् तन्त्र कात-
 न्त्रम् । काशेण वीक्षते ।

कप्रश्चोष्णे ॥ ४६६ ॥ ईषदर्थे वर्तमानस्य कुशब्दस्य कादेशो भवति तत्पुरुषे चोष्णशब्दे परे । चकारोऽत्र विस्त्वर्थः । कु ईषच्च तत् उष्ण च प्रोष्ण । पक्षे कोष्ण । कदुष्णं ।

पथि च ॥ ४६७ ॥ तत्पुरुषसमासे कुशब्दस्य कादेशो भवति पथिन्शब्दे च पर । उत्तितश्चासौ पन्थाश्च कापथ । समासान्तगन्त्यादिना अत्प्रत्ययः । नन्तु कचिन्नलोपः । इज्जर्णार्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च । उति इकारलोपः ।

पुरुषे तु विभाषया ॥ ४६८ ॥ कुशब्दस्य कादेशो भवति या तत्पुरुषे पुरुषशब्दे पर । उत्तितश्चासौ पुरुषश्च कापुरुष । कुपुरुष ।

याकारौ स्त्रीकृतौ द्वयौ कचित् ॥ ४६९ ॥ ईकारश्च आकारश्च याकारौ । याकारौ स्त्रीकृतौ द्वयौ भवतः समासे कचिन्न-यानुरोधात् । ग्वन्या मित्र ग्वतिमित्र । एव रोहिणिमित्र । इष्टकानां चित् इष्टकचित् । इपीकाणां तूल इपीकतूल । इत्यादि ।

इस्य दीर्घता ॥ ४७० ॥ इत्यस्य दीर्घता भवति समासे कचिन्न-यानुरोधात् । दात्राकारौ कणा यम्यासौ दात्राकर्ण । द्विगुणाकर्ण ।

नद्विद्वत्तिद्विष्यधिरचिमहितनिरुहिषु चिरन्तेषु प्रादिकारकाणाम् ॥ ४७१ ॥ प्रादीनां कारकाणामेषु क्विबन्तेषु दीर्घता भवति नद्यादिषु वातुषु परतः । उपानत् । उपावृत् । प्रावृद् । कर्मावित् । नीरक् । प्रतीपद् । पगीत् । वीरत् । इत्यादि ।

अनययमिष्टस्तु सकारं कपरर्गयोः ॥ ४७२ ॥ अनययवि-
नष्टस्तु सकारमापद्यते कपरर्गयो परतः । अयम्कार । अयम्कल्प । अय-
म्याश । अयम्काम्यति । अयम्काम इत्यादि । कारकस्य साशकाम्यरेषु स-
कारो दृश्यते ।

रुद्रीद्यज्ययीभार्जो इन्द्रतत्पुस्त्यो द्विगुः ।
 वर्धधारय इत्येते सभामाः ऋद् प्रकीर्तिताः ॥ १ ॥
 वर्धमानकुमारेणार्हता पूज्येन वज्रिणा ।
 क्रौमारे ऋषमेणापि कुमारणा हितपिणा ॥ २ ॥
 मुष्टिज्याक्षरुण नाम्ना क्रातन्त्रं वा कुमारकं ।
 कालापकं प्रकाशात्मप्रक्षणामभिधायकं ॥ ३ ॥
 प्रकाशितं शीत्रोद्यमपदे श्रेयमा पदं ।
 ममासानां प्रकाशं भावसेन द्वाभ्यघात् ॥ ३ ॥

इति सभाया ।

अथ तद्वित् किञ्चिदुच्यते ।

कपोरपत्य । भृगोरपत्य । विट्दहस्यापत्य । उपगोरपत्य । इति स्थित
 वाणपत्ये ॥ ४७३ ॥ पृष्ठघन्ताज्जाम्बोऽण प्रत्ययो भरति वा अपत्ये
 अभिधेये । तन्व्याद्यादिना विभक्तिलोप ।

वृद्धिरादौ सणं ॥ ४७४ ॥ म्वराणामादिम्बस्म्य वृद्धिर्भवति सण-
 कारानुन्धे तद्वित् पर । वा वृद्धि ।

आन्तरं च वृद्धिः ॥ ४७५ ॥ अवर्णं ऋर्णं इवर्णं उवर्णात्मा
 तार उत्तरं—(एँ औँ) च द्वे सन्त्यक्षे वृद्धिमन्त्र भवन्ति । प्रयोगात्—अव-
 र्णम्य आकारो वृद्धि । ऋर्णम्य आर् वृद्धि । इवर्णम्य एकारम्य च ऐ-
 पारो वृद्धि । उवर्णम्य ओवर्णम्य च औकारो वृद्धि ।

उवर्णम्यात्तमापाद्यं ॥ ४७६ ॥ उवर्णम्य ओन्दनापादनीय त-
 द्वित् म्वो ये च परे ।

कार्यावसारशब्देशाबोकारोकारयोगाप ॥ ४७७ ॥ ओङ्कार्यो-

कारयोरधावौ आदेशौ भवतस्तद्धिते स्वरे ये च परे । कापट्य ।
भार्गव । वैदेह । औषाव औषावौ औषावा इति । पुरुषशब्दवत् । एव
यास्क यास्कौ । वैद वैदौ । आङ्गिरस । कौत्स । वासिष्ठ । गौतम ।
ब्राह्मण । ऐदम इत्यादि । पञ्चालस्याप्त्य ।

रूढादण् ॥ ४७८ ॥ देशसमाननामान क्षत्रिया रूढा । रूढशब्दा-
त्परो अण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽभिधेये ।

इर्णार्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४७९ ॥ इवर्णावर्णयो
र्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । पाञ्चाल । पञ्चालस्याप्त्ये पाञ्चालौ ।
बहुत्वे—

रूढाना बहुत्वेऽस्त्रियामपत्यप्रत्ययस्य ॥ ४८० ॥ रूढाना बहुत्व
विहितस्याऽप्रभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुप्भवति । निमित्ताभावे नैमित्तिका
भाव इति वृद्धेरपि लोपो भवति । पाञ्चाला । एव विदेहा । मगधा ।
अङ्गा । अस्त्रियामिति किं ? पाञ्चाल्य । वैदेह्य । मागध्य । इत्यादि ।
भृगोरप्य ।

अपिभ्योऽण् ॥ ४८१ ॥ ऋषिवाचिभ्य परोऽण् भवति अपत्येऽर्थे ।
भार्गव । भार्गवो । बहुत्वे—

भृगयङ्गिरस्युत्सगसिष्ठगोतमेभ्यश्च ॥ ४८२ ॥ भृगादिभ्यो
बहुत्वे विहितस्याऽप्रभिधेयस्य अपत्यप्रत्ययस्य लुप्भवति । भृगव । अत्रय ।
अङ्गिरस । गोतमा इत्यादि । अस्त्रियामिति किं ? भार्गव्य । णटकारा-
नुन्धादिति नदादित्वादीप्रत्यय । गर्गस्याप्त्य इति स्थितं—

प्यो गर्गादेः ॥ ४८३ ॥ गर्गादिर्गणाद् प्यो भवति अपत्येऽभिधेये ।

* इर्णार्णयोर्लोपः स्वरे प्रत्यये ये च ॥ ४७९ ॥ इवर्णावर्ण
योर्लोपो भवति तद्धिते स्वरे ये च परे । गार्ग्य । गार्ग्या । वन्मस्याप्त्य वा

स्यः । वात्स्यौ । कौत्स्यः । कौत्स्यौ । बहुत्वे—

गर्गयस्कविदादीनां च ॥ ४८४ ॥ गर्गादीनां यम्कादीनां विदा-
दीनां च बहुत्वे विवृतिभ्य अस्त्र्यगिधेयभ्य अपत्यप्रत्ययभ्य लुभ्रवति ।
गर्गाः । यत्सा । कुत्साः । उभयत्र ण्यो लुक् । ऊर्वा । यम्का । विदाः ।
अणो लुक् । इत्यादि ।

कुर्वादीर्यण ॥ ४८५ ॥ कुर्वादीर्गणाद् यण्प्रत्ययो भवति अपत्यर्थे ।
कुरोरपत्यं कौर्यः । रहस्यापत्यं लाह ।

कुञ्जादेर्गान्नन् स्मृतः ॥ ४८६ ॥ कुञ्जादेर्गणात् आयनन् प्रत्ययो
भवति अपत्येऽर्थे तदन्ते ष्यश्च स्मृत । अन्वीनडादिवहुत्वे । युत एतत् 'स्मृ-
तप्र'णाधिन्यात् । कुञ्जस्यापत्यं कौञ्जायन्य । कौञ्जायन्यौ । एवं ब्राध्नाय-
न्य ब्राध्नायन्यौ । स्त्रियां तु । कौञ्जायनी । नडादेस्तु । नाडायनः ।
चारायणः । मौञ्जायन । शाकटायन । बहुत्वे । कौञ्जायना । कुञ्जस्याप-
त्यानि । एवं ब्राध्नायनाः ।

स्त्र्यःयादेभ्यण् ॥ ४८७ ॥ स्त्रियामात्रादिभ्योऽभ्यादेश्च एदण्
भवति अपत्येऽभिधेये । विनताया अपत्यं वैनतेय । एवं सौपर्णेयः ।
यौवतेयः । कौन्तेयः । अश्वेरपत्यं आश्वेयः आश्वेयौ । बहुत्वे । अभिसंज्ञा-
यामेत्वमयादेशश्च । अत्रयः भृग्वज्रिरेत्यादिना अपत्यप्रत्ययस्य लुक् ।
सत्यामभिसंज्ञायां इरेदुरोज्जसि । इत्येत्वं जसि । एवं सौत्रेयः । गात्रेयः ।
मद्रवाहोरपत्यं ।

एयेऽकृद्वादिस्तु लुप्यते ॥ ४८८ ॥ एये प्रत्यये परे उपर्णो लुप्यते
नतु कद्रुशब्दस्य । माद्रवाहेयः । कामण्डलेयः । अकृद्वा इति किम् । काद्रवेयः ।

सर्वनाम्नः संज्ञाविषये स्त्रियां विहितत्वात् ॥ ४८९ ॥ सर्व-

नान्न पर सजाविषये एयण् भवति अपत्येभिधेये । सर्गा काचित् स्त्री ।
सर्वाया अपत्य सार्वेय । इत्यादि ।

इणतः ॥ ४९० ॥ अकारान्तान्नाम्न इण् प्रत्ययो भवति अपत्येऽ
भिधेये । दक्षस्यापत्य दाक्षि । एव दाशरथि । आर्जुनि । दैवदत्ति ।
अस्यापत्य इ इत्यादि ।

बाह्वादेश्च निधीयते ॥ ४९१ ॥ बाह्वादर्गणादिण् प्रत्ययो भवति
अपत्येऽभिधेये । उपनाहोरपत्यभौपनाहवि । भाद्रवाहवि ।

नस्तु क्वचित् ॥ ४९२ ॥ नस्य लोपो भवति क्वचित् लक्ष्यानुरो
धात् ॥ उडुलोम्नोऽपत्य औडुलोमि । एवमाग्निशर्मि ।

मनोः पण्प्यौ ॥ ४९३ ॥ षष्ठ्यन्तान्मनुशब्दात्परौ पण्प्यौ प्रत्य
यौ भवत अपत्यार्थे । मनोरपत्य मानुष । मनुष्य । मानव । वाणपत्ये
इति अण् भवति ।

* कुरादेर्यण ॥ ४९५ ॥ कुरादेर्यणत् यण् प्रत्ययो भवति अपत्यर्थे ।
पक्षे कुरोरपत्य कोरव्य । वाणपत्ये इति अण् भवति । कौरव । लहस्या
पत्य लाह्य ।

क्षत्रादियः ॥ ४९४ ॥ षष्ठ्यन्तात् क्षत्रशब्दात्पर इय प्रत्ययो
भवति अपत्यर्थे । क्षत्रिय ।

कुलादीन ॥ ४९५ ॥ कुलशब्दात्पर इन प्रत्ययो भवति नातार्थे ।
कुले जात कुलीन । इत्यादि ।

रागात्प्रयोगाच्च समृद्धात्मास्य देवता ।

तद्वैत्यधीति तस्येदमग्रमादेराण्यते ॥ १ ॥

रागात् अण् । कुमुभेन रक्त कौमुभं । एव हारिद्र चम्ब । कौकुम् ।
माञ्जिष्ठ । काषाय । नथप्रयोगार् । पुत्रेण चन्द्रयुक्तेन युक्त फाल ।

पुष्यतिष्ययोर्नक्षत्रे ॥ ४९६ ॥ नक्षत्रार्थे वर्तमानयोः पुष्यतिष्य-
 योर्नक्षत्रस्य लोपो भवति अणि परे । इति यकारलोप । मत्स्यस्य यस्य
 स्त्रीकारे इये चागस्त्यस्यर्थाः ॥ इति सूत्राच्च इति अनुवर्तनं । पौष,
 कालः । पौषो मासः । पौषी रात्रिः । पौषमहः । एवं तैपो मासः ।
 तैपी रात्रिः । तैपमहः । चित्रया चन्द्रयुक्तया युक्तः फालः चैत्रः । वैशाखः ।
 एवं ज्येष्ठ । आपाद । श्रावण भाद्रपदः । आश्वयुजः । कार्तिक ।
 मार्गशिर । माघः । फाल्गुनः । एवं सर्वत्र । समूहात् । युवतीवां समूहो
 यौवतं एवं हांसं । फाकं । धात्रं । शौद्रं । आर्षं । मार्गः । सात्यदेवता ।
 जिनो देवता अस्य इति जैनः । एवं शैवः । वैष्णवः । ब्राह्मणः ।
 बौद्धः । कापिलः । सौरः । ऐन्द्रः । तद्वेत्ति । जिनं वेत्तीति जैन इत्यादि ।
 छन्दो वेत्त्यधीते वा छान्दसः । व्याकरणं वेत्त्यधीते वा वैयाकरणः ।
 भारतः । तस्येदं । मृगस्य इदं मांसं मार्गं । सौकरं । कौमारं । पुत्रम्येदं
 पौत्रं । दैवं । पौरुषं । यून इदं यौवनं । एवमादिष्येति गणो गृह्यते ।
 चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपं । एवं श्रावण शब्दः । रासनो रसः । स्पर्शन-
 स्पर्शः । ह्यपि पिष्टा दार्पदाः सक्तवः । उन्मुखत्वेन क्षुण्णा औन्मत्यास्त-
 ण्डुलाः । अश्वस्त्वाने रथ आश्वो रथः । चतुर्भिस्त्वाने चतुरं द्रुकटं ।
 चतुर्विद्यां दृष्टश्चातुर्विदो राक्षसः । त्रिविध एव त्रिविधः । पटोर्भायः
 पाटयं । लाघवं । कौशलमियादि ।

तेन दीव्यति मंसृष्टं तरतीकण् चरत्यपि ।

पथ्याच्छिल्पान्नियोगाच्च क्रीतादेरायुषादपि ॥ २ ॥

तेन दीव्यति तेन संसृष्टं तेन तगति तेन चरतीत्यर्थे पथ्यात् शिल्प्यात्
 नियोगाच्च । क्रीतादेरायुषादपि नीकण् प्रययो भवति । तेन दीव्यतीत्यत्र
 डक् । अश्वदीव्यति आशिकः । एवं गिरिणा दीव्यति गैरिकः । दा-

ण्डिकः । तेन संसृष्टमिन्यादि । दध्ना संसृष्टं दाधिकमौदनं एवं क्षैरिक ।
 ताक्रिकः । घातिकं । शार्ङ्गवैरिक । सार्षपिक । रावणिक । मारिचिक ।
 तेन तर्तीत्यत्रापि । उटुपेन तर्तीति औटुपिक । एवं वाहिरिक ।
 द्रोण्या तर्तीति द्रौणिक । गौपुच्छिक । नाया संतीति नानिक ।
 चर्तीत्यत्रापि । शिनिन्या चर्तीति शैथिलिक एवं आक्षिक । औष्टिक ।
 शृङ्गण चर्तीति शार्ङ्गवैरिक । पण्यात् । ताम्बूलं पण्यमस्य ताम्बूलिक ।
 पण्यमपि शब्दग्रहणात् यथाश्लिष्टप्रयोगं भवति । गन्धं पयोऽस्येति गान्धिक ।
 एवं सार्षपिक । पाम्त्रिक । राजतिरु । लौहस्तिक । शिन्धान ।
 मृदङ्गं शिल्पमस्येति मर्दङ्गिक । एवं पाणविक । शार्ङ्गिक । कौटिलिक ।
 वैणिक । श्रवणिक । वाद्यिक । तालिक । नियोगात् । शुष्कं नियोगा
 यस्येति शौलिक । एवं भाण्डागारिक । महानमिक । प्रातीहारिक ।
 क्रीतादं । महस्त्रेण । क्रीतं मादभिरु एवं श्रातिक । लाक्षिकं । सुरङ्गेन
 क्रीतं सौरणिकं । आदिशब्दात् । रत्नेन युक्तो लाक्षिक । देवेन प्रवृत्तो
 देविक । कार्पाषेण अट्टीतीति कार्पाषणिक । आयुधादपि । चरमायु-
 धमस्येति चाक्रिकः एवं कौन्तिक । तौमरिक । ग्राहिक । क्रीतादे-
 रित्यत्रादि प्रदणामस्येति वाप कौन्तिक इत्यर्थे इत्यर्थे इत्यर्थे
 भवति । प्रष्टव्यं वाप प्राष्टिकं । वाप कौन्तिकमियादि ।

कर्मणि साधु कर्मण्य । अपि चेति वचनाद् गिरिणा तुल्यो हस्ती गिरि-
तुल्य । तुल्य सदृश कुशलो योम्यो हितश्चेति साधुरच्यते ।

इयस्तु हिते ॥ ४९८ ॥ हितार्थे इय प्रत्ययो भवति । वत्सेभ्यो
हितो वत्सीयो गोधुक् । ण्वमधीय । जनकेभ्यो हितो जनकीय । जननी-
य । त्वदीय । मदीय । युष्मदीय । इदमीय ।

तत्र जातस्तत आगतो ना ॥ ४९९ ॥ इत्यादिषु च इय प्रत्ययो
भवति । शालाया जात शालीय । शालाया आगत शालीय ।

यदुगनादिभ्यः ॥ ५०० ॥ उवर्णान्ताद्ववादभ्यश्च हितार्थे यद्वव-
नि । इवत्वाङ्भ्यो हित कृत्वाकृत्य । वधूभ्यो हिता वधय । गोभ्यो
हितो गव्य । पटुभ्यो हित पटय । हविभ्यो हिता हविष्यान्तष्टुला ।
गवादय इति के । गो हविम् इष्का वर्हिम् मंग मन् त्वच् इति
गवादिगण ।

उपमाने ऋतिः ॥ ५०१ ॥ उपमानेऽर्थे ऋति प्रत्ययो भवति ।
गजेन वर्त्तन शान्तम् । ब्राह्मणस्येन धृतमभ्येति ब्राह्मणम् । मधुगयामिन
पात्रम्भिरेव प्रामाद्व मधुगम् । देवमित्र त्वा पश्यामि वनम् । इत्यादि ।
मर्त्रे द्रव्यगुणान्नियमि माभ्यमुष्मानमन्तीति वत्स्यस्येन मरिचम् । द्रव्ये ।
देवदत्त इव धनवान् देवदत्तम् । ण्व उच्यम् । वन्तिम् । गुणे । य-
निरिव गुणवान् यनिरम् । जन्मित्र इत्य जन्मन् । अग्निरिव औष्ण्य-
मग्निरम् । औष्ण्य इव मुग्धि औष्ण्यम् । त्रियायां । ब्राह्मण इव व-
र्त्तन ब्राह्मणम् । ण्व पिबानम् ।

तन्मो भारे ॥ ५०२ ॥ भारेऽभिधेये तन्मो भवति । द्रव्यस्य
प्रवृत्तिनिमित्त भयो भवति । तद्व्ययस्य मियां वृत्ति । तद्व्ययस्य

नपुसके वृत्ति । पटस्य भाव पटता पटत्वं एव अश्वता अश्वत्वं । गोता गोत्व । इति द्रव्यभाव । शुक्लता शुक्लत्व । रूपता रूपत्व । रसता रसत्वं । ज्ञानता ज्ञानत्व । सुखता सुखत्व इति गुणभाव । उल्लेखणता उल्लेखणत्व । गमनता गमनत्व । इति क्रियाभाव ।

यण् च प्रकीर्तितः ॥ ५०३ ॥ मावंऽभिधेये यण् प्रकीर्तितस्तत्त्वो च । जटस्य भावो जाड्यजडता जटत्व । एव ब्राह्मण्य ब्राह्मणता ब्राह्मणत्व ।

अधुट्स्वरवत्तद्धिते ये ॥ ५०४ ॥ तद्धिते ये परे अधुट्स्वरवत्कार्यं भवति । अधुट्स्वरादौ सेटक्स्थापि वन्त्सेर्वशब्दस्थोत्वमित्युक्तं । विदुषा भावो वैदुष्य । प्रकीर्तितग्रहणाधिक्यादन्यस्मिन्नर्थेऽपि . यण् प्रकीर्तितस्तत्त्वो च भवतः । ब्राह्मण्य कर्म ब्राह्मण्य ब्राह्मणता ब्राह्मणत्व । पुन पुनर्भाव पौन पुन्यं । कचिदुभयपदवृद्धि । पौन पौन्य । सौभाग्य । अणि च पदद्वये वृद्धौ आभिमारुत कर्म । सौहार्द ।

तदस्यास्तीति मन्त्यन्त्यीन् ॥ ५०५ ॥ तदिति प्रथमान्तादस्यास्तीत्येतस्मिन्नर्थे मन्तु वन्तु विन् इन् इत्येते प्रत्यया भवन्ति । गावोऽस्य सन्तीति गोमान् । आयुरस्यास्तीति आयुष्मान् । इतिशब्दस्य विश्वार्थत्वात् अवर्णान्तात् अणर्णोपधात् मकारान्तात् मकारोपधात् धुटन्तात् अशिडन्तात् परो वन्त् प्रत्ययो भवति । अशिडन्तादित्युक्ते सति तद्वचन सामान्यमेव । तत्र हकारो वर्जनीय । अणर्णान्तात्—वृक्षोऽस्यास्तीति वृक्षमान् । शान्तास्यास्तीति शान्तावान् । इत्यादि । अवर्णोपधात्—तस्यास्यास्तीति तदवान् । कर्मास्यास्तीति कर्मवान् । कचिन्कारलोप । मकारान्तात्—इदमस्यास्तीति इदवान् । किमस्यास्तीति कितवान् । इत्यादि । मकारोपधात्—धर्मीरस्यास्तीति धर्मीवान् । एव धर्मवान् । इत्यादि । धुटन्तात् । विद्यु

दस्यास्तीति विद्युन्वान् । वर्गप्रथमा इत्यादिना तृतीये प्राप्ते सति । तमो-
र्न तृतीयो मत्वर्थे इत्यनेन सूत्रेण तृतीयञ्च न भवति । अक्षिप्तन्तादिति
किं ? आयुरम्यास्तीति आयुष्मान् ।

अमन्तमायामेधास्रग्म्यो वा णिन् ॥ ५०६ ॥ एभ्य परो विन
प्रत्ययो वा भवति । यशोऽम्यास्तीति यशम्बी । एभ्य वन्त् यशम्बान् ।
अत्र सकारस्य ढकारो विनर्गश्च न भवति । तपोऽम्यास्तीति तपम्बी । तप-
म्बान् । एव तंजम्यो तेजस्वान् । ध्रुवां तृतीय । जुष्टा तृतीयो भवति घो-
पयति सामान्ये । लृट्गणनर्गन्त्या ढन्त्या इति न्यायात् सकारस्य ढकारे
प्राप्ते सति—

तमोर्न तृतीयो मत्वर्थे ॥ ५०७ ॥ तक्कासकारयोस्तृतीया मत्वर्थे
न भवति । मत्वर्थे इति कोऽर्थः ? अन्वर्थे । पश्चात् रेणुमोर्नितर्कनीये
प्राप्ते सकृद् बाधितो निधिर्बाधित एव स्तुरूपश्च । मायाम्यास्तीति मायावी
मायावान् । मेनास्यास्तीति मेनावी मेनावान् । सगस्यास्तीति सग्वी स-
ग्वान् । व्यञ्जनान्तस्य यमुमारिति न्यायात् चरर्गदृष्टादीनां चेति गत्वमनेन
न्यायेन अपोपे प्रथम । वर्गेनथमास्तृतीयान् । बहुलमिन्द्र भवति ।
ज्ञानमस्यास्तीति ज्ञानी । दण्डोऽम्यास्तीति दण्डी । शिग्याम्यास्तीति
शिगी । देवोऽम्यास्तीति देवी । इत्यादि ।

तदस्य मजातं तारकादेरितच् ॥ ५०८ ॥ तदिति प्रथमान्ता-
दस्य सनातमित्यस्मिन्नेव तारकादेराकृतिगणात् ए इतच् प्रत्ययो भवति ।
तारका सनाता अन्येति तारकित् नभः । एव काटकिन् कः । पङ्क्तिवितो
वृत् ।

संख्यायाः पूरणे ढमो ॥ ५०९ ॥ संख्याया पूरणे ढमो भवति ।
एकादशपर्यन्त संख्या । तत्र परमसंख्या ॥ संख्यादेर्नान्ताया मो भवति

शेषायाश्च डो भवति । तत्कथं ? वाशब्दात् । वाशब्द वास्ते ? वाणपत्ये इत्यत्र ।
 • डानुन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ५१० ॥ डानुन्धे प्रत्यये षे
 अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति । एकादशाना पूरण एकादश एकादशी एकादश ।
 द्वादश एव । अत्र आत्वं निपात । त्रयोदश । अत्र त्रयस्तु निपात ।
 चतुर्दश । पञ्चदश । पञ्चम । पंचमी । पञ्चम । एव सप्तम । अष्टम ।
 नवम । दशम । इत्यादि ।

द्वेस्तीयः ५११ द्वेस्तीयो भवति पूरणेऽर्थे । द्वयो पूरणो द्वितीय ।
 द्वितीया । द्वितीय ।

त्रैस्तु च ॥ ५१२ ॥ त्रैस्तीयो भवति तृआदेशश्च पूरणेऽर्थे । त्रया-
 णा पूरणस्तृतीय । तृतीया । तृतीय ।

अन्तस्थो डे पौ. ॥ ५१३ ॥ ग्फकारयोः अन्तस्थो भवति डे पर ।
 चतुर्णा पूरणश्चतुर्थे । चतुर्थी । चतुर्थ ।

तर्गस्य षटर्गार्द्धर्ग ॥ ५१४ ॥ षकारटवर्गान्तरास्य तर्ग
 र्गस्य टवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । षण्णा पूरण षष्ठ षष्ठी षष्ठ ।

कतिपयात्कतेश्च ॥ ५१५ ॥ कतिपयात्कनश्च पूरणेऽर्थे थो भवति
 डे परे । कतिपयाना पूरण कतिपयथ । कतीना पूरण कतिथ । कतिपयथी ।
 कतिथी । कतिपयथ । कतिथ ।

विंशत्यादेस्तमट् ॥ ५१६ ॥ विंशत्याऽस्तमट् प्रत्ययो भवति पू-
 णेऽर्थे । विंशतितम । विंशते पूरणी विंशतितमो । विंशतितम विंशत
 पूरण विंशत्तम । विंशत्तमी । विंशत्तम । चत्वारिंशत्तम । पंचाशत्तम ।
 उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो लभ्यते । उत्तरत्र नित्यग्रहण वास्तु नित्य
 रानादेरित्यत्र । यत्र सङ्ख्या विद्यते तत्र विकल्पेन तमट् भवति ।

त्रैविंशतेरपि ॥ ५१७ ॥ विंशतेरपि तर्लोपो भवति डानुन्धे प्रत्य

ये परे । अपिशब्दात् अस्य लोपो भवति । विंशः । त्रिंशः । चत्वारिंशः ।
पञ्चाशः ।

नित्यं शतादेः ॥ ५१८ ॥ शतादेर्गणात् पूरणेऽर्थे नित्यं तमद्
प्रत्ययो भवति । एकशतस्य पूरण एकशततम । एकशततमी । एकशतनमं ।
एकमहसस्य पूरण एकमहसतम । एकमहसतमी । एकमहसतमं । एककोटितन ।
पष्टचाधतत्परात् ॥ ५१९ ॥ पष्टचाधेरसंख्याया परात् पूरणेऽर्थे
नित्यं तमद् भवति । पष्टे पूरण, पष्टितन । पष्टे पूणी पष्टितमी । पष्टितमं ।
सप्ततितमः । अर्शतितमः । नवस्तिनमः । अन्त्यगदिति किं ? एकपष्टे
पूरण एकपष्टः । एकपष्टितमः । यत्र संख्या विद्यते तत्र विकल्पेन तमद्
प्रत्ययो भवति ।

विभक्तिसंज्ञा विज्ञेया वक्ष्यन्तेऽतः परन्तु ये ॥

येद्वादेः सर्वनाम्नस्ते बहोर्ध्व पराः स्मृताः ॥ ३ ॥

अतः परं द्वादिर्वर्जितात्मर्वनाम्न परा ये प्रत्यया वक्ष्यन्ते ते विभक्तिमंज्ञा
विज्ञेया । तु पुनः । बहोर्ध्व इति कोऽर्थः ? बहुशब्दात्सग प्रत्यया कथिताः
श्रुत्यात्मर्वनाम्नः कार्यं प्रति विभक्तिमंज्ञा भवन्ति । नन तदा कदा इति
पौपयति न दीर्घ । तस्मिन् काले तदा " दादानीमौ नत्र भूमौ " इति
दा प्रत्ययः । कस्मिन्काले कदा । काले किं ? सर्ववदेकान्येभ्य एव दा इति
दाप्रत्ययः । विभक्तिसंज्ञा इति विभक्तिकार्यं किं ? त्यदादित्वं अकारे
लोपं । एकत्र । किं क इति कादेश ।

पञ्चम्यान्तसु ॥ ५२० ॥ पञ्चम्यान्तान् द्वादिर्वर्जितात्मर्वनाम्नो
बहोश्च परस्तसु भवति । सर्वम्यान् सर्वतः । तसुप्रत्ययान्ता अन्ययानि
भाष्यन्ते । अन्ययाद्विभक्तिलोच । तस्मात् तन । यस्मात् यन । बहुभ्यो
बहुतः । एवं विभनः । उभयतः । अन्यत । पूर्णतः । पनः । इत्यादि ।

शेषायाश्च डो भवति । तत्कथं ? वाशब्दात् । वाशब्द कास्ते ? वाणपरमे इत्यत्र ।

• डानुनन्धेऽन्त्यस्वरादेर्लोपः ॥ ५१० ॥ डानुनन्धे प्रत्यये परे
अन्त्यस्वरादेर्लोपो भवति । एकादशाना पूरण एकादश एकादशी एकादश ।
द्वादश एव । अत्र आत्व निपात । त्रयोदश । अत्र त्रयस्तु निपात ।
चतुर्दश । पञ्चदश । पञ्चम । पंचमी । पञ्चमं । एव सप्तम । अष्टम ।
नवम । दशम । इत्यादि ।

द्वेस्तीयः ५११ द्वेस्तीयो भवति पूरणेऽर्थे । द्वयो पूरणो द्वितीय ।
द्वितीया । द्वितीय ।

त्रेस्तु च ॥ ५१२ ॥ त्रेस्तीयो भवति तृआदेशश्च पूरणेऽर्थे । त्रया-
णा पूरणस्तृतीय । तृतीया । तृतीय ।

अन्तस्थो डे पोः ॥ ५१३ ॥ रेफपरारयोः अन्तस्थो भवति डे परे ।
चतुर्णा पूरणश्चतुर्थ । चतुर्थी । चतुर्थ ।

तर्गस्य षट्मर्गाद्दुर्गः ॥ ५१४ ॥ षकारटवर्गान्तात्मरस्य तर्-
गस्य टवर्गो भवति आन्तरतम्यात् । षण्णा पूरण षष्ठ षष्ठी षष्ठ ।

कतिपयात्कतेश्च ॥ ५१५ ॥ कतिपयात्कतेश्च पूरणेऽर्थे थो भवति
डे परे । कतिपयाना पूरण कतिपयथ । कतीना पूरण कतिथ । कतिपयथी ।
कतिथी । कतिपयथ । कतिथ ।

विंशत्यादेस्तमट् ॥ ५१६ ॥ विंशत्यादेस्तमट् प्रत्ययो भवति पू-
णेऽर्थे । विंशतितम । विंशते पूरणी विंशतितमी । विंशतितम त्रिंशत्
पूरण त्रिंशत्तम । त्रिंशत्तमी । त्रिंशत्तम । चत्वारिंशत्तम । पंचाशत्तम ।
उत्तरत्र नित्यग्रहणादिह विकल्पो रम्यत । उत्तरत्र नित्यग्रहण कास्ते ? नित्य
शतादेरित्यत्र । यत्र सख्या विधने तत्र विकल्पेन तमट् भवति ।

चेर्विंशतेरपि ॥ ५१७ ॥ विंशतेरपि तेलोपो भवति डानुनन्धे प्रत्य

अत् क च ॥ ५२८ ॥ किम् सप्तम्यन्तात् अद् भवति वादे-
नश्च । कस्मिन् क ।

काले किमर्यदेकान्येभ्य एव टा ॥ ५२९ ॥ काले वर्तमानेभ्य
सप्तम्यनेभ्य एग्यो दा भवति । कस्मिन् काले कदा । एवं मर्यादा ।
यदा । एकदा । अन्यदा । काल इति किं ? सर्वत्र देशं । मदा इति
निपातः । सर्वशब्दात्परो दाप्रत्ययो भवति । सर्वस्य समावश्च । सर्वस्मि
न्काले सदा ।

इदमो ह्यधुनादानीम् ॥ ५३० ॥ काले वर्तमानात्सप्तम्यन्तादिदम्
परा हि अधुना दानीम् एते प्रत्यय भवन्ति ।

रथोरेतेत् ॥ ५३१ ॥ रथो परत इदमशब्द एत इत् इत्येतौ
प्राप्नोति । अस्मिन् काले एतर्हि । इवर्णावर्णयोर्लोपः । अधुना । ददा-
नीम् । इत्यम् ।

दादानीमौ तदः स्मृतौ ॥ ५३२ ॥ काले वर्तमानात्सप्तम्यन्ता-
त्तद् परौ दादानीमौ स्मृतौ । तस्मिन् काले तदा । तदानीं ।

सद्यग्राद्या निपात्यन्ते ॥ ५३३ ॥ सद्यग्राद्या शब्दा कालेऽभिधेये
निपात्यन्तः । लक्षणमृत्रमन्तरेण लोकप्रसिद्धशब्दरूपोच्चारण निपातन ।
सनाने अहनि सद्यः । समानस्य सभावो यश्च परिधिः । अस्मिन्नहनि
अद्य । इदमो अद्वावोच च परिधिः । पूर्वस्मिन् संवत्सरे पञ्च । पूर्वव-
स्मिन् संवत्सरे पयसि ।

पूर्वपूर्वतरयोः पर उदारी च संवत्सरे ॥ ५३४ ॥ पूर्वपूर्वतरयो
उत्तारो च भवतः । चशब्दात्पर आदेशश्च संवत्सरर्थे ।

इदमः समग्रम् ॥ ५३५ ॥ सप्तम्यन्तादिदम् सम्मग्नं प्रत्ययो भवति
संवत्सरर्थे । अस्मिन्संवत्सरे ऐषम् ।

अद्यादेरिति किं ? द्वाभ्यां । आद्यादित इत्यत्र कथं, प्रयोगतश्चेति
 ज्ञापयति । तेन असर्वनाम्नोप्यवधिमात्रात्तस् वक्तव्यः असर्वना-
 म्नोऽपि परस्तस् प्रत्ययो भवति अवधिमात्रात् । अवधिमात्रादिति कोऽर्थः ?
 प्रयोगमात्रादित्यर्थः । इत्यनेन सूत्रेण तत्प्रत्ययो भवति । ग्रामात् ग्रामतः ।
 प्रयोगात् प्रयोगतः । एव वृक्षात् वृक्षतः । पटतः । घटतः ।

तत्रेदमिः ॥ ५२१ ॥ तेषु विभक्तिसंज्ञकेषु प्रत्ययेषु परत इदम्
 इकारतां प्राप्नोति । अस्मात् इतः ।

तेषु त्वेतदकारताम् ॥ ५२२ ॥ तेषु तकारादिषु विभक्तिसंज्ञकेषु
 परत एतदशब्द अकारतां प्राप्नोति । एतस्मात् अतः । तकारादिष्विति
 किं ? एतेन प्रकारेण एतथा ।

तहोः कुः ॥ ५२३ ॥ तकारहकारयोः परयोः किंशब्दः कुर्भवति ।
 कस्मात् कुतः ।

त्रः सप्तम्याः ॥ ५२४ ॥ सप्तम्यन्ताद् द्व्यादिवर्जितात्सर्वनाम्नो
 बहोश्च परतः त्रप्रत्ययो भवति । सर्वस्मिन् सर्वत्र । एतस्मिन् अत्र ।
 कस्मिन् कुत्र । अमुस्मिन् अमुत्र । तस्मिन् तत्र । यस्मिन् यत्र । बहुषु
 बहुत्र । अद्व्यादेरिति किं ? द्वयोः । त्वयि । मयि । इत्यादि ।

आद्यादिभ्यः सप्तम्यन्तेभ्यश्च ॥ ५२५ ॥ सप्तम्यन्तेभ्य आद्यादि-
 भ्यश्च परस्तस् प्रत्ययो भवति । आदौ आदितः । एवं मध्ये मध्यतः ।
 अन्ते अन्ततः । अग्रे अग्रतः । मुखे मुखतः । पृष्ठे पृष्ठतः । पार्श्वे पार्श्वतः ।
 पूर्वे पूर्वतः । परे परत इत्यादि ।

इदमो हः ॥ ५२६ ॥ इदमः सप्तम्यन्तात् हो भवति त्रापवादः ।
 अस्मिन् इह ।

किमः ॥ ५२७ ॥ किमः सप्तम्यन्तात् हो भवति । कस्मिन् कुह ।

प्रकृष्टे तैमतररूपाः ॥ ५४५ ॥ प्रकृष्टार्थे एते प्रत्यया भवन्ति ।
 प्रकृष्ट आह्व्य आह्व्यनरः आह्व्यतम आह्व्यरूपः । एवं वैयाकरणतमः वैया-
 कर्षणरः वैयाकर्षणरूप । पचतिनः पचतिनरः पचतिरूप ।

ईषदममासौ कल्पदेश्यदेशीयाः ॥ ५४६ ॥ ईषदपरिममासौ अर्थे
 कल्पदेश्यदेशीया एते प्रत्यया भवन्ति । ईषदपरिममास पटुः पटुकल्प ।
 पटुदेश्यः । पटुदेशीयः । पचनिकल्पः । पचतिशब्दः । पचतिदेशीयः । पच-
 तिकल्पः ।

कुन्तिनृत्तेर्नाम्नः पाशः ॥ ५४७ ॥ कुन्तिनृत्तेर्नाम्न एष पाश
 प्रत्ययो भवति । कुन्तिनो वैयाकरणो वैयाकर्षणपाशः ।

भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्नश्चरद् ॥ ५४८ ॥ भूतपूर्ववृत्तेर्नाम्न फश्चरद् प्रत्य-
 यो भवति । टकारः पण्डितानुबन्धादिति विशेषणार्थः । भूतपूर्व आह्व्य
 आह्व्यचरः । आह्व्यनरी । अह्व्यचरः । भूतपूर्वो राजा गजचरः ।
 भूतपूर्वो राज्ञी राजचरी । एवं देवचरः । देवचरी ।

बहुल्यार्थात्कारकाच्छसा मङ्गले गम्यमाने ॥ ५४९ ॥
 बहुल्यार्थं अल्पार्थाच्च परः शम्प्रत्ययो वा भवति मङ्गले गम्यमाने । बहुन्
 देहि । बहुशो देहि । एवं अल्पशो, देहि अल्पं देहि । स्तोत्रशो देहि,
 स्तोत्रं देहि । शतशो देहि, शतं देहि । सहस्रशो देहि, सहस्रं देहि ।
 लक्षशो याचने, लक्षं याचने ।

वारस्य संख्यायाः कृत्वमुच् ॥ ५५० ॥ वारस्य संख्यन्धियाः सं-
 ख्यायाः परः कृत्वमुच् प्रत्ययो भवति । टकार उच्चारणार्थः । कृत्वमुच्प्रत्य-
 यान्ता अत्रयानि स्युः । पञ्च वारान् मुञ्चे पञ्चकृत्वः । एवं गणकृत्वः ।
 कतिकृत्वः । बहुकृत्वः । एष सप्तकृत्वो गच्छति । दशकृत्वो ददाति ।
 शतकृत्वो याचने । सप्तकृत्वो म्रियते इति ।

पूरादेरेद्युस् ॥ ५३६ ॥ सप्तम्यन्तात्पूर्वादिर्गणात् पर एद्युस् प्रत्ययो भवति । पूर्वस्मिन्नहनि पूर्वेषु । एव परेषु । अन्येषु । अन्यतरेषु । इतरेषु । कतरेषु । अपरेषु ।

उभयाद् द्युश्च ॥ ५३७ ॥ सप्तम्यन्तादुभयशब्दात्परो द्युस् भवति । चकारात् एद्युस् भवति । उभयस्मिन्नहनि उभयेषु । उभयेषु ।

परादेरेद्यविस् ॥ ५३८ ॥ परादर्गणात्पर एद्यविस् प्रत्ययो भवति । परस्मिन्नहनि परेद्यवि । एवमन्येद्यवि । अन्यतमेद्यवि । इत्यादि ।

प्रकारवचने तु था ॥ ५३९ ॥ अद्वयादे सर्वनाम्न प्रकारवचने तु था भवति । प्रकारशब्द सदृशार्थो विशेषार्थश्च । सामान्यभेदक प्रकार । सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । एवमन्यथा । यथा । तथा । उभयथा । पूर्वथा । अपरथा । वाक्यार्थविशेषेण सर्वविभक्तिभ्यो ज्ञेय थाप्रत्ययः । सर्वस्मिन् प्रकाराय यदि वा सर्वस्मिन् प्रकारे सर्वथा इत्यादि ।

सख्याया प्रकारे धा ॥ ५४० ॥ सख्याया पर प्रकारवचने धा भवति । चतुर्भिः प्रकारैः चतुर्धा । एव द्विधा । एकधा । बहुभिः प्रकारैः बहुधा । पञ्चधा । षोढा षट्प्रकारा अस्य इति विग्रहः ।

पप् उत्त्वम् ॥ ५४१ ॥ पप्शब्दस्यात उत्त्व भवति । सप्तधा । अष्टधा । नवधा । दशधा । सहस्रधा । लक्षधा । कोटिधा ।

द्वित्रिम्या धमणेधा च ॥ ५४२ ॥ द्वित्रिम्या परो धमण् एधा च प्रत्ययौ भवतः प्रकारवचने । द्वैधः । त्रैधः । द्वेधा । त्रेधा ।

इदंकिम्या थमु कार्यम् ॥ ५४३ ॥ इदंकिम्या पर थमु कार्य प्रकारवचने । अनेन प्रकारेण इत्थः । केन प्रकारेण कथम् ।

आख्याताच्च तमादयः ॥ ५४४ ॥ नाम्न आख्याताच्च परास्त-
मदयः प्रत्यया भवन्ति ।

प्रकृष्टे तमतरूपाः ॥ ५४५ ॥ प्रकृष्टार्थे एने प्रत्यया भवन्ति ।
प्रकृष्ट आद्य आद्यन्त आद्यन्तम आद्यन्तप । एव वैयाकरणन्त वैया-
करणन्त वैयाकरणन्तप । पचतिन्तम पचतिन्त पचतिन्तप ।

इपदममासौ कल्पदेव्यदेशीयाः ॥ ५४६ ॥ इपदपरिममासौ अर्थे
कल्पदेव्यदेशीया एने प्रत्यया भवन्ति । इपदपरिममास पटु पटुकल्प ।
पटुदेव्य । पटुदेशीय । पचनिकल्प । पचतिद्वय । पचतिद्वयार्थ । पच
तिकल्प ।

वृत्तिनृत्तेनाम्नः पायः ॥ ५४७ ॥ वृत्तिनृत्तेनाम्न प पय
प्रत्ययो भवति । वृत्तिनो वैयाकरणो वैयाकरणपाय ।

भूतपूर्ववृत्तेनाम्नश्चरट् ॥ ५४८ ॥ भूतपूर्ववृत्तेनाम्न प चरट् प्रत्य
यो भवति । टकार पण्डकारादुन्यादिति विशेषणार्थ । भूतपूर्व आद्य
आद्यचर । आद्यन्मी । अद्यचर । भूतपूर्वो रात्र्य गन्तव्य ।
भूतपूर्वो गन्ती रात्र्यगी । एवं देवचर । देवचरी ।

बहुत्वार्थात्कारकाञ्चस्मा मङ्गले गम्यमाने ॥ ५४९ ॥
बहुत्वार्थात् अल्पार्थाच्च प शम्प्रत्ययो वा भवति मङ्गले गम्यमाने । यदन्
देहि । बहुतो देहि । एवं अल्पतो, देहि अल्पं देहि । श्लोकतो देहि,
स्तोक देहि । शततो देहि, शतं देहि । मन्त्रतो देहि, सन्त्रं देहि ।
लक्षतो याचनं, लक्ष याचनं ।

वारस्य संख्यायाः कृत्वमुच् ॥ ५५० ॥ वारस्य संख्यिन्या सं-
ख्याया प कृत्वमुच् प्रत्ययो भवति । टकार उच्चारणार्थ । कृत्वमुच्यन्त्य-
यान्ता अत्रयानि स्यु । पद्य वारान् मुहं पद्यन्त्य । एवं गद्यन्त्य ।
कतिन्त्य । बहुकृत्व । एष समकृत्वो गच्छति । दृश्यन्तो ददाति ।
शतकृत्वो याचनं । सहस्रकृत्वो न्यसे इति ।

द्वित्रिचतुर्भ्य सुच् ॥ ५५१ ॥ वारस्य सवन्धिभ्यो द्वित्रिचतुर्भ्य
पर सुच् प्रत्ययो भवति । द्वौ वारौ भुक्ते द्विर्भुक्ते । त्रिर्भुक्ते । चतुर्भुक्ते ।
संरपाया अययान्ते तयद् ॥ ५५२ ॥ सरुपाया अवयवान्तार्थे
तयद् प्रत्ययो भवति । द्वौ अययवौ यस्य असौ द्वितय । त्रितय । च-
तुष्टय । पञ्चतय । सप्ततय ।

परिमाणे तयद् ॥ ५५३ ॥ परिमाणेऽथे तयद् प्रत्ययो भवति ।
चत्वारि परिमाणानि यस्य चतुष्टय । एव द्वितय त्रितय ।

द्वित्रिभ्यामयद् ॥ ५५४ ॥ द्वित्रिशब्दाभ्या पण्येऽयद् प्रत्ययो भ-
वति समूहेऽर्थे । द्वयो समूह द्वय । त्रयाणा समूह त्रय । उत्तेषमान लि-
र्यमानमिति द्विविध मान ।

मात्रद् ॥ ५५५ ॥ परिमाणे मात्रट् प्रत्ययो भवति । ऊ-
प्रमाणमस्य ऊरुभात्रमुदक । ऊरुमात्री परिक्ता ।

यत्तदेतद्वा डावन्तु ॥ ५५६ ॥ यद् तद् एतद् इत्येनेभ्य परो
डावन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणार्थे । उकार उच्चारणार्थः । यत्परिमाणमस्य
यावान् । एम तावान् । एतावान् ।

किमो डियन्तु ॥ ५५७ ॥ किम शब्दात्परो डियन्तु प्रत्ययो भ-
वति परिमाणेऽर्थे । किं परिमाणमस्य कियान् ।

इदम ॥ ५५८ ॥ इदम परो डियन्तु प्रत्ययो भवति परिमाणार्थे ।
इद परिमाणमस्य इयान् ।

अभूततद्वावे कृन्वस्तिषु विकारात् च्वि ॥ ५५९ ॥ अभूततद्वाव
विकारात् च्विप्रत्ययो भवति कृन्वस्तिषु परत ।

च्यौ चार्णस्य ईत्तम् ॥ ५६० ॥ अर्णम्य इत्त्व भवति च्यो
परे । सर्गापहारी प्रत्ययस्य लोपः । च्विप्रत्यये परे पूर्वस्वरस्य दीर्घः ।

गुह्यीकरोति । दीर्घीभवति । पुरीम्यात् । पटुम्यात् । क्वीकरोति । क्वी
भवति । क्वीम्यात् । मारीकरोति । मारीभवति । मारीम्यात् ।

उर्ध्वे ढञ्जद्वयमर्धौ च ॥ ५१ ॥ ऊर्ध्वञाचिनि प्रमाणेऽर्थे ढ
ञ्जद्वयमर्धौ प्रत्ययो भवत । चाञ्जाभात्रट् भवति । ऊर्ध्व प्रमाणमस्य
ऊर्ध्वञ । ऊर्ध्वयस । ऊर्ध्वमात्रमुदक ।

हस्तिपुरुषादण् च ॥ ५२ ॥ हस्तिन् पुंस्व ढञेनाभ्या मान
यऽण् भवति । चाञ्जान्मात्रट् ढञ्जट् द्वयम् च भवति । हस्ती प्रमाणमस्य
हस्तिन् । हस्तिमात्र । हस्तिञ्च । हस्तिद्वयम् । पुरुष प्रमाणमस्य पौ
रुष । पुरुषमात्र । पुरुषञ्च । पुरुषद्वयम् । उक्तमित्यर्थः ।

प्रसृतवृत्तेर्मथद ॥ ५३ ॥ प्रसृतवृत्तेर्नाम्न परो मथत् प्रत्ययो
भवति । सुवर्णं प्रसृतं सुवर्णनय । ण्वन्त्र प्रसृतम् मथ । भम्ममथ । यन्ति
ना अन्नं प्रसृतमत्र अतमय काय । अन्नं प्रसृतमत्र अतमय चावन ।
भम्म प्रसृतमत्र भम्मनय पाकस्थान । भम्मनया मठ । भम्ममयी
तपस्विनी । भम्ममयी तनु ।

न ग्यो षदाद्योर्द्विरागम ॥ ५४ ॥ न्ह प्रतिपदो निधिश्च
गम्यत । आदिशब्दो नमोपचन । नश्च उश्च यृ तरोर्वा स्वराणामाद्यो
म्वरलृर्नयोरीकाराकारादिर्न भवति तयोरात्तौ बद्धिगममा भवति ण्का
गनुमच तद्धित प्रत्यये ण । स्थानन्तगतम् इति न्यायान् यकारस्य एकार
यकारस्य औकार । व्यकृण वति अधान वा वैद्याकृण । द्वाग नियोगो
यस्येति दौगारिक । व्योरिति किं ? मृदानम् निगागाऽभ्यति माह्वान-
सिक । इत्यादि ।

मन्धिर्नामि समामश्च तद्धितश्चति नामत ।

चतुष्कमिति तत्प्रोक्तमित्येत ऊर्ध्वमेणा ॥ १ ॥

भावसेनत्रिविधेन वादिपरतवज्जिणा ।
 कृताया रूपमालायां चतुष्कं पर्यपूर्यत ॥ २ ॥
 चतुःपष्टिः कलाः स्त्रीणां ताश्चतुःमप्यतिर्नृणाम् ।
 आपकः प्रापकस्तासां श्रीमानृपमतीर्थकृत् ॥ ३ ॥
 तेन ब्राह्म्यै कुमाय च कथितं पाठहेतवे ।
 कालापक तत्कौमार नाम्ना शब्दानुज्ञामनम् ॥ ४ ॥
 यद्वदन्त्यधिय केचित् शिखिनः स्कन्दवाहिनः ।
 पुच्छान्निर्गतस्रगं स्यात्कालापकमतः परम् ॥ ५ ॥
 तन्न युक्तं यतः केकी वक्ति प्लुतस्वरानुगम् ।
 त्रिमात्रं च शिखी वृथादिति प्रामाणिकोक्तिः ॥ ६ ॥
 न चान्नं मातृकाम्नाये स्तरेषु प्लुतसंग्रहः ।
 तस्मात् श्रीऋषभादिष्टमित्येन प्रतिपद्यताम् ॥ ७ ॥

इति श्रीभावसेनरचिताया कातन्त्ररूपमालायां स्यादिनिरूपण
 प्रथमं सदर्भं ॥

— अथ द्वितीयः संदर्भः ।

तिङन्तप्रकरणम् ।

सर्वकर्मविनिर्मुक्तं मुक्तिलक्ष्म्याश्च बल्लभम् ।

चन्द्रप्रमजिनं नत्वा तिङन्तः कथ्यते मया ॥ १ ॥

अथ त्यादयो विभक्तयः प्रदर्श्यन्ते ॥ १ ॥ ताश्च दशविधा

भवन्ति । कास्ताः ? वर्तमाना । सप्तमी । पञ्चमी । ह्यस्तनी । अद्यतनी ।
परोक्षा । श्वस्तनी । आशी । मविप्यन्ती । क्रियातिपत्तिरिति ।

वर्तमाना ॥ २ ॥ ति तस् अन्ति । सि यस् म् । मि वस्
मस् । ते आते अन्ते । से आथे ध्वं । ए वहे महे—इमानि अष्टादश
वचनानि वर्तमानसंज्ञानि भवन्ति ।

सप्तमी ॥ ३ ॥ यात् यातां युस्, यास् यातं यात, यां
याव याम । ईत् ईयातां ईरन् । ईयास् ईयातां ईध्वं, ईय ईवहि ईमहि
—इमानि अष्टादश वचनानि सप्तमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

पञ्चमी ॥ ४ ॥ तु तां अन्तु, हि तं त, आनि आव आम,
तां आतां अन्तां, स्व आथा ध्वं, ऐ आवहै, आमहै—इमानि वचनानि
पञ्चमीसंज्ञानि भवन्ति ॥

ह्यस्तनी ॥ ५ ॥ दि ता अन्, सि तं त, अम् व म, त
आतां अन्त, थास् आथा ध्वं, इद् वटि मटि—इमानि वचनानि ह्यस्तनी-
संज्ञानि भवन्ति ॥

एवमेवाद्यतनी ॥ ६ ॥ एतान्येवाद्यतनेष्वभिधेयेद्यतनीसंज्ञानि भवन्ति ॥

परोक्षा ॥ ७ ॥ अद् अतुस् उस्, यल् अयुस् अ, अद् व म, ए
आते ईरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे—इमानि वचनानि परोक्षसंज्ञानि भवन्ति ॥

श्चस्तनी ॥ ८ ॥ ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ,
तासि तास्वस् तास्मस्, ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे ता
म्यहे तास्महे—इमानि वचनानि श्वस्तनीसज्ञानि भवन्ति ॥

आशीः ॥ ९ ॥ यात् यान्ता, यासुस्, यास् यान्त
यास्त, यास यास्य यास्म, सीष्ट सीयास्ना सीरन्, सीष्टास् सीयास्या सी
ध्व, सीय सीयहि स महि—इमानि वचनानि आशी सज्ञानि भवन्ति ॥

स्यसहितानि त्यादीनि भविष्यन्ती ॥ १० ॥ स्यति स्य-
तस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस् स्यामस्, स्यते स्येते स्य
न्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे—स्येन सहितानि त्यादीनि
वचनानि भविष्यन्तीसज्ञानि भवन्ति ॥

द्यादीनि क्रियातिपत्तिः ॥ ११ ॥ स्यत् स्यता स्यन्, स्यस्
म्यत स्यत, स्य स्याव स्याम, स्यत स्येता स्यन्त, स्यथास् स्येथा
स्यध्व, स्ये स्यावहि स्यामहि—स्येन सहितानि द्यादीनि क्रियातिपत्तिसज्ञानि
भवन्ति ॥

पडाद्याः सार्वधातुकम् ॥ १२ ॥ पण्णा विभक्तीना आद्याश्चतस्रो
विभक्तयः सार्वधातुकसज्ञा भवन्ति ।

अथ परस्मैपदानि ॥ १३ ॥ सर्वविभक्तीना आदौ नववचनानि
परस्मैपदसज्ञानि भवन्ति । उत्तरत्र नवग्रहणात्परग्रहणाच्चेह पूर्वा नवेति अवगन्त-
व्य । ति तस् अन्ति । सि थस् थ । मि वस् मस् । एव सर्वविभक्तिषु ।

नन पराण्यात्मने ॥ १४ ॥ सर्वविभक्तीना पराणि ननवचनानि
आत्मनेपदसज्ञानि भवन्ति । ते आते अन्ते । से आथे ध्वे । ए वहे महे ।
एन सर्वविभक्तिषु ।

त्रीणि त्रीणि प्रथममध्यमोत्तमाः ॥ १५ ॥ परस्मैपदानामात्मने-

पदाना च त्रीणि त्रीणि पवनानि प्रथममयमोत्तमपुरुषमनानि मयन्ति ।
 ति तम् अग्नि इति प्रथमपुरुष । मि यम् ध इति मयन्तपुरुष । मि वस्
 मम् उद्युत्तमपुरुष न आनं अन्तं इति प्रथमपुरुष । मे आये च इति
 मयन्तपुरुष । ए वहे महे उद्युत्तमपुरुष । एव सर्वविभक्तिषु । एता विभ-
 क्तयो धातोर्गोच्यन्ते । को धातुः ।

क्रियामागो धातुः ॥ १६ ॥ य शब्द क्रिया भावयति संपादयति
 न धातुमज्ञो भवति । इति म्यादीना धातुसंज्ञाया । भू सत्ताया । भू इति
 स्थिते ।

प्रत्ययः परः ॥ १७ ॥ प्रतीयने अनन्यार्थं न प्रत्ययः । विक्रमि
 तार्थ इत्यर्थः । प्रकृतं फ प्रत्ययो भवति । इति सर्वत्वादिप्रमङ्गः ।

काले ॥ १८ ॥ वर्तमानातीतमविष्यलक्षण कालः । काल इत्यधि-
 शृतं भवति ।

मम्रति वर्तमाना ॥ १९ ॥ मम्रञ्चापरिमनात्क्रियालक्षण सम्प्रती-
 त्युच्यते । मम्रतिकाले वर्तमाना विभक्तिर्भवति । तत्रापि युगपदष्टादशव-
 चनप्राप्तौ—

शेषात्कर्त्तरि परस्मैपदम् ॥ २० ॥ शेषाद्व्यवहारकारणरहिताद्वातो
 कर्त्तरि परस्मैपदं भवति । तत्रापि—

नाम्नि प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमः ॥ २१ ॥ नाम्नि प्रयुज्यमानेऽप्य-
 प्रयुज्यमानेऽपि प्रथमपुरुषो भवति । तत्राप्येकत्वविशेषाया प्रथमैस्त्वचनं ति ।

अन् विकरणः कर्त्तरि ॥ २२ ॥ धातोर्विकरणमनकोऽन् भवति
 कर्त्तरि विहितं सार्वधातुकं फे ।

अग्नि च विकरणे २३ ॥ नाम्यन्तस्य रतुनाभ्युत्थायाश्च गुणो
 भवत्यन्विकरणे परे । को गुणः ।

अर् पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणः ॥ २४ ॥ र्यूणा (ऋवर्णइवर्ण
उवर्णाना) अर् पूर्वे द्वे च सन्ध्यक्षरे गुणो भवति । इत्युवर्णस्य ओकारो
गुण । सन्धि । स भवति । तथैव द्वित्वविवक्षाया प्रथमपुरुषद्विवचनं तम् ।
भू तस् इति स्थिते—

रसकारयोर्विसृष्टः ॥ २५ ॥ यदान्ते रेफसकारयोर्विसृष्टो भवति ।
तौ भवत ॥ तथैव बहुत्वविवक्षाया प्रथमपुरुषबहुवचन अन्ति । भू अन्ति
इति स्थिते—

असन्ध्यक्षरयोरस्य तौ तल्लोपश्च ॥ २६ ॥ इह ध तुप्रस्ताव
अकारसन्ध्यक्षरयो परतोऽकारस्य अकारसन्ध्यक्षरौ भवतस्तत्परयोर्लोपो
भवति । ते भवन्ति ।

युष्मदि मध्यमः ॥ २७ ॥ युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि
मध्यम पुरुषो भवति । त्व भवसि । युवा भवथ । यूयं भवथ ।

अस्मद्युत्तमः ॥ २८ ॥ अस्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमानेऽपि उत्तम
पुरुषो भवति ।

अस्य दमोर्दीर्घः ॥ २९ ॥ अस्य दीर्घो भवति दमो परत ।
अहं भवामि । आवा भवाव । वय भवाम । अप्रयुज्यमानेऽपि । भवति
भवत , भवन्ति । भवसि, भवथ , भवथ । भवामि, भवाव , भवाम ।
भावकर्मविवक्षाया—

आत्मनेपदानि भावकर्मणोः ॥ ३० ॥ धातोरात्मनेपदानि भवन्ति
भावकर्मणोरर्थयो । अकर्मकाद्धातोर्भावे, सकर्मकात्कर्मणि च ।

लज्जासत्तास्थितिजागरण वृद्धिक्षयभयजीवितमरणम् ।

स्पर्शकीडारुचिदीप्त्यर्था धातव एते कर्मविमुक्ताः ॥ १ ॥

क्रियापद कर्तृपदेन युक्त
व्यपेक्षते यत्र किसित्यपेक्षां ।
मकर्मकं तं मुधियो ऽदन्ति
शेषस्ततो धातुरकर्मकः स्यात् ॥ २ ॥

को भावः ?

मन्मात्रं भारलिङ्गं स्यादसंपृक्तं तु कारकः ।
धात्यर्थः केशलः शुद्धो भाव इत्यभिधीयते ॥ १ ॥

तत्र ऽर्थमैवचनमेव । किं कर्म ? क्रियाविषय कर्म । तत्र द्वित्रचन-
बहुवचनमपि । मयमोत्तमपुण्यापि ।

भारिधातुके यण् ॥ ३१ ॥ धातोर्यण् भवति भाररुर्मणोर्विहितं
भारिधातुके णे ।

नाम्बन्तयोर्धातुविक्रणयोर्गुणः ॥ ३२ ॥ नाम्बन्तयोर्धातुविक-
रणयोर्गुणो भवति । इति गुणे प्राप्ते—

न णकारानुबन्धचेक्रीयतयोः ॥ ३३ ॥ नाम्बन्तानां नाम्युपधाना
च गुणो न भवति णकारानुबन्धचेक्रीयतयोः परतः । भावे—मूयते ।
कर्मणि—

प्रादय उपमर्गाः क्रियायोगे ॥ ३४ ॥ प्रादय क्रियायोगे उपमर्गा
भवन्ति । के ते प्रादयः ?

प्रपराऽपममन्वर्गनिर्दुरभिज्यधिमूढतिनिप्रतिपर्यपयः ॥

उपआङितिनिशतिरेष मस्ये उपमर्गगणः कथितः कर्मिभिः ॥ १ ॥

अकर्मका अपि धातयः सोपमर्गा मकर्मका भवन्ति । अनुमूयते ।

आते आये इति च ॥ ३५ ॥ अकारात्क्योरात् आये इत्येतयो-
रादिरभिभवति । अनुमूयते । अनुमूयन्ते । अनुमूयसे अनुमूयेथे अनुमूयध्वे ।

अनुभूये अनुभूयावहे अनुभूयामहे । एव सर्वधातूना । एधङ् वृद्धौ ।

कर्त्तरि स्वादिहानुनन्धेभ्यः ॥ ३६ ॥ स्वादिभ्यो हानुनन्धे

भ्यश्च कर्त्तर्यात्मनेपदानि भवन्ति । एधते एधेत एधन्ते । एधसे एधेथे
एधन्धे । एधे एधावहे एधामहे । भावे—एध्यत । डुपचपुञ् पाके । अकार
समाहारानुनन्धे ।

इन्भ्यजादेरुभयम् ॥ ३७ ॥ इन्न्तात् आनुबन्धाधनादेश्च कर्त्त
र्युभयपदानि भवन्ति । पचति पचत पचन्ति । पचसि पचथ पचथ ।
पचामि पचाव पचाम । पचते पचैते पचन्ते । पचसे पचेथे पचध्व । पचं
पचावहे पचामहे । भावे—पच्यत । अविवक्षितकर्मकोऽकर्मको भवति ।
कर्मणि—पच्यते पच्येते पच्यन्त । पच्यसे । पच्येथे पच्यध्वे । पच्ये
पच्यावहे पच्यामहे ।

स्मेनातीते ॥ ३८ ॥ स्मेन सयोगेऽतीते काले वर्त्तमाना विभक्ति
र्भवति । भवति स्म । एधते स्म । पचति स्म । पचते स्म इत्यादि ।

विध्यादिषु सप्तमी च ॥ ३९ ॥ विध्यादिषु वर्त्तमानाद्वातो सप्तमी
पञ्चमी च भवति । के विध्यादयः ? विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाध्येषणसम्प्रश्न
को विधि । विधि कर्त्तव्योपदेश । अथवा अज्ञातज्ञापको विधि । दे-
वान् यजेत । यन्तु । यजता । होम जुहुयात् । जुहोतु । यत्र क्रियमाणे
प्रत्ययायोऽस्ति तन्निमन्त्रणं । इह श्राद्धे न भुञ्जीत । न भुङ्क्ता भवान् ।
यत्र क्रियमाणे प्रत्ययायो नास्ति तदामन्त्रणं । इहासीत । आस्ता भवान् ।
सत्कारपूर्वको व्यापारोऽध्येषण । यूय माणवकमध्यापयेध्वम् । कर्त्तव्यालो
चना सम्प्रश्न । अहो किं व्याकरणमधियीय उत वदमधियीय । अहो किं
नारकमध्ययै आहोस्विदरङ्गारमध्यये । याच्ना प्रार्थना । भिक्षा मे दध्या ।
क्षेत्रं मे दधीथा । कन्या मे देहि । मम सुवर्णं दत्त्व । आदिशन्दा

त्प्रेषणविज्ञापनाज्ञापनादय । क्षीण प्रति कर्मप्रतिपादन प्रेषण । गृहीतवतन
स्त्व । कर्माणि कुर्या । कुर्वीथ । कुर । कुरुष्व । अधिक प्रति स्वका
र्यमृचन विज्ञापन । अहो देव इदं कार्यमवधारये । अवधारय । सर्वेषा
म्वन्वकार्यनियमप्रतिपादनमाज्ञापन । विप्रा एव प्रवर्तेरन् प्रवर्तन्ताम् । यतय
एव चरेयु ।

याशब्दस्य च सप्तम्याः ॥ ४० ॥ अकारात्परस्य सप्तमीयाशब्दस्य
भवेति । भवत् भवेता ।

याम्युसोरियमियुमौ ॥ ४१ ॥ अकारात्परस्योरियम्युसोरियमियुसौ
भवत् । भवयु । भव भवेत् भवेत् । भवय भवव भवम ॥ भावे—भूयेत् ।
कर्मणि । अनुभूयेत् अनुभूयेयाता अनुभूयेरन् । एधेत् ऐधेयाता
एधेरन् । एधेथा एधेयाथा एधेध्व । एधेय एधेवहि एधेमहि । भावे—
एच्येत् । पचेत् पचेता पचेयु । पचे पचेत् पचेत् । पचेय पचेव पचेम ।
पचेत् पचेयाता पचेरन् । भावे—पच्येत् । कर्मणि—पच्येत् । पच्येयाता
पच्येरन् ।

पञ्चम्यनुमतौ ॥ ४२ ॥ अनुज्ञान्मनुमति । तदुपाधिकेधे पञ्चमी
भवति ।

समर्थनाशिपोश्च ॥ ४३ ॥ क्रियासु प्रोक्ताह समर्थना । इष्टम्या
र्थस्य आशसन आशी । समर्थनाशिपोरर्थयोश्च पञ्चमी भवति । भवतु ।
आशिपि । आशिपि तुल्योस्तात्तण् वा दत्तव्य । भवतात् भवता भवन्तु ।

हेरकारादहन्ते ॥ ४४ ॥ अकारात्परस्य हेरलोपो भवति अहन्ते ।
भव, भवतात्, भवताद् भवत् भवत । भवानि भवाव भवाम । भावे—
भूयता । कर्मणि—अनुभूयता ।

आदातामाथामाटेरिः ॥ ४५ ॥ अकारात्परस्य आता

त्येतयोरादिरिर्भवति । अनुभूयेता । अनुभूयन्ता । अनुभूयस्व अनुभूयेथा
 अनुभूयध्व । अनुभूयै अनुभूयावहै अनुभूयामहै । एधता एधेता एधन्ता । एध
 म्व एधेथा एधध्व । एधै एधावहै एधामहै । भावे—एध्यता । कर्मणि—
 एध्यता एध्येता एध्यन्ता । पचतु पचतात् पचताद् पचता पचन्तु । पचता
 पचेता पचन्ता । भावे—पच्यता । कर्मणि—पच्यता पच्येता पच्यन्ता ।

भूतकरणग्रन्थश्च ॥ ४६ ॥ भूतमतीत करण क्रिया यस्य तद्भूतक-
 रण साधन तद्विद्यते यासा ता भूतकरणवत्य । भूतकरणग्रन्थो ह्यस्तन्यद्यत
 वीक्रियातिपत्तयोऽतीने काले भवन्ति । ह्यो भव कालो ह्यस्तन तत्र ह्य
 स्तनी भवति ।

अङ् धात्वादिह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु ॥ ४७ ॥ धातोरादा
 वडागमो भवति ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु परत ।

* पदान्ते घुटां प्रथमः ॥ २५ ॥ पदान्ते वर्तमानाना घुटा अन्त-
 रतम प्रथमो भवति । अभयत् अभयता अभवन् । अभव अभवतं अभवत ।
 अभव अभवाव अभवाम । भावे—अभूयत । कर्मणि—अन्वभूयत अ-
 न्वभूयेता अन्वभूयन्त । अङ् धात्वादिसूत्राधनार्थमुत्तरयोग ।

स्वरादीना वृद्धिरादेः ॥ ४८ ॥ स्वरादीना धातूना आदिस्वर-
 म्य वृद्धिर्भवति ह्यस्तन्यादिषु परत । ऐधत ऐधेता ऐधन्त । ऐधया
 ऐधेया ऐधध्व । ऐधै ऐधावहि ऐधामहि । भावे—ऐध्यत । कर्मणि—
 ऐध्यत ऐध्येता । ऐध्यन्त । । अपचत् अपचता अपचन् अपचत अपचे-
 ता अपचन्त । भावे—अपच्यत । कर्मणि—अपच्यत अपच्येता अपच्यन्त ।

मास्मयोगे ह्यस्तनी च ॥ ४९ ॥ मास्मयोगे ह्यस्तन्यद्यतनी च
 भवति ।

न मामास्मयोगे ॥ ५० ॥ मायोगे मास्मयोगे च धातोरादावडा-

गमो न भवति । माम् भवत् मास्म भवता मास्मभवन् ॥ मास्म एधत् मास्म एधेता
मास्म एधन्त । मास्म पचत् मास्म पचता मास्म पचन् ॥ मास्म पचत् मास्म पचेता
मास्म पचन्त । भावे—मास्म भूयत् । कर्मणि—मास्मानुभूयत् मास्मानुभूयता
मास्मानुभूयन्त । श्रु श्रण्णे ।

श्रुः शृ च । ५१ ॥ श्रुवो घातोर्नुप्रत्ययो भवति सार्वधातुके परे
श्रु आदेशश्च । शृणोति शृणुत शृण्वन्ति । अन्विकरण कर्त्तरीति निर्दे
शात् द्वित्वरहुत्वयोश्च परस्मै सप्तम्या च हि वचने च गुणो न भवति ।
उत्तरत्र प्रदर्श्यते । शृणुयात् शृणुयाता शृणुयु । शृणोतु । न णकारानुबन्ध
चेक्रीयितयेति श्रुपस्तातण्प्रत्यये गुणनिषेध । शृणुतात् शृणुता शृण्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसंयोगात् ॥ ५२ ॥ असयोगात् पूर्वान्नुविस्म-
णात् परस्य हेर्लोपो भवति । शृणु शृणुतात् शृणुत शृणुत । शृण्वानि
शृणवाव शृणवाम । अशृणोत् अशृणुता अशृण्वन् । कर्मणि—

नाम्यन्ताना यणाधिधिन्नाशीध्विचेक्रीयितेषु ये दीर्घः ॥ ५३ ॥
नाम्यन्ताना धातूना दीर्घो भवति यणादिषु ये च्चौ च परे । श्रूयेत श्रूयते ।
श्रूयता । अश्रूयत् । इत्यादि । पिधु गत्या । पिधू शास्त्रे माङ्गल्ये च ।

धात्वादेः पः सः ॥ ५४ ॥ धात्वादे पस्य सो भवति । सेधति ।
स्यार्थेनयसेधतिसिक्कसञ्जिप्वञ्जा अङ्म्यासान्तरस्येति सम्य पत्व । प्र-
तिषेधति । तत्र सेधतेर्गताविति वचनाद्रतौ न पत्व । परिसेधति । सेधत ।
सेधन्ति । सेधेत् । सेधतु । असेधत् । णीङ् प्रापणे ।

णो नः ॥ ५५ ॥ धात्वादेर्णस्य नो भवति । नयति नयत नयन्ति
नयते नयेते नयन्ते । नयेत् । नयेत । नयतु । नयता । अनयत् । अनयत ।
भावे—नीयते । कर्मण्येव । स्रम् अस् अवससने । ध्वस् गर्ता च । मनोर-

नुम्वारो धुटि इति नकारस्यानुम्वारः । संसने संसेते संसन्ते । अंसने ।
धंसने ।

अनिदनुबन्धानामगुणेऽनुपङ्गलोपः । ५६ ॥ इदनुबन्धवर्जितानां
धातूनां अनुपङ्गलोपो भवति अगुणे प्रत्यये परे कर्मणि । सस्यने सस्येने
सस्यन्ते । एवं अस्यने । ध्वस्यते । अत एव वर्जनादिदनुबन्धानां धातूनां
नुरागमोस्ति गुणागुणे प्रत्यये पर । अथि वकि कौटिल्ये । शकि शङ्कायां ।
ग्रन्थते । वङ्गते । शङ्कते । ग्रन्थ्यने ग्रन्थ्येने । शङ्क्यते शङ्क्येते शङ्क्यन्ते ।
वङ्क्यते । वङ्क्येते । वङ्क्यन्ते । टुनदि समृद्धौ । नन्दति नन्दतः नन्दन्ति ।
नन्द्यते । वदि अभिवादनस्तुत्योः । वन्दते वन्देते वन्दन्ते । कर्मणि—
वन्द्यते । दंश दशने । पञ्ज म्वङ्गे । प्वञ्ज परिप्वङ्गे । रञ्ज रागे ।

दंशिपञ्जिप्वञ्जिरञ्जीनामनि ॥ ५७ ॥ एतेषामनि विक्रमे
परेऽनुपङ्गलोपो भवति । दशति । दशेत् । दशतु । अदशत् । भावे—
दश्यने । सजति । सजेत् । सजतु । असजत् । सज्यते । परिप्वजनं । रजति ।
रजेदित्यादि ।

रञ्जेरिनि मृगरमणार्थे वा ॥ ५८ ॥ मृगरमणार्थे रञ्जेरनुपङ्गलोपो
वा भवति इति परे । रजति कश्चित्तमन्यः प्रमुङ्क्तः । धातोश्च हेतौ इति इन्
भवति । रजयति । पक्षे रञ्जयति । शिवु क्षिबु निगसने । क्लमु ग्लानौ ।
चमु छमु जमु जिनु अदने ।

शिवुक्लमाचामामनि ॥ ५९ ॥ शिवु क्लम आचम् इत्येतेषामुपधाया
दीर्घो भवति परस्मैपदेऽनि परे । क्रिषायोगे प्रादय उपसर्गसंज्ञा भवन्ति ।
निष्ठीवति निष्ठीवतः निष्ठीवन्ति । क्लमति । भावे—क्लम्यने । आचामति ।
आचम्यते । आडिति किं ? चमति । विचमति । क्रमु पादविक्षेपे ।

क्रमः परम् ॥ ६० ॥ क्रमो दीर्घो भवति परमैपदे अनि परे ।
क्रामति । परम् इति किं ?

प्रोपाभ्यामारम्भे ॥ ६१ ॥ लक्षणसूत्रे लक्षण व्यभिचरन्त्याचार्या ।
प्रोपाभ्या पर क्रम् आरम्भेऽर्थे आत्मनेपदी भवति । प्रक्रमत । उपक्रमत ।
प्रक्रम्यते उपक्रम्यते । पुस्तुदुस्तुच्छगच्छगच्छ गतौ । इषु इच्छायां । यमु
उपरमे ।

गमिष्यमां छः ॥ ६२ ॥ गम इषु यम् एषामन्त्यस्य छो भवत्यनि
परे । गच्छति । इच्छति । यच्छति । गम्यते । इष्यते । यम्यते । पा पाने ।

पः पित्रः ॥ ६३ ॥ पाधातो पित्रादेशो भवत्यनि परे । पितति ।
दामागायतिपिततिस्थास्यतिजहातीनामीकारो व्यञ्जनादौ चैत्याकारस्य
ईकार । पीयते । प्रा गन्धोपादाने ।

घ्रो जिघ्रः ॥ ६४ ॥ घ्राधातोर्जिघ्रादेशो भवत्यनि परे । जिघ्रति ।
घ्रायते । घ्रा शब्दाभिसंयोग्यो ।

घ्नो घ्नमः ॥ ६५ ॥ घ्नाधातोर्घनादेशो भवत्यनि परे । घ्नति ।
घ्नायते । घ्ना गतिनिवृत्तौ ।

स्थस्तिष्ठः ॥ ६६ ॥ स्थाधातोस्तिष्ठादेशो भवत्यनि परे । तिष्ठति ।
स्थीयते । स्था अभ्यासे ।

मनो मनः ॥ ६७ ॥ म्नाधातोर्मनादेशो भवत्यनि परे । मनति ।
म्नायते । दाण् दाने ।

दाणो यच्छः ॥ ६८ ॥ दाण्धातोर्यच्छदेशो भवत्यनि परे ।
प्रयच्छति । प्रदीयते । दृशिर् प्रेक्षणे ।

दृशो पश्यः ॥ ६९ ॥ दृशोधातो पश्यादेशो भवत्यनि परे ।
पश्यति । दृश्यते । ऋ प्राप्ते । ऋ सृ गतौ ।

अर्तेः ऋच्छः ॥ ७० ॥ अर्ते ऋच्छादेशो भवत्यनि परे ।
ऋच्छति ।

गुणोर्तिसयोगाद्योः ॥ ७१ ॥ अर्ते सयोगादेश्च घातोर्गुणो भवति ।
यकारादौ प्रत्यये परे । अर्थ्यते ।

सर्तेर्धावः ॥ ७२ ॥ सर्तेर्धावादेशो भवत्यनि परे । धावति ।
यणाशिषोर्ये इति इकारागमः । सियने । ननु धावुगतावित्यप्यमपि धातुरस्ति ।
जवामिधाने यथा म्यात् । तेन प्रियामनुसरति । शद्ल् शातने ।

शदेः शीय ॥ ७३ ॥ शदे शीयादेशो भवत्यनि परे ।

शदेरनि ॥ ७४ ॥ शदेरनि परे आत्मनेपद भवति । शदि धातु
त्वादिर्भवत्यनि परे । शीयते शीयेते शीयन्ते । कर्मणि—शद्यते । पक्षे
कश्चित्तमन्य प्रयुङ्क्ते शदयति । पदल्ल विशरणगत्यवसादनेषु ।

सदेः सीद ॥ ७५ ॥ सदे सीदादेशो भवत्यनि परे । सीदति
सीदत सीदन्ति । इति भ्वादयः ॥

अथ अदादिगणः ।

अद् प्सा भक्षणे । पूर्ववत् वर्तमानादीना ।

अदादेर्लुग्विकरणस्य ॥ ७६ ॥ अदादेर्गणाद्विकरणस्य लुग्वति ।

अघोषेष्वाशिटा प्रथमः ॥ ७७ ॥ अघोषेषु प्रत्ययेषु परे अशिटा
तुटा प्रथमो भवति । अत्ति अत्त अदन्ति । अत्ति अत्थ अत्थ । अद्भि
अद्भ अद्भ । शीङ् स्वप्ने ।

शीङः सार्वधातुके ॥ ७८ ॥ शीङो गुणो भवति सार्वधातुके
परः । शेत शयाते ।

आत्मने चानकारात् ॥ ७९ ॥ अनकाराच्चात्मनेपदे अन्तेर्नकारस्य लोपो भवति ।

शेतेरिरन्तेरादिः ॥ ८० ॥ शेतेः परस्य अन्तेरादिर्भवति । शेते । शेपे श्याथे शेध्वे । श्ये शेवहे शेमहे । ब्रूञ् व्यक्तायां वाचि । ब्रुव ईड्वचनादिः ॥ ८१ ॥ ब्रुव ईड् भवति वचनादिर्भूत्वा व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । नाभ्यन्तयोरिति गुणः । ब्रवीति ।

द्वित्वबहुत्वयोश्च परस्मै ॥ ८२ ॥ सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके परस्मैपदे पञ्चभ्युत्तमवर्जिते द्वित्वबहुत्वयोश्च गुणो न भवति । ब्रूत ।

स्वरादाविवर्णोवर्णान्तस्य धातोरियुवौ ॥ ८३ ॥ इवर्णवर्णान्तस्य धातोरियुवौ भवतः स्वरादावगुणे । ब्रुवन्ति । ब्रवीषि ब्रूय ब्रूय । ब्रवीमि ब्रूयः ब्रूमः ।

ब्रुवन्त्यादीनामडादयः पञ्च ॥ ८४ ॥ ब्रूधातोः पेष्पां त्यादिपञ्चकानामडादयः पञ्च भवन्ति । अट् अतुस् उस् थल् अथुस् इत्येते वक्तव्याः ।

तत्तन्निधौ ब्रुव आहः ॥ ८५ ॥ तेषामडादीनां सन्निधौ ब्रूधातो-गहादेशश्च भवति । आह आहतुः आहु ।

थल्याहः ॥ ८६ ॥ थलि परे आहेरित्येतस्य हकारस्य धकारो भवति । आत्थ आटुतुः ।

सर्वेषामात्मनेसार्वधातुकेऽनुत्तमे पञ्चम्याः ॥ ८७ ॥ सर्वेषां धातूनां विकरणानां च सार्वधातुके आत्मनेपदे परे पञ्चभ्युत्तमवर्जिते गुणो न भवति । ब्रूते ब्रुवाते ब्रुवते । ब्रूपे ब्रुवाथे ब्रूध्वे । ब्रुवे ब्रुवहे ब्रूमहे । अद्यात् अद्यातां अनु । अद्याः अद्याते अद्यात । अद्यां अद्याव अद्याम । शयीत शयीयातां शयीरन् । शयीथाः शयीयाथां शयीध्वं । शयीय शयी-वहि शयीमहि ।

सप्तम्या च ॥ ८८ ॥ सर्वेषा धातुविकरणाना गुणो न भवति
सप्तम्या च परस्मैपदे परे । ब्रूयात् ब्रूयाता ब्रूयु । ब्रूया ब्रूयात् ब्रूयात् ।
ब्रूया ब्रूयाव ब्रूयाम । ब्रुवीत् ब्रुवीयाता ब्रुवीस्व । ब्रुवीथा ब्रुवीयाथा
ब्रुवीध्व । ब्रुवीय ब्रुवीवहि ब्रुवीमहि । अत् अत्तात् अत्ता अदन्तु ।

हुधुड्भ्या हेर्धि ॥ ८९ ॥ हुधुड्भ्या परस्य हेर्धिर्भवति । अद्दि
अत्तात् अत्त अत्त । अदानि अदाव अदाम । शेता शयाता शेता ।
शेष्य शयाथा शेध्व । शयै शवावहै शयामहै । ब्रवीतु ब्रूतात् ब्रूता
ब्रुवन्तु ।

हौ च ॥ ९० ॥ सर्वेषा धातूना गुणो न भवति हौ च परे ।
ब्रूहि ब्रूतात् ब्रूत ब्रूत । ब्रवाणि ब्रवाव ब्रवाम । ब्रूता ब्रूदाता ब्रुवता ।
ब्रूव्य ब्रुवाथा ब्रूध्व । ब्रवे ब्रवावहै ब्रवामहै ।

अदोद् ॥ ९१ ॥ अद पर्योर्दिस्योरादेरड भवति ।

अर्णस्याकारः ॥ ९२ ॥ धातोरादेस्वर्णस्याकारो भवति ऋस्त
न्यादिपरत । आदत् आत्ता आदन् । आद आत् आत्त । आद आद्
आद् । अशेत अशेयाता अशेस्व । अशेथा अशेयाथा अशेध्व । अशयि
अशेवहि अशेमहि । अब्रवीत् अब्रूता अब्रुवन् । अब्रवी अब्रूत अब्रूत ।
अब्रुव अब्रूव अब्रूग । अब्रूत अब्रुवाता अब्रुवत । अब्रूथा अब्रुवाथा
अब्रूध्व । अब्रुव अब्रूवहि अब्रूमहि । भावकर्मणो । अद्यते अद्येते अद्यन्ते ।

अयीर्ये ॥ ९३ ॥ शेत् ईकारोऽय् भवति ये परे । श्यते श्येते
। जिप्थप् शये । धात्वादे ष स ।

ब्रुवो वचि ॥ ९४ ॥ ब्रुवो वचिर्भवति अगुणे सार्वधातुके परे ।

स्वपिचियजादीना यणपरोक्षाशी पु ॥ ९५ ॥ स्वपिचियना
दीनामन्तस्थाया सम्प्रसारण भवति यणपरोक्षाशी पु परत । किं सम्प्रसारण

सम्प्रसारणं गृह्यन्तेत्यानिमिच्छाः ॥ ९६ ॥ अन्नम्यानिमिता
इउरुत सम्प्रसारणसजा भवन्ति । सुप्यते सुप्येते सुप्यन्ते । यन देवपूना-
सगतिकरणदानेषु । इज्यते इज्येते इज्यन्ते । अमु मुवि । अमि । उच्यते
उच्येते उच्यन्ते ।

अस्तेरादेः ॥ ९७ ॥ अस्तेरादेर्लोपो भवति अयुणे सार्यधातुके
परे । स्त सन्ति ।

अस्तेः सौ ॥ ९८ ॥ अस्तेरन्त्यम्य लोपो भवति सौ पर असि
म्य स्थ । अस्मि स्व स्म । म्यात् म्याता । स्यु । स्या स्यात् म्यात् ।
म्याम् स्याव म्याम । अस्तु स्तात् स्तां सन्तु । एकदेशविहृतमनन्यत् ।

दास्त्योरेम्यासलोपश्च ॥ ९९ ॥ दासत्रकस्य अस्तेरन्त्यम्य ए भव
ति अभ्यासलोपश्च हौ परे ।

अस्तेः ॥ १०० ॥ अस्ते परस्य हेर्धिर्भरति ।

स्थानिनादेशः ॥ १०१ ॥ यम्य म्याने यो विपीयं स स्थानो
इतर आदेश । एधि स्तात् स्तं स्त । असानि अमाव असाम ।

अस्तेर्दिस्योः ॥ १०२ ॥ अम्ने परयोर्दिस्योरादिरीद्वयति ।

अस्तेः ॥ १०३ ॥ अम्नेत्वर्णम्याकरो भवति द्यन्तम्यादिषु परत ।
आसीन् आम्ता आस्तन् । आसी आम्त आम्त । आसम् आम्य आम्म ।

अस्तेर्भूरसार्धधातुके ॥ १०४ ॥ अम्नेर्भूरदेशो भवति अमार्ध-
धातुके परे । भूयं । रदिर अध्रुविमोचने ।

रुदादेः सार्धधातुके ॥ १०५ ॥ रुदादे परस्य सार्धधातुस्य
व्यञ्जनादेश्यकाशङ्करादाविडागमो भवति ।

नामिनथोपधाया लचोः ॥ १०६ ॥ मरेरा धातूना उन्धाग्न-
म्य पूर्वस्य लपोर्नामिनो गुणो भवति । रोदिति रदित गृह्णन्ति । रोदिपि

रुदिथ रुदिथ । रोदिमि रुदिव रुदिम ।

रोदितिः स्वपितिश्चैव श्वसितिः प्राणितिस्तथा ।

जक्षितिश्चेति त्रिज्ञेयो रुदादिः पञ्चको गणः ॥ १ ॥

रुधात् रुधाता रुधु । रोदितु रुदितात् रुदिता रुदन्तु । हौ चेति
गुणनिषेध । रुदिहि रुदितात् रुदित रुदित । रोदानि रोदाव रोदाम ।

रुदादिभ्यश्च ॥ १०७ ॥ रुदादिभ्यश्च परयोर्दिस्योरादिरीड्वति ।
अरोदीत् ।

रुदादेश्च ॥ १०८ ॥ रुदादेश्च परयोर्दिस्योरादिरीड्वति । अरोदत्
अरुदिता अरुदन् । अरोदी अरोद अरुदित अरुदित । अरोदं अरुदि
व अरुदिम । एवं पञ्चानाम् । शिष्वप् शये । स्वपिति स्वपित स्वपन्ति ।
स्वपिषि । स्वप्यात् स्वप्याता स्वप्यु । स्वपितु स्वपितात् स्वपिता
स्वपन्तु । अस्वपीत् । अस्वभत् । अस्वपता अस्वपन् । श्वस प्राणने ।
श्वसिति । श्वम्यात् । श्वसितु । अश्वसीत् । अश्वसत् । अनपि च । प्रा-
णिति । प्राप्यात् । प्राणितु । अप्राणीत् । अप्राणत् । जक्ष भक्षहसनयो ।

जक्षादिश्च ॥ १०९ ॥ जक्षादीनामभ्यस्तसज्ञा भवति । जक्षिति
जक्षित ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ ११० ॥ अभ्यस्तात्परस्य अन्तेर्नकारस्य
लोपो भवति । जक्षति । जक्ष्यात् जक्ष्याता जक्ष्यु । जक्षितु जक्षितात्
जक्षिता जक्षतु । अजक्षीत् । अजक्षत् अनक्षता । अनउस्सिजभ्यस्तविदा-
दिभ्योऽभुव । इत्यनेन उस् भवति । अजक्षु । भावकर्मणो । रुद्यते ।
सुप्यते । इत्यादि । पृङ् प्राणिगर्भविमोचने । सूते सुवाते सुवते । सुवीत
सुवीयाता सुवीरन् । सूता सुवाता सुवता । सूव सुवाथा । सूध्वम् ॥

सूतेः पञ्चम्याम् ॥ १११ ॥ सूते पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति ।

सुपै सुवावहै सुवामहै । अमृत अमुत्राता । सूयने । हन् हिंसागत्यो । हन्ति ।

धुटि हन्तेः सार्वधातुके ॥ ११२ ॥ हन्तेरन्तस्य लोपो भवति धुडादावगुणे सार्वधातुक परे । हत ।

गमहनजनसनवसामुपधायाः स्वरदापनन्यगुणे ॥ ११३ ॥ गमादीनामुपधाया लोपो भवत्यनण्प्रज्ञिने म्परादावगुणे परे ।

लुप्तोपधस्य च ॥ ११४ ॥ लुप्तोपधस्य च हन्तर्हम्य घिर्मरति । घ्नन्ति । हसि हथ हथ । हन्मि हन्व हन्म । हन्यात् हन्याता हन्यु । हन्तु हतात् हता हन्तु । पूर्वोक्तपरोक्तयो परोक्तो विधिर्मन्वान् इति न्यायात्—

हन्तेर्जो हौ ॥ ११५ ॥ हन्तेर्जमारादेशो भवति हौ पर । जहि हतात् हत हत । हनानि हनाव हनाम ।

व्यञ्जनादिस्थोः ॥ ११६ ॥ व्यञ्जनात्पयोऽट्म्योर्लोपो भवति । अहन् अहता अघ्नन् । अहन् अत अहत । अहन अहन्व अहन्म । चक्षश्च व्यक्ताया वाचि ।

स्कोः सयोगाद्योरन्ते च ॥ ११७ ॥ सयोगाद्यौ सकारककारयो र्लोपो भवति धुप्यन्ते च ।

* तर्गस्य पटर्गार्द्धगः ॥ ११८ ॥ तर्गस्य पकारटवर्गाभ्या परस्य टवर्गा भवत्यान्तस्तभ्यात् । आचष्टे आचक्षते आचक्षत ।

पढोः कः से ॥ ११९ ॥ पढो को भवति सकार परे । आचक्षे आचक्षथे ।

* धुटां तृतीयचतुर्थेषु ॥ १२० ॥ धुटा तृतीयो भवति चतुर्थेषु परत । ऋगर्णटवर्गस्था मूर्द्धन्या इति न्यायात् पङ्गाम्य डकार ।

आचङ्द्वे । आचक्षे आचक्ष्वहे आचक्ष्महे । आचक्षीत आचक्षीयाता
 आचक्षीरन् । आचष्टा आचक्षाता आचक्षता । आचक्ष्व आचक्षाथा आ
 चङ्द्व । आचक्षे आचक्षावहे आचक्षामहे । आचष्ट आचक्षाता आचक्षत ।
 आचष्टा आचक्षाथा आचङ्द्वं । आचक्षि आचक्ष्वहि आचक्ष्महि ।

चक्षङ् ख्याञ् ॥ १२१ ॥ चक्षङ् इत्येतन्म्य ख्याञ्जादेशो भवति
 असार्वधातुके परे । आख्यायते । ईश् ऐश्वर्ये ।

छशोश्च ॥ १२२ ॥ छशोश्च षो भवति धुव्यन्ते । ईष्टे ईशाते
 ईशते ।

ईशः से ॥ १२३ ॥ ईश पस्य सादे सार्वधातुकस्यादाविट्
 भवति * धुटि परे । ईशिषे ईशाये ईङ्द्वे । ईशे ईश्वहे ईश्महे । ईशीत
 ईशीयाता ईशीरन् । ईष्टा ईशातो ईशता । ईशिष्व ईशाथा ईङ्द्वं । ऐशि
 ऐश्वहि ऐश्महि । ईश्यते । शासु अनुशिष्टौ । शास्ति ।

शासेरिदुपवाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ १२४ ॥ शासेरुपवाया
 इद्भवति अण्व्यञ्जनयोः परत ।

शासिःशिवसीनां च ॥ १२५ ॥ निमित्तात्तर शासिःशिवसीनां
 सं पत्वमापद्यते । शिष्ट शासति । शास्ति । शिष्यात् शिष्याता शिष्यु ।
 शास्तु शिष्टात् शिष्टा शास्तु ।

शां शास्तेश्च ॥ १२६ ॥ शास्तेर्हौ परे शादेशो भवति चकारात्,
 हेर्धिर्भवति । शाधि, शिष्टात् शिष्टं शिष्ट । शासानि शासाच शासाम ।

सस्य ह्यस्तन्यां दौ तः ॥ १२७ ॥ ह्यस्तन्या दौ परे सस्य तो
 भवत । अशात् अशिष्टा अशासु ।

सौ वा ॥ १२८ ॥ सस्य तो भवति वा ह्यस्तन्या सौ परे । अशात्

अशाः अशिष्टं अशिष्ट । अशासं । अशिष्व । अशिष्यं । शिष्यते ।
दीधीद् दीसिद्वनयोः । वेवीद् वेतनातुल्ये । आदीधीते । य इवर्णस्यासं-
योः पूर्वस्यानेकाक्षरस्य इति यः । आदीध्याते आदीध्यत ।

दीधीवेव्योरिवर्णयकारयोः ॥ १२९ ॥ दीधीवेव्योरन्तम्य लोपो
भवति इवर्णयकारयोः परत । आदीधीत आदीध्यातां आदीधीरन् ।
आदीधीतां आदीध्यातां आदीध्यतां । आदीधीष्व आदीधीयाथां आदी-
धीष्व ।

दीधीवेव्योश्च ॥ १३० ॥ अनयो पञ्चम्युत्तमे च गुणो न भवति ।
आदीध्यै आदीध्यावहै आदीध्यानहै । आदीधीत आदीध्यातां आदी-
ध्यत । आदीध्यन् । वेवीते वेव्याते वेव्यते । वेवीत वेवीयातां वेवीरन् ।
वेवीता वेव्यातां वेव्यता । वेवीष्व वेव्याथां वेवीष्व । वेव्यै वेव्यावहै
वेव्यामहै । अवेगीत अवेव्यातां अवेव्यत । अवेवीया, अवेव्याथां अवेवीष्व ।
अवेवि अवेवीवहै अवेगीमहि । वेव्यने । ईद् स्तुतौ । ईद्रे ईडात ईडने ।

ईडजतोः स्थे च ॥ १३१ ॥ ईडजनो स्थे च सार्वधातुके परे ईड्
भवति । ईडिपे ईडाथे ईडिध्वे । ईडे ईड्वहे ईडमहे । ईडीत ईडीयातां
ईडीरन् । ईडां ईडातां ईडतां । ऐड् ऐडातां ऐडत । ईड्वने । इत्यादि ।
णु स्तुतौ ।

उतो वृद्धिर्व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके ॥ १३२ ॥ धातोस्तो
वृद्धिर्भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे । वृद्धिमहणाधिक्यादभ्य-
स्तस्य वृद्धिर्न भवतीत्यर्थः ॥ नौति नुतः नुवन्ति । नौषि नुयः नुयः ।
नौमि नुयः नुम । नुयात् नुयातां नुयुः । नौवु नुनात् नुनाः नुवन्तु ।
अनौत् अनुतां अनुवन् । नुयने । ण्वे । नुञ् स्तुतौ । स्तौति स्तौतीति
स्तुतः स्तुवन्ति । स्तुने स्तुताने स्तुवने । स्तुयने । ऊर्णुञ् अ.

ऊर्णोत्तेर्गुणः ॥ १३३ ॥ ऊर्णोत्तेर्गुणो भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि
सार्वधातुके पर । प्रोर्णाति । वृद्धिग्रहणाधिभ्यात् अभ्यस्तस्य पृथग्गणाद्वा
प्रोणाति प्रोर्णुत प्रोर्णुमन्ति । प्रोर्णोपि प्रोणापि प्रोर्णुथ प्रोर्णुथ । प्रो-
र्णमि प्रोणोमि प्रोर्णुम प्रोर्णुम । प्रोर्णुत प्रोर्णुवाते प्रोर्णुवत । प्रोर्णुयात्
प्रोर्णुयाता प्रोर्णुयु । प्रोर्णुवीत । प्रोर्णोतु प्रोणोतु प्रोर्णुता प्रोर्णुवन्तु ।
प्रोर्णुता प्रोर्णुवाता प्रोर्णुवता ।

ह्यस्तन्या च ॥ १३४ ॥ ऊर्णुज इत्येतस्य ह्यस्तन्या गुणो भवति
व्यञ्जनादौ वचन पर । प्रौर्णोत् प्रौर्णुता प्रोर्णुवन् । प्रौर्णुत प्रौर्णुवाता प्रौ-
र्णुवत । प्रोर्णूयत इत्यादि । विद ज्ञान । वत्ति वित् । विदन्ति । विद्यात्
विद्याता विद्यु । वत्त वित्तात् वित्ता विदन्तु ।

विद आम् कृञ् पञ्चम्या वा ॥ १३५ ॥ विद् पर अम् भवति
तत् कृञ् प्रयुज्यते पञ्चम्या । अ मि विदेरवति गुणो न भवति । विदा
करोतु विदाकुरुतात् विदाकुरुता विदाकर्तुः । विदाकुरु । अवत् अवि-
त्ता अविदन् ।

विदादेर्गा ॥ १३६ ॥ विद आदन्ताद् द्विषश्चान् एत वा भवति
ह्यस्तन्या । अविदु । विद्यत । एव ह्यस्तन्या । आदन्तात् । प्सा भक्षणे ।
अप्सात् अप्साता । अप्सन् ।

आकारस्योसि ॥ १३७ ॥ आकारस्य लोपो भवति ऽसि पर ।
अप्सु । रा रा आदाने । अलात् अलाता अलान् अलु । अरात् अरा-
ता अरान् अरु । द्विष अप्रीतौ । अद्वेद् अद्विषा अद्विषन् अद्विषु ।
भावकर्मणो —रायन् । लयते प्सायते । द्विष्यते ।

समो गमृच्छप्रच्छिसृश्रुवेत्यर्चिदृशाम् ॥ १३८ ॥ सम परपामा-
त्मनेपद् भवति । सविते सविदाते सविदते ।

वेत्तेर्मा ॥ १३९ ॥ वेत्ते फम्यानेरिर्वा भवति । संविद्वत्ते । सवि
दीत संविदीयाता संविदीस्त् । सविचा सविदाता सविद्वता संविद्वता ।
ममविच ममविदाता ममविद्वत् एमविद्वत् ॥ इण् गतौ । एति इत ।

इणश्च ॥ ४० ॥ इणश्च यो भवति म्वरादावगुणे । यन्ति । एपि
इथे इथ । एमि इव इय । इयात् इयाता इयु । एतु इतान् इता यन्तु ।
इहि इतात् इते इत । अयानि । अयाव अयाम । ऐत् ऐता । परापि वृ-
द्धिरिण्मात्राश्रितेन यत्नेन वा यत्ने । सावकाशानकाशयोरनकाशो विधि-
रनान् । इति न वृद्धि । इणश्चेति यच्च ।

एतेर्ये ह्यस्तन्याम् ॥ १४१ ॥ एतेर्ये परे अटोऽवर्णस्य दीर्घो भ-
वति ह्यस्तन्या । आयन् । ऐ ऐत ऐत । आय ऐव ऐम । दुह् प्रपूरणे ।

दादेर्यः ॥ १४२ ॥ दादेर्यस्य धो भवति धुग्नन् च ।

घटधमेभ्यस्तथोर्धोऽधः ॥ १४३ ॥ एभ्य धात्रवर्जितेभ्य परयो-
स्तथोर्धो भवति । दोग्रि दुग्ध दुहन्ति ।

तृतीयादैर्घधमान्तस्य घातोरादिचतुर्थन्वं स्त्र्योः ॥ १४४ ॥
घटधमान्तस्य घातोरादेन्तृतीयस्य चतुर्थत्वं भवति स्त्र्यो फत् । धोक्षि दुग्ध
दुग् । दोक्षि दुह दुह्य । दुग्धे दुहानं दुहते । दुह्यात् दुह्याता दुह्यु ।
दुहीत दुहीयाता दुहीस्त् । दोह्यु दुग्धात् दुग्धा दुहन्तु । हुधुइम्या
हेर्धि । दुग्धि दुग्धात् दुग्ध दुग्ध । दोहानि दोहाव दोहाम । दुग्धा दु-
हाता दुहता ।

लोपे च दिस्त्र्योः ॥ १४५ ॥ घटधमान्तस्य घातोरादेन्तृतीयस्य
चतुर्थन्वं भवति दिस्त्र्योर्लोपेऽपि । अघोक् अदुग्धा अदुहन् । अघोक् अदुग्धं
अदुग्ध । अदाह अदुह्य अदुह्य । अदुन्व अदुहाता अदुह्यत् । लिट् आम्वाटनं ।

हां ढः ॥ १४६ ॥ घातोर्हस्य दो भवति धुग्नन् च ।

ढे ढलोपो दीर्घश्चोपधायाः ॥ १४७ ॥ ढे परे ढलोपो भवति
 उपधाया दीर्घश्च । लेढि लीड लिहन्ति । लेक्षि लीड लीड । लेक्षि
 लिह् लिह् । लीडे लिहाते लिहते । लिक्षे लिहाये लीड्वे । लिहे लिहहे
 लिहहे । लिह्यात् । लिहीत् । लेढु लीडात् लीडा लिहन्तु । लेढि लीडात्
 लीड लीड । लेहानि लेहाव लेहाम ॥ लीडा लिहाता लिहता । लिह्व
 लिहाया लीड्व । लेहै लेहावहै लेहामहे । अलेट् अलीढा अलिहन्-अली
 ढ । लिह्यते ॥ इत्यदादि समासः ।

अथ जुहोत्यादिगणः

हु दानादनयो ।

जुहोत्यादेश्च ॥ १४८ ॥ जुहोत्यादेश्च परस्य विकरणस्य लुभवति ।

द्विर्वचनमनभ्यासस्यैकस्वरस्याद्यस्य ॥ १४९ ॥ धातोरवयवस्या
 नभ्यासस्य एकस्वरस्याद्यस्य वर्णस्य द्विर्वचन भवति । इति वर्धते ।

जुहोत्यादीना सार्वधातुके ॥ १५० ॥ जुहोत्यादीना द्विर्वचनं
 भवति सार्वधातुके परे ।

पूर्वोभ्यासः ॥ १५१ ॥ द्विरुक्तस्य धातो पूर्वोऽवयवोऽभ्याससंज्ञो
 भवति ।

हो जः ॥ १५२ ॥ अभ्यासहकारस्य जकारो भवति । जुहोति
 जुहुत ।

द्वयमभ्यस्तम् ॥ १५३ ॥ धातोरभ्यास इतरश्चेति द्वयमभ्यस्तसंज्ञ
 भवति ।

लोपोऽभ्यस्तादन्तिनः ॥ १५४ ॥ अभ्यस्तात्परस्यान्तेर्नकारस्य
 लोपो भवति ।

जुहोतेः सार्वधातुके ॥ १५५ ॥ जुहोत उकारस्य वकारो भवति
स्वरादावगुणे सार्वधातुके परे । जुहति । जुहोषि जुहुय जुहुय । जुहोमि
जुहुय जुहुम ॥ इत्यादि । ओहाङ् गतौ ।

भृञ्हाडमाडामित् ॥ १५६ ॥ भृञ् हाङ् माङ् इत्येतेषामभ्या
सस्य इद्वयति सार्वधातुके परे ।

उभयेषामीकारो व्यञ्जनादाउदः ॥ १५७ ॥ उभयेषामभ्यस्त-
ऋणादिविकरणानां दावर्जितानामाकारस्य ईकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे
सार्वधातुके परे । जिहीते ।

अभ्यस्तानामाकारस्य ॥ १५८ ॥ अभ्यस्तानामाकारस्य लोपो
भवत्यगुण सार्वधातुके परे । जिहात जिहते । जिहीषे जिहाथे जिहीष्व ।
जिहे जिहोवहे जिहीमहे ॥ जिहीत जिहीयाता जिहीरन् । जिहीता जि
हाता जिहता । जिहीष्व जिहाथा जिहीष्व । जिहै जिहावहै जिहामहै ।
अजिहीत अजिहाता अजिहत् ॥ एव माङ् माने शब्दे च । मिमीत मि
माते मिमते । मिमीषे मिमाथे मिमीध्वे । मिमे मिमीवहे मिमीमहे । डु
धान् डुमृन् धारणपोषणयो ।

द्वितीयचतुर्थयोः प्रथमतृतीयौ ॥ १५९ ॥ अभ्यासस्य द्वितीयच-
तुर्थयोः प्रथमतृतीयौ भवत । विभर्ति विभृत विभ्रति । विभर्षि विभृथ
विभृथ । विभर्मि विभृव विभृम । विभृत विभ्राते विभ्रत । विभृष
विभ्राथे विभृवे । निभ्रे निभृवहे निभृमहे ।

डुधान्दस्वः ॥ १६० ॥ अभ्यसस्य हन्वो भवति । दधाति ।

तयोश्च दधातेः ॥ १६१ ॥ दधातर्धातो आदेशतृतीयचतुर्थत्व
भवति तयो सेध्वोश्चागुणे षत् । धत्त दधति । दधासि धत्थ धत्थ ।
दधामि दध्व दध्व । धत्ते दधाते दधते । धत्से दधाथे धत्से । दधे द-

ध्वहे दध्महे । भावकर्मणोश्च ।

नाम्यन्तानां यणायियन्नाशीश्चिक्रेकीयितेषु दीर्घः ॥ १६२ ॥
नाम्यन्तानां धातूनां दीर्घो भवति यणादीनां ये च्चौ च परे । ह्यते ।

अदाप् दाधौ दा ॥ १६३ ॥ दुडाञ् दाने । दाण् दाने । दो अङ्-
खण्डने । देङ् रक्षणे । एते चत्वारो ढारूपा । दुधाञ् धारणपोषणयो । घेद्
पा पाने इत्येतौ धारूपौ । दाप् लवने, दैप् शोधने इत्येतौ वर्जयित्वा
दाधा इत्येतौ दासंज्ञो भवत ।

दामागायति पिबति स्थास्यति जहासीनामीकारो व्यञ्जनादौ
॥ १६४ ॥ दासत्रकमारूपरूपायतिपिबतिस्थास्यतिजहासीनामन्तस्य
कारो भवति व्यञ्जनादावगुणे सार्धधातुके पर । क्षीयते । धीयते । माङ्
माने शब्दे च । मीयते मीयेते मीयन् । कै गै रै शब्दे । गीयते । पीयते ।
छा गतिनिवृत्तौ । निभिताभावे नैभित्तिरुभ्याप्यभाव । स्थीयते । पो अन्त-
कर्मणि । असोयते । ओडाक् त्यागे । हीयते । जुहुयात् जुहुयाता जुहुयु ।
घेद् पा पाने । दधात् दधाता दधु । दधीत दधीयाता दधीरन् ।
जुहोतु जुहुतात् जुहुतु जुहुतु । जुहुधि जुहुतात् जुहुत जुहुत । जुह्वानि
जुह्वाव जुह्वान । मिमीत मिमीयाताम् मिमीरन् । मिनीता मिमाता
मिमता । मिमीष्य मिमाथा मिमीध्व । मिमै मिमावहै मिमामहै । विभर्तु वि-
भृता विभ्रतु । विभृता विभ्राता विभ्रता । दधत्तु धत्तात् धत्ता दधत्तु ।
अभ्यन्तानामकारस्य इति लोप प्राप्ते । “ लोपस्वरदेशसो स्वरादेशो वि-
धिर्वलवान् ” इति स्वरादेशो भवति ।

दास्त्योरभ्यासलोपश्च ॥ १६५ ॥ दासत्रकम्यास्तेश्च हौ परेन्तस्य
एत्वं भवति अभ्यासलोपश्च । यथासत्य । घेहि घत्तात् घत्त घत्त । दधानि
दधाव दधाम । घत्ता, दधाता दधता । अजुहोत अजुहृता ।

अन उस्मिजम्यस्तनिदादिभ्योऽभुनः ॥ १६६ ॥ मित्रम्यस्तवि-
दादिभ्य षम्य अन उम् भवति । अभुय ।

अम्यस्तानामुमि ॥ १६७ ॥ अम्यस्ताना गुणो भवति उमि फे ।
अनुद्वु । अनुदो अनुहुत अनुहुत । अनुग्र्य अनुहुय अनुहुम । अ-
जिहीने अजिहाता अजिहत् । अग्रिम अग्रिमृता अग्रिमम् । अग्रिम
अग्रिमृत अग्रिमृत । अग्रिमम् अग्रिमृय अग्रिमृम् । अग्रिमृत अधिष्ठाता
अभिन्नन । अमिमोत अमिनाता अमिमन । अमिमोथा अभिनाथा अमि
मीम् । अमिमि अमिमोवहि अमिमोवहि । अदयात् अयता ।

आकारस्वोमि ॥ १६८ ॥ आकारम्य लोपो भवति उमि फे ।
अद्वु । अदत्त अदधाता अदधत् । निभो मये । निभेति निमित्त
निमीत ।

मियो वा ॥ १६९ ॥ मियो वा इकारो भवति व्यञ्जनादावगुणे
मार्वधातुके फे ।

य इर्णस्यामयोगपूर्वस्थानेकाक्षरस्य ॥ १७० ॥ अम्यौगपूर्वम्य-
नेकाक्षरम्य इर्णम्य यो भवति म्यगदावगुणे फे । निम्यति इत्यादि । द्वी
नञ्जाया ।

अभ्यामम्यादिज्वञ्जनमशेष्यम् ॥ १७१ ॥ अभ्यामम्यादिज-
ञ्जनमशेष्यं भवति । अनादेलोप इत्यर्थः । तिदेति तिदीन । म्यगदाविन
णोरर्णान्तम्य धातोरियुगविति इयादेशः । तिद्वियति । ओगम् त्यगे ।
जगति जहीत ।

जहातेरां ॥ १७२ ॥ जगते मार्वधातुस व्यञ्जनादावगुणे फे आकार
इकादेशो भवति वा । जहिन जहीन जगनि । जगामि । उमयेषामीकारो

व्यञ्जनादावद । जहीथ जहिथ जहीथ जहिथ । ज्हामि जहीव जहिव
जहीम जहिम ।

लोप सप्तम्या जहाते ॥ १७३ ॥ जगतेरन्तस्य लोपो भवति
सप्तम्या व्यञ्जनादावगुणे सार्वधातुके परे । जह्यात् जह्याता जहु । जहातु
जहीतात् जहितात् जहीता जहिता जहतु ।

आत्व वा हौ ॥ १७४ ॥ जहातरन्तस्य आत्व ईत्वमिव च भवति
वा हौ परे । जहाहि जहिहि जहीहि जहीतात् जडितात् जहीत नहित
जहीत नहित । जहानि जहाय जहाम । अजहात् अजहीता अनहिता
अजहु । अजहा अनहीत अजहित अजहीत अजहित । अजहा अजहिव
अजहीव अजहिम अजहीम । इत्यादि । ऋ स ग्तौ । पृ
पालनपुरणयो ।

अतिपिपत्योश्च ॥ १७५ ॥ अनयोरभ्यासस्य इद्ववति सार्वधातुके
परे ।

अभ्यासस्यासत्रेण ॥ १७६ ॥ अभ्यासस्य इवर्णोवर्णयोरियुवौ
भवतोऽसत्रेण परे । इयर्ति इयृत इयूति । इयर्षि इयृथ इयृथ । इयर्मि
इयृव इयृम । इयृयात् इयृयाता इयृयु । इयर्तु इयृतात् इयृता इयृतु ।
इयृहि इयृतात् इयृत इयृत । इयराणि इयराव इयराम । ऐय ऐयृता
ऐयरु । ऐय ऐयृत ऐयृत । ऐयर ऐयृव ऐयृम । गुणोर्तिसयोगाद्योरिति
गुण । भावे—अर्थत ।

ऋर्णस्याकार ॥ १७७ ॥ अभ्यासस्य ऋवर्णस्याकारो भवति ।
ससर्ति ससृत सस्रति । सस्रयात् सस्रयाता सस्रयु । ससर्तु सस्रतात्
सस्रता सस्रतु । असस अससृता अससरु ।

यणाशिषोर्ये ॥ १७८ ॥ ऋदन्तादिकाराण्यो भवन्ति यणाशिषोर्ये

परे । स्त्रियते । पिपति पिष्टत पिप्रति । पिष्ट्यात् पिष्ट्याता पिष्ट्यु ।
पिपतु पिष्टतात् पिष्टता पिप्रतु । अपिप अपिष्टता अपिप्रु । णिजि
शौचपोषणयो । विजिर् पृथग्माव । विप्लु व्याप्तौ । विप् शब्दे ।

निजिविजिविपा गुणः सार्वधातुके ॥ ७९ ॥ निजादीनामस्य
सम्य गुणो भवति सार्वधातुके परे ।

चवर्गस्य किरसवर्णे ॥ ८० ॥ चवर्गस्य किर्भवति असवर्णे धुटि
परे अन्ते च । नेनेक्ति नेनित्त नेनिजति । नेनेक्षि नेनिकथ नेनिकथ ।
नेनेज्मि नेनेज्म नेनेज्म । नेनेज्यात् नेनेज्याता नेनेज्यु । नेनेत्
नेनेक्तात् नेनेक्ता नेनेजतु । नेनेम्बि नेनेक्तात् नेनेक्ता नेनेक्ता ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके
॥ १८१ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ
गुणिनि सार्वधातुके पर । नेनेजानि नेनेजाव नेनेजाम । अनेनेक्
अनेनेक्ता अनेनेजु । अनेनेक् अनेनेक्ता अनेनेक्ता । अनेनेजं अनेनेज्य
अनेनेज्म । नेनेक्ति नेनेक्ता नेनेजति । नेनेज्यात् नेनेज्याता नेनेज्यु ।
नेनेक्तात् नेनेक्ता नेनेजतु । नेनेम्बि । अनेनेक् अनेनेक्ता
अनेनेजु । नेनेष्टि नेनेष्टि नेनेपति । नेनेक्षि नेनेष्टि नेनेष्टि । नेनेम्बि नेने
प्व नेनेप्म । नेनेप्यात् नेनेप्याता नेनेप्यु । नेनेष्टु नेनेष्टात् नेनेष्टा
नेनेपतु । धुटा तृतीयश्चतुर्थेषु इति तृतीय । ऋवर्णटवर्गेषा मूर्धन्या
इति न्यायात् षकारस्य ङकार । नेनेटिङ् नेनेष्टात् नेनेष्टि नेनेष्टि ।
नेनेपाणि नेनेपाव नेनेपाम । अनेनेट् अनेनेष्टा अनेनेपु । अनेने
अनेनेष्टि अनेनेष्टि । अनेनेपि अनेनेप्व अनेनेप्म । भावकर्मणो-निज्यने ।
विज्यते । विज्यते । इति जुहोत्यादि ।

अथ दिवादिगणः ।

दिवु मीडाविजिगीषाव्यग्रहारद्युति-तुतिमोदयस्वमकान्तिपु ।

दिवादेर्यन् ॥ १८२ ॥ दिवादर्गणाट्टिकरणसजको यन् भगति
कर्तेरि विहित सार्वधातुक पर ।

नामिना योस्कुर्छुरोर्व्यञ्जने ॥ ८३ ॥ अङ्कुर्छुरोर्वारिपधामृतम्य
नामिनो ठीर्घो भगति व्यञ्जन पर । दात्यति दात्यत दीव्यन्ति दीयत्
दाव्यता दीययु । दायतु दीव्यतात् दाव्यता दीयन्तु । अदायत्
अदीयता अदाव्यन् । पूढ प्राणिप्रसव । सूयत सूयते सूयन् । सूयेत
सुययाता सूयेरन् । सूयता सूयता सूयन्ता । असूयन असूयेता असूयन्त ।
असूयथा असूयेथा असूयथ । असूये असूयावहि असूयामहि । णञ्ज
नञ्जन । मनस्यति सनस्यत सनस्यन्ति । सूनस्यन सनस्यन सनस्यत । सनस्यत्
सनस्येता सनस्येयु । सनस्ये सूनस्येत सनस्यत । सनस्यन् सनस्येन सनस्यम । सन
स्यन सनस्येयाता सनस्येरन् । सनस्यतु सनस्यतात् सनस्यता सनस्यतु । सनस्य
म स्यतात् सनस्यत सनस्यत । सनस्यानि सनस्याव सनस्याम । सनस्यता सन
स्यता सनस्यन्ता । सनस्यन्व सनस्यथा सनस्यथ । मनस्य सनस्यावह सनस्यामहे ।
समनस्यत् समनस्यता समनस्यन् । समनस्यत समनस्यता समनस्यन्त । न्त्याद ।
भावकर्मणोश्च । ठीयन् । सूयन् सनस्यत । निमित्ता स्नेहन ।

मिदे ॥ १८४ ॥ मि रित्येतस्य नाम्शुषधस्य धातोर्यन्स्वविकरणे
पर गुणो भगति । प्रमेद्यति प्रमद्यत प्रमद्यन्ति । प्रमद्येत् । प्रमद्यतु ।
प्रोमद्यन् । शो तनूकरणे । छो छेदने । पो अन्तकर्मणि । दो अवस्तुडन ।
येन्योकारस्य १८५ । धातोरोकारस्य लोपो भवति यनि परे ।
श्यति श्यन् श्यन्ति । श्यसि श्यथ श्यथ । श्यामि श्याव श्याम । द्ययति

च्यौ च परे । सूक्ते सूयेते । अश्रद्ध् व्याप्तौ । अश्नुते ।

नोर्विकरणस्य ॥ १९३ ॥ नुविकणस्योकारस्य सयोगपूर्वस्य उवा
दशो भवति स्वरदात्रगुणे सार्वधातुके परे । अश्नुमाते अश्नुवते ।
चिञ् चयने । चिनोति चिनुत चिन्वन्ति । चिनुते चिन्वाते चिन्वते ।
मुनुयात् मुनुयाता मुनुयु । अश्नुमीत् अश्नुमीयाता अश्नुमीरन् । अश्नु-
वीथा अश्नुमीयाथा अश्नुमीध्व । अश्नुमीय अश्नुमीवहि अश्नुमीनहि
चिनुयत् । चिन्वीत् । सुनोतु सुनुतात् सुनुता सुन्वन्तु ।

नोश्च विकरणादसयोगात् ॥ १९४ ॥ असयोगपूर्वान्नुविकरणाच्च
पस्य हेर्लोपो भवति । सुनु सुनुत् सुनुत सुनुत । सुनवानि सुनवाव ह्-
ननाम् । अश्नुना अश्नुवाता अश्नुता । अश्नुष्व अश्नुवाथा अश्नुय ।
अश्नुय अश्नुयवहै अश्नुयाम् । चिनोतु चिनुनात् चिनुता चिन्वन्तु ।
चिनुना चिन्वाता । चिनुष्व चिन्वाथा चिनुध्व । चिनवै चिनवावहै
चिनवाम् । अमुनोत् अमुनुता अमुन्वन् । आश्नुत आश्नुवाता आश्नुवत ।
अचिनोत् अचिनुत । इत्यादि । इति म्यादि ।

अथ तुगादिगणः ।

तुद् व्ययने ॥

तुदादेरनि ॥ १९५ ॥ तुदादर्युणो न न्यति अनि पर । तुन्ति
तुदत तुदन्ति । मृद् प्राणत्यागे ।

इरन्यगुणे ॥ १९६ ॥ रुदन्तादिकारागमो भवति अगुणे अन्वि-
कण्णे पर । स्वरदाविमर्जोऽन्विगन्तस्य धातोरियुगौ । अियने अियेन अिय-
न् । मुच्छ् मोक्षणे ।

मुचादेरागमो नकारः स्वरादनि विरगणे ॥ १९७ ॥

मुचाढ स्वराजकाराणमो भवत्यनि विकरणे परे । मुञ्चति मुञ्चत मु
ञ्चन्ति । लुप्लृञ् छेदन । निद्रलृञ् लामे । लिप् उपदह । पिचि क्षणे ।
लुम्पति लुम्पते । विन्दति विन्दत । लिम्पति लिम्पत । सिञ्चति । सिञ्चत ।
इति मुचादि । तुन्त् । प्रियत । मुञ्जेन् । मुञ्जेत । तुन्त । प्रियता ।
मुञ्चन्तु । मुञ्चता । अतुन्त् । अप्रियत । अमुञ्चत् । अमुञ्चत अमुञ्चेता
अमुञ्चन्त । अमुञ्चथा अमुञ्चेथा अमुञ्चध्व । अमुञ्चे अमुञ्चावहि अमुञ्चा
महि । भावकर्मणो - तुचन ।

यणाशिपोर्य ॥ १५८ ॥ ऋदन्तादिकाराणमो भवति यणादिपोर्ये
परे । प्रियत । मुच्यत । लुप्यत । विचन । लिप्यते । सिच्यत इत्यादि
कृ विक्षेपे । गृ निगरणे ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ १५९ ॥ ऋदन्तस्य इर् भवत्यगुणे पर ।
फ्रिति । गिरति ।

वा स्वरे ॥ २०० ॥ गितरश्चुनल्लश्चुतिर्भवति वा स्वर परे ।
गित्ति गित्त गिलन्ति । इररोरीरुरो । कार्यत गीर्यते इत्यादि ।

तुदादि समाप्त ।

अथ रुध दिगणः ।

रुधिर आयरणे ।

स्वराद्रुधादेः परो नशब्दः ॥ २०१ ॥ रुधादर्गणन्य स्वरात्सरो
विकरणमन्को नकाराणमो भवति वर्तारि विहिते सार्वनातुक परे । णत्व
घटघमेम्यभ्तथोर्धोव । कुग तृतीयश्चतुर्थेण । म्णद्धि ।

रुधादेर्विकरणान्तस्य लोपः ॥ २०२ ॥ रुधादर्विकरणान्तम्य
लोपो भवति अगुण सार्वनातुक पर । रुद्ध रुधन्ति । रुन्त । रुन्थाये

रन्वे । रन्धे रु व्वहे रन्धहे । मुन पालनाभ्यवहारयो ।

अशनार्थे भुजा ॥ २०३ ॥ अशनार्थे भुन रुचादिर्भवति ।
इति रुचादि । भुङ्क्ते भुञ्जात भुञ्जत । भुङ्क्षे भुञ्जाथे भुङ्ग्व । भुञ्जे
भुञ्ज्वहे भुञ्जहे । युजिर् योग । युनक्ति दुडक्त युजन्ति ॥ युञ्जत ।
युडक्षे । युञ्जाथे युङ्ग्व । युञ्जे युञ्ज्वहे युञ्जहे । रन्ध्यात् । रन्धीत ।
भुञ्जीत । युञ्ज्यात् युञ्जीत । रणद्धु रन्द्धात् रन्द्धा र गतु । रुन्द्धि । र द्धात्
रन्द्ध रन्द्ध । रणधानि रणधाव रणधान । मुङ्क्ता भुञ्जाता भुञ्जता । भुङ्क्थ
भुञ्जाथा भुङ्ग्व । भुनज भुनजावहे भुनजामहे । युनस्तु दुङ्कात् दुङ्का
युञ्जन्तु । युडग्भि दुङ्कात् युङ्क् युङ्क् । युनानि युनजाव युनजाम ।
युडक्ता । अरुणत् अरुणद अरुन्धा अरुन्धन् ।

सोऽपदान्ते वा ॥ २०४ ॥ दधोरत्व वा स्यात् तत्रापि शब्दनु-
भावात् ।

सोऽपदान्तेऽरुणप्रवृत्त्योरपि ॥ २०५ ॥ पदान्त वर्तमानयोर्दधोर व
वा स्यात् हस्तन्या मम्ममपुरुषैकपचन । अरुणत्त्व अरुणस्त्व । अरुद्ध ।
अरुन्द्ध । अरुणध अरुन्ध्व अरुध्म । अमुङ्क्ता अमुञ्जाता अमुञ्जत ।
अमुङ्क्था अमुञ्जथ अमुङ्ग्व । अमुञ्जि । अमुञ्जगहि अमुञ्जमहि ।
अयुनक्त अयुनग् अयुङ्क्ता अयुञ्जन् । अयुनक्त अयुना अङ्कत अङ्कत ।
अयुनज अयुञ्ज्व अयुञ्जम । अयुङ्कत अयुञ्जाता अयुञ्जत । अयुन्ध्या
अयुञ्जाथा अयुङ्ग्व । अयुञ्जि अयुञ्जगहि अयुञ्जमहि । भावकर्मणो ।
रुध्यत रुयेत रुध्यत । भुज्यत भुज्येत भुज्यन्त । भिदिर् विदारण ।
छिदिर् द्विधारणे । भिनत्ति । छिनत्ति । भिद्यात् । छिन्ध्यात् । भि
नतु । छिनत्तु । अभिनत् अभित्ता अभिन्दन् । अभिनत्त्व अभिनस्त्व अभिन्त
भिनत् । अभिनद अभिद्व अभिन्ध । अछिञ्जन्त अछिञ्जन्ताम् अछि

नन् । अच्छिन्नत्वं अच्छिन्नस्त्वं अच्छिन्त अच्छिन्त । अच्छिन्दम्
अच्छिन्दू अच्छिन्म । इति रथादि ।

अथ तनादिगणः ।

तनु विस्तारे ।

तनादेरु ॥ २०६ ॥ तनादेर्गणाद्विकृणसन्न - र्वयति कर्तरि वि
हित सार्वधातुके परे । तनोति तनुत तन्वन्ति । मनुइ अमनोधन । म
नुने मन्वात् मन्वने । मनुषे मन्वाथे मनुष । मन्व मनुषहे मन्वह मनुमह
मन्महे । हुवृज फरणे । कगेति ।

करोतेः ॥ २०७ ॥ करोतेरकारस्य उकारो भवति अगुणं सार्वध
तुके परे । कुरत कुर्वन्ति । करोषि कुरथ कुरथ । करोमि ।

करोतेर्नित्यम् ॥ २०८ ॥ करोत पम्प उकार य नित्य लोपो
भवति धमो फत । कुर्ये कुमे । कुरत कुर्मान कुर्वन् । भावकर्मणोश्च ।
तन्यने मन्वने ।

ये च ॥ २०९ ॥ करोत एन्म उकारस्य निय लोपो भवति
ये च परे । कुर्यात् कुर्यात् तनोतु तनुतात् तनुता तन्वन्तु ।

उकाराच्च ॥ २१० ॥ उकाराच्च विकृणात्परस्य हेर्लोपो भवति ।
तनु तनुतात् तनुत तनुत । तनवानि तनवाव तनवाम । मनुता मन्वाता
मन्वता । करोतु कुरतात् कुरता कुर्वन्तु । कुरता । अतनोत् अतनुता
अतन्वन् । अतनो । अमनुत अमवाता अमन्वत । अमनुथा अमन्वाथा
अमनुथ्व । अमन्वि अमनुवहि अमन्वहि अमनुमहि अमन्महि । अकरोत
अकुरुता अकुर्वन् । अकुरत । भावकर्मणो । तन्यन् । मन्वते । “ भावक
र्मणोश्च । यणादिषोभे ” इतीकारागम । क्रियते । इति तनादि ।

अथ क्रयादिगणः ।

डुक्तीन् द्रव्यविनिमये ।

ना क्रयादे. ॥ २११ ॥ क्रयादेर्विकरणसज्जको ना भवति कर्तरि
विहिते सार्वधातुके परे । क्रीणाति । उभयेपामिति ईकार । क्रीणीत ।

क्रयादीना विकरणस्य ॥ २१२ ॥ क्रयादीना वकरणाकारस्य
लोपो भवति स्वरदावगुणे सार्वधातुके परे । क्रीणन्ति । वृष्य समक्तौ ।
वृणीते वृणात वृणते । ग्रहण उपादाने ।

सपरस्परया. सम्प्रसारणमन्तस्थाया. ॥ २१३ ॥ परेण धातु
स्वरेण सह अन्तस्थाया सम्प्रसारण भवति । इत्यधिकृत्य ।

ग्रहिज्यावयिव्यधिवष्टिव्यचिप्रच्छिन्नश्चिभ्रस्जीनामगुणे ॥ २१४ ॥
ग्रहादीनामन्तस्थाया परेण स्वरण सह सम्प्रसारण भवत्यगुणे परे । किं
सम्प्रसारण ?

सम्प्रसारण गृह्यतोऽन्तस्था निमित्ता ॥ २१५ ॥ अन्तस्था नि
मिक्ता इ उ ऋत सप्रसारणसज्ञा भवन्ति । गृह्णाति गृह्णीत गृह्णन्ति ।
गृह्णीते गृह्णाते गृह्णते । ज्या वयोहानौ । जीनाति । भावकर्मणोश्च । जी
यते । वेब् तन्तुसन्ताने । वयति वयत वयन्ति । वयते । व्यते । व्यथ
ताडने । विध्यति विध्यते । वश कान्तौ ।

छशोश्च ॥ २१६ ॥ छशोश्च षो भवति ध्रुव्यन्ते च । वष्टि वष्ट
उशन्ति । वशि उष्ट उष्ट । वस्मि उश्व उश्म । उश्यते । व्यच व्याजीकरणे ।
विचति विचत विचन्ति । विच्यते । प्रच्छ झीप्साया । पृच्छति पृच्छत पृच्छ-
न्ति । पृच्छते । वृश् छेदने । वृश्चति । वृश्चते । अस्ज पाके । लृवर्णतवर्गलसा
इति न्यायात् भृज्जति । भृज्जत । त्रिषु व्यञ्जनेषु सयुज्यमानेषु सजातीया-
नामेकव्यञ्जनलोप । क्रीणीयात् । वृणीत । गृह्णीयात् गृह्णीत । क्रीणात

क्रीणीतात् क्रीणीताम् । क्रीणन्तु । क्रीणीहि क्रीणीतात् क्रीणीत क्रीणीत ।
क्रीणानि क्रीणीव क्रीणीम । कृणीत । गृह्णातु गृहीतात् गृहीता गृह्णन्तु ।

आन व्यञ्जनान्ताद्धौ ॥ २१७ ॥ व्यञ्जनान्तात् क्रयादेर्विकरण
मज्जक आनो भवति हौ परे । गृहाण गृहीतात् गृहीत गृहोत । गृहानि
गृहाव गृहाम् । गृहीता । अक्रीणात् अक्रीणीता अक्रीणन् । अ
क्रीणा अक्रीणीत अक्रीणीत । अक्रीणा अक्रीणीव अक्रीणीम । अकृणीत
अकृणाता अकृणत । अकृणीथा अकृणाथा अकृणीध्व । अकृणि अकृणीव
अकृणीमहि । अगृह्णात । अगृहीत । भावकर्मणो — विक्रीयन् । त्रियत ।
गृह्णते । पृञ् पवन ।

प्यादीना ह्रस्वः ॥ २१८ ॥ प्यादीना ह्रस्वो भवति स्वविकरणे पर ।
पुनाति पुनीत पुनन्ति । पुनीयात् पुनीयाता पुनीयु । पुनातु पुनीतात्
पुनीता पुनन्तु । पुनीहि पुनीतात् पुनीत पुनीत । पुनानि पुनाव पुनाम ।
अपुनात अपुनीता अपुनन् । अमुना अपुनीत अपुनीत । अपुना अपुनीय
अपुनीम । एवं लुञ् छेदने । लुनाति । लुनीत लुनन्ति । अलुनात् । ज्ञा
अयनोधने ।

ज्ञश्च ॥ २१९ ॥ जश्च स्वविकरणे ज्ञा भवति । जानाति जानीत
जानन्ति । जानीयात् । जानातु जानीतात् जानीता जानन्तु । अजानात्
अजानीता अजानन् । इति क्रयादि ।

अथ चुरादिगणः ।

चुर स्तये ।

चुरादेश्च ॥ २२० ॥ चुंरादे कारिततश्च इन् भवति स्वार्थे । उ५-

धाया गुण ।

ते घातवः ॥ २२१ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ताः धातुसज्ञा भवन्ति ।
 अन् विकरण कर्तार । अनि च विकरणे इति गुण १ चोरयति चोरयत
 चोरयन्ति । मन्त्रि गुप्तभाषणे । ‘ अनिदनुबन्धानामगुणे ’ अत एव इदनु
 बन्धाना धातूना नुरागमोऽस्ति गुणागुणे प्रत्यये परे । मन्त्रयते मन्त्रयेत
 मन्त्रयन्ते ॥ वृज आवरणे ।

५५

अस्योपधाया दीर्घो वृद्धिर्नामिनामिनिचत्सु ॥ २२२ ॥ अ
 स्योपधाया दीर्घो भगवत नाम्यन्ताना शब्दमवति इन् इच् अट एप् पत ।
 वारयति वारयत वारयन्ति । वारयत । म वरमणोश्च ।

कारितस्यानामिङ्गिकरणे ॥ २२३ कारितस्य लोपो भवति
 आम्इङ्गविकरणवन्ति प्रत्यये पर

स्वरादेशः परनिमित्तक पूर्वविधिं प्रति स्थानियत् ॥ २२४ ॥
 स्वरादेशः पानामत्तः पूर्ववर्णस्य विधिं प्रति स्थानियद्वात । चो ।
 वार्यते । गुडि सजि पल रक्षणे । गुण्डयति । सज्जयात पाल्याति । उपधा
 भूतस्येति किं ? अर्च पूजया । अर्चयति । चोरयेत् । मन्त्रयेत् । वारयते ।
 चारयतु । मन्त्रयता । वारयतु । वारयता । अचोरयत । अमन्त्रयत । अ
 वारयत । गुण्डयेत् । गुण्डयतु । अगुण्डयत् सजयेत् सजयतु असजयत ।
 पालयेत् पालयतु । अपालयत् । अर्चयेत् । अर्चयतु । आर्चयत् । भाव
 कर्मणोश्च । गुण्डयते । सज्यते । पाल्यते । अर्च्यते इत्यादि । एव सर्व
 मुन्नेय । इति चुरादि ।

सार्व तीर्थकराख्यान धातोस्तत्प्रकृतेरयत् ।
 शास्त्रमेतत् तत्र मुख्यं सार्वधातुकमुच्यते ॥ १ ॥

इत्याख्याते सार्वधातुक ।

अथाऽसार्वधातुकमुच्यते ।

भूतकरणाल्यश्च ॥ २२५ ॥ इत अतीतमात्रे अद्यतनी भवति ।
अद्यमनोऽद्यतन । तत्रातीतेऽद्यतनी भगति । भू सत्ताया ।

सिज्जतन्याम् ॥ २२६ ॥ धातो सिज्जमति अद्यतन्या परत ।

इडागमोऽन्तर्धातुकस्यादिव्यञ्जनादेरयकारादेः ॥ २२७ ॥
धातो परम्य व्यञ्जनादेरयकारादेरसार्वधातुकस्यादाविडागमो भवति ।

इणिरुंस्यादापिगतिभूम्यः सिचः परस्मै ॥ २२८ ॥ इणा-
दिभ्यः परम्य सिचो लुप्पमति परस्मैपदे पर ।

भनतेः सिज्जुकि ॥ २२९ ॥ भुव इडागमो न भवति सिज्जुकि ।

भुवः सिज्जुकि ॥ २३० ॥ भुवो गुणो न भवति सिज्जुकि ।
अभूत् अभूता ।

भूरो वान्तः परोक्षाद्यतन्योः ॥ २३१ ॥ मृधातोर्न वकारागमो
भवति परोक्षाद्यतन्यो स्वरे परे । अमूवन् । अम् अभूतं अभूत । अमूव
अमूव अमूर्म । इण् गतौ ।

इणो गाः ॥ २३२ ॥ इणो गा भवत्यद्यतन्या परत ।

अनिडेकस्सरादातः ॥ २३३ ॥ एकस्वरादाकारात्परमसार्वधातुक-
मनिङ् भवति । अगात् अगाता ।

आलोपोऽसार्वधातुके ॥ २३४ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवत्य-
सार्वधातुक स्वरदावगुणे पर । अगु । अगा अगात् अगात् । अगाम्
अगाव अगाम । इक् स्मरणे ।

इकोऽपि ॥ २३५ ॥ इकोऽपि गा भवत्यद्यतन्या परत । इडि-

कावध्युपसर्गं न व्यभिचरत । अध्यगात् अध्यगात्ता अध्यगु । अस्थात्
अस्थाता अस्थु । अधात् । अदात् । इत्यादि ।

इह अध्ययने ।

अद्यतनीक्रियातिपच्योर्गी वा ॥ २३६ ॥ अद्यतनीक्रियातिप
च्योरात्मनेपद पर ईडो वा गी आदस इष्यते ।

इयर्णादधिथिडीडशीडः ॥ २३७ ॥ धिथिडीडशीडवर्नितादक-
म्बरादिवर्णात्परमसार्वधातुकमनिट भवति । आदशमलादगुणित्व । अन्य
गीप्र अध्यगीपाता अध्यगीपत । अध्यगीष्ठा अद्यगीपाथा ।

सिचो धकार ॥ २३८ ॥ सिचो लोपो भवति धकोरे पर ।

नाम्यन्ताद्वातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढः ॥ २३९ ॥ नाम्य
न्ताद्वातोराशीरद्यतनीपरोक्षासु धो ढो भवति । अय्यगीढ्व । अय्यगापि
अध्यगीप्वहि अध्यगीप्महि । पक्षे स्वरादीना वृद्धिराद । अय्यैष्ट अय्यै
पाता अध्यपत । अय्यैष्ठा अय्यैपाथा अय्यैढ्व । अय्यैपि अय्यैप्वहि
अय्यैप्महि । परम्मे इति किम् ?

भृप्राप्ता ॥ २४० ॥ भृधातो भृप्राप्तायात्मनपदी भवति । ञ्मविप्र
अभविपाता अभविपत । अभविष्ठा अभविपाथा अभविढ्व । अभविपि
अभविप्वहि अभविप्महि । समप्रविभ्यश्चेति म्था रुचादि ।

स्थादोरिरद्यतन्यामात्मने ॥ २४१ ॥ स्थादासजकयोरन्तस्य ईर्भ-
वति अद्यतन्यामात्मनपद पर ।

स्थादोश्च ॥ २४२ ॥ स्थादासजकयोर्गुणा न भवति अनिटि
सिनाक्षिपोध्यात्मनपद पर ।

• इस्वाच्चानिटः ॥ २४३ ॥ इस्वात्परस्य अनिटः सिचो लुम्भवति

धुटि परे ॥ समस्थित समस्थिपातां समस्थिपत । समस्थिस्थाः समस्थिपाथां
समस्थिध्वं । समस्थिपि समस्थिप्वहि समस्थिप्महि ॥ अदित अदिपातां
अदिपत । अदिथाः अदिपाथां अदिध्वं । अदिपि अदिप्वहि । अदिप्महि ।
ऐधिष्ट ऐधिपातां ऐधिपत । ऐधिष्टाः ऐधिपाथां ऐधिध्वं । ऐधिपि ऐधिप्वहि
ऐधिप्महि ।

पचित्रचिसिचिरुचिमुचेश्वात् ॥ २४४ ॥ ण्यः ण्यः परम-
सार्वधातुकमनिङ् भवति ।

अस्य च दीर्घः ॥ २४५ ॥ व्यञ्जनान्तानाम् नटांमुपधाभूतस्यास्य
दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

सिचः ॥ २४६ ॥ सिचः परयोर्दिस्योरादिरीकृवति । अपाक्षीत् ।

धुटश्च धुटि ॥ २४७ ॥ धुटः परस्य सिचो लोपो भवति धुटि परे ।
अपाक्ता अपाक्षुः । अपाक्षीः अपाक्त अपाक्त । अपाक्ष अपाक्ष्व अपाक्षम् ।
अपक्त अपक्षातां अपक्षत । अपक्थाः अपक्षागां अपक्त्वे । अपक्षि अपक्ष्व-
हि अपक्ष्महि । वद व्यक्तायां वाचि ।

वदब्रजरलन्तानां च ॥ २४८ ॥ वदब्रजरलन्तानामुपधाभूतस्यास्य
दीर्घो भवति परस्मैपदे सिचि परे ।

इष्ट्वेष्टि ॥ २४९ ॥ इष्टः परस्य सिचो लोपो भवति इष्टि परे ।
अवादीत् अवादिष्टां अवादिषुः । धञ ध्वज वज ब्रज गतौ । प्रात्राजीत्
प्रात्राजिष्टां प्रात्राजिषु । वर ईन्सायां । अवारीत् अवारिष्टां अवारिषुः । चर
गतिभक्षणयोः । अचारीत् अचारिष्टां अचारिषुः । फल निष्पत्तौ । अफा-
लीत् अफालिष्टां अफालिषुः । शल श्रल आशुगतौ । अशालीत् । अशा-
लिष्टां अशालिषुः । अशालीः अशालिष्टं अशालिष्ट । अशालिष्य अशा-
लिष्य अशालिष्यम् ।

३ व्यञ्जनादीना सेटामनेदनुनन्वदयन्कणक्षणध्वसवधा वा
 ॥ २५० ॥ एदनुनन्वदयन्तङ्गक्षणध्वसवर्जिताना सेटा व्यञ्जनादीना
 धातूना उपधातून्म्याम्य दीर्घो भवति वा परस्मैपदे सिचि पर । तद् विले
 खने आदीत् अरादिष्टा आदिषु अदीत् अरदिष्टा अदिषु । गद
 यत्ताय वाच आदीत् अगदिष्टा अगादिषु अगदीत् आदष्टा
 आदिषु व्यञ्जनदीनामिति किं

माथेगेऽयतना ॥ २५१ ॥ मास्रज्यागे व तोत्थनतो भवति षट्
 षट् कट कट गतौ । मा भयानटोत् मा भयनावटिष्टा । मा भवन्नोऽटिषु ।
 मा त्वमटो मा युननटिष्ट ना यूदनटिष्ट । मत्त्रटि ३ वान्टिष्व ।
 वयमटिप्म सट मित किं ' अक्षात् अगक्ता परद्धु । अपानी
 अपाक्त अपाक्त । अपाक्ष अपाक्ष्व अपाक्ष्म नित्यमुक्ताभूतम्येत किं
 अयूरक्ष पलने । अरक्षीत् अरक्षिष्टा अरक्षिषु । अरक्षी अरक्षिष्ट अर
 क्षिष्ट । अरक्षिष अरक्षिप् अरक्षिप् तक्ष त्वक्षू सनुकरणे अतशीत् ।
 अत्वक्षीत् अन्येति किं ' मुख न्तेये । अमोषीत् अमोषिष्टा अमो
 षिषु । कुर नष्कर्षे । अकोषीत् अकोषिष्टा अकोषिषु । वर्जन किं
 खगे हसन अलगीत् अखगिष्टा अखगिषु रगे शङ्काया । अरगीत् ।
 कगे नोचिते । अकगीत् अकगिष्टा अकगिषु मङ्ग उपादाने ॥ अग्रहीत्
 अग्रहीष्टा अग्रहीषु । इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायामिति दीर्घ । वह परक
 स्कने । रह त्यागे । अरहीत् अरहिष्टा अरहिषु । दुवमु उद्गिरणे । अवमीत् ।
 क्रमु पादविक्षेपे । अक्रमीत् अक्रमिष्टा अक्रमिषु । चमु छमु जनु श्नु
 जिमु अदने । अनमीत् अच्छमीत् । अन्मीत् । अश्मीत् । अजमीत्
 अजिमिष्टा अजिमिषु । व्यय क्षये । अव्ययीत् अव्ययिष्टा अव्ययिषु ।
 अयै वय मय पय तय चय रय णय गतौ । आयीत् । अवयीत् । अमयीत् ।

अपयीत् । अतयीत् । अचयीत् । अरयीत् । अनयीत् अनयिष्टा अनयिषु ।
 ऋण निमीलने । अऋणीत् । क्षण क्षुण हिंसाया । अक्षणीत् । श्वस
 प्राणने । अश्वसीत् अश्वसिष्टा अश्वसिषु । ऋनु हिंसागम्यो । अद्यतन्या
 च वधादेश । अवधीत् अवधिष्टा अवधिषु । इत्यादि । टुणदि समृद्धौ ।
 अनन्दीत् अनन्दिष्टा अनन्दिषु । श्रसु भसु अवमसने । भवस गतौ च ।
 अश्रसिष्ट अश्रमिषाता अश्रसिषत् । अश्रसिष्टा अश्रसिगाया अश्रसिभ्य ।
 अश्रसिषि अश्रमिष्वहि अश्रसिष्महि । अश्रसिष्ट अश्रसिषाता अश्रसिषत् ।
 अश्रमिष्ट । व्येज् सरणे ।

सन्ध्यश्रान्तानामाकारोऽविकरणे ॥ २१० ॥ सन्ध्यश्रान्ताना
 धतूना आकारो भवति अविकरणे पर ।

यमिरमिनश्चादन्ताना सिरन्तश्च ॥ २१३ ॥ एषामिडागम
 सप्तापूर्वा भवति परस्मैपद सिचि पर । यमु उपस्मे । अयसीत् अयसिष्टा
 अयसिषु । एमु क्रीडाया । अरसीत् अरसिष्टा अरसिषु ।

व्याङ्परिभ्यो रमः ॥ २५४ ॥ विआङपरिभ्य परम्य रमुधातो
 पर परस्मैपद भवति ॥ व्यरसीत् । णसु प्रहृत्य शब्दे । अनसीत् ।
 अयासात् अव्यासिष्टा अव्यासिषु । अयास्त अयासाता अव्यासत् ।

सणनिटः शिङन्ताभ्यामुपधाददृशः ॥ २५५ ॥ दृशवर्जितात्
 नाभ्युपधादनिट शिङन्ताद्भातो सण् भवति अद्यतन्या परत सिचोपधाद ।
 रिशे रुश हिंसार्या । कुश आह्वाने गान रोदने च । लिश विच्छेद गतौ ।
 कुश हरणदीप्त्योः ।

रिशिरुशिरुशिलिशिविशिदिशिदशिष्टशिमृशिदंशेः शात् ॥ २५६ ॥ एभ्य परमतार्वधातुक्मनिङ् भवति । अरिक्षत् अरिक्षता अरि
 क्षन् । अरिक्ष अरिक्षत् अरिक्षन् । अरिक्ष अरिक्षाव अरिक्षाम । अक्रुम्भत्

अक्रक्षतां अक्रुशन् । अक्रुश अक्रुशन्त अक्रुशन् ।

सणो लोपः स्वरे बहुत्वे ॥ २५७ ॥ सणोऽस्य लोपो भवत्यदुत्वे
स्वरे परे । अक्रुक्षं अक्रुक्षाच्च अक्रुक्षाम । विग्र प्रवेशने । अविक्षत् ।
त्विष दीप्तौ ।

त्रिपिपुप्यतिरूपिश्चिप्यतिद्विपिपिपिनिपिशिपिशुपितुपिदुपेः पाठ
॥ २५८ ॥ एभ्य परममार्वाधातुकर्मानिद् भवति । अत्विक्षन् अत्विक्षता
अत्विक्षन् । कृन् विलेखने । अकृक्षत् अकृक्षता अकृक्षन् । स्त्रिप आलिङ्गने ।
अस्त्रिषत् । द्विष अप्राप्तौ । अद्विषन् । पिप्ल मचूर्णेन । अपिषन् ।
विप्ल व्याप्तौ । अविषन् । शिप्ल विज्ञेयत्वे । तुप तुष्टौ । अतुषन् ।
दुष वैकये । अदुषत् अदुषता अदुषन् । तुह प्रपूरणे ।

दहिदिहिदुहिमिहिरिहिरुहिलिहिलुदिनदिवहंदात् ॥ २५९ ॥
एभ्य परममार्वाधातुकर्मानिद् भवति । अबुषत् अबुषता अबुषन् । दिह
उपचये । अधिषन् । अनियमिति किं ? रुप निष्कर्षे । अकोपीत्, अ
कोपिष्टा अकोपितु । शिटन्तादिति किं ? अमुक्त अमुक्षाता अमुक्षत ।
अमुन्धा अमुन्नाधा अमुन्ध । अमुक्षि अमुक्ष्यहि अमुक्षमहि । नाम्युप-
धादिति किं ? दह भस्मीकरणे । अधाक्षीत् । प्रहत्याश्रितमन्तर्गङ्गं प्रत्या-
याश्रितं वहिरङ्गं । “ अन्तरङ्गवहिरङ्गयोरन्तरङ्गो विधिर्वह्यान् । इति धन्वं
चतुर्थत्वं च । अद्राग्धा अद्राक्षु । अधाक्षी अद्राग्धे अद्राग्ध । अद्राक्षं
अद्राक्ष्व अद्राक्ष्म । अद्रक्ष इति किं ? दक्षिर् प्रेक्षणे ।

सृजिदशोरामोऽकारः स्वरात्परो घुटिगुणवृद्धिस्थाने ॥ २६० ॥
सृजिदशो स्वरात्परोऽकारागमो भवति गुणवृद्धिस्थाने घुटि परे । अद्राक्षीत्
अद्राष्टा अद्राक्षु ।

भृजादीनां णः ॥ २६१ ॥ भृजादीना णो भवति ध्रुवन्तं च ।
मन विसर्गे । अम्नाक्षीत् अम्नाष्टा अम्नालु । इति भ्वादि ॥

अदेर्वस्लृ सनद्यतन्योः ॥ २६२ ॥ अदर्धस्लृ आञ्शो भवति म
नद्यतन्यो परत ।

पुपाद्रियुतादिलकारानुबन्धार्त्तिमर्त्तिशान्तिभ्यश्च परस्मै ॥
२६३ ॥ एभ्योऽण् भवति अद्यतन्या परस्मैपण् । मिचोऽपवाट् । अयमत अधमता
अयमन् । पुप पुष्टौ ॥ अपुपत् अपुपता अपुपन् । शुप शोषणे । अशुपत्
अशुपता अशुपन् । द्युत शुभ रच दीप्तौ । अद्युनत् अद्युतता अद्युतन ।
अद्युत अद्युतत् अद्युतत । अद्युत अद्युताव अद्युताम । अशुभत् । अर
चत् । धित आवर्णे । अधितत् । पु, शु, द्रु, दु, ऋ, गस्लृ, सङ् गता ।

अर्त्तिमर्त्यारणि ॥ २६४ ॥ अर्त्तिमर्त्यार्णो भवति अणि परे ।
आरत् असरत् । शामु अनुशिष्टो ।

शासेरिदुपधाया अण्व्यञ्जनयोः ॥ २६५ ॥ शासेरुपधाया ॥
द्ववति अण्व्यञ्जनयो परत ।

शामिरसिबसीना च ॥ २६६ ॥ निमित्तात् पर शामिरसिघ
मीना सकार पत्यमापद्यत । अशिपत् । परस्मा इति किं ? व्यद्योतिष्ट व्य
द्योतिपाता व्यद्योतिपत् । शीद् स्वप्ने । अशयिष्ट । द्ववो वन्निरिति वचि
रादेश ।

अणस्सुप्रचिरव्यातिलिपिसिचिह्नः ॥ २६७ ॥ एभ्योऽण् भवति
अद्यतन्या परत । अमु क्षेपणे ।

अस्यतेस्थोन्तः ॥ २६८ ॥ अस्यतेरन्ते थकारागमो मरत्यणि पर ।
अपास्थत् अपास्थताम् अपास्थन् ।

अणि वचेरोदुपधायाः ॥ २६९ ॥ वचेरुपधाया ओद्ववति कर्त्तरि

निहितायामद्यन्यामणि पगे । अगोचत् । अवोचत् । रया प्ररुथने ।

आलोपोऽमार्वाधातुके ॥ २७० ॥ धातोराकारन्य लोपो भयवि
स्वरादावगुणेऽमार्वाधातुक पर । आरूढन् आरूढता आरूढन् । लिप्
जडहे । अलिप्तं । व्युत्पन्नमित्याधिकाराहिन्यादीनामात्मनेपदे वा अप्
पक्षे सिच् । अलिप्त अलिप्त । घुटश्च धुटि सिचो लोप । अलिप्ता
अलिप्साता अलिप्तन्त अलिप्सत । अलिप्था अलिप्थ्या । अलिपथा
अलिप्साथा अलिपथ्य अलिप्य । अलिप अलिप्ति अलिपावहि अलि-
प्यहि अलिगमहि अलिप्महि । पिचिद् क्षण्णे । असिद्धत्वेन् स्पर्धया
शब्दे च । आहन् आहुता आहन् । आहत आह्वेना आहन्त । एन्
हिंसागत्यो ।

अद्यतन्या च ॥ २७१ ॥ हन्तरधिरेवो भवति अद्यतन्या पत ।
अनधीत् अवधिष्टा अत्रधिपु । ' आत्मनपः वा ' हन्तरधिरेवो वा
भवति । आडो यमनौ स्वाङ्गकर्मको चेत्यात्मनेपदं भवति ।

हनः ॥ २७२ ॥ हन्तरन्तस्य लोपो भवत्यद्यतन्या सिच्यात्मनेपद
तथये पठत । आहूत आहूताता आहूतत । अवधिष्ट अवधिषाता अव
धिषत ॥ इत्यादि ॥ इ दानादनमो ।

मिचि परस्मै स्वरान्तानाम् ॥ २७३ ॥ स्वरान्तानां वृद्धिर्भवति
परस्मैपद सिचि परे । नामिन एव ।

उतोपिस्त्रुस्तुद्वयः ॥ ४७४ ॥ युष्मन्सुद्वयनितादभ्वरादुद
न्तात्पगममार्वातुकमनिड भवेति । अहौषीत् अहौष्टा अहौषु । अधात्
अधात्तम् अत्तु । स्यादौरिद्यतन्यामात्मने । इति इकारादेशः ।

स्थादोश्च ॥ २७१ ॥ म्यादासनक्यागुणो न भवति अनिटि
मिनाशिपोश्चात्मनेपद् पर । इति गुणनिषेध । ह्रस्वाच्चानिट् इति । सचो

लोप । अधित अधिपाता अधिपत । अधिथा अधिपाथा अधिधु ।
 अधिपि अधिप्वहि अधिप्महि । समस्थित समस्थिपाता समस्थिपत । इति
 जुहोत्यादि ॥ दिवु क्रीडाविजिगीषादीति । अदेवीत् अदेविष्टा अदेविषु ।
 स्परतिष्ठतिष्ठयत्पूदनुगन्धाच्च ॥ २७६ ॥ एभ्य परमसार्वधातुक
 ननिङ् भवति वा । पूढ प्राणिप्रसवे । असोष्ट असोपाता असोपत ।
 असोष्टा असोष्टाथाम् ।

* नाम्यन्ताद्वातोराशीर्यतनीपरोक्षासु धो ढः ॥ २७९ ॥ नाम्य
 न्ताद्वातोराशीर्यतनीपरोक्षासु धो ढो भवति असोद्धु । असोपि असोप्वहि
 असोप्महि । असविष्ट असविपाताम् । असविपत । दहि दिहि दुहि
 इत्यादिनानि ।

सेद्सु वा ॥ २७७ ॥ नाम्यन्ताद्वातो परस्य सेटानाशी यतनी
 परोक्षाणा धकारस्य ढो भवति वा । असविद्धु असविध्व ।

नहेद्धः ॥ २७८ ॥ नहेर्हकारस्य धो मरति धुत्यन्ते च । अना-
 स्तीत् अनाद्वा अनात्सु । अनात्सी अनाद्वा अनाद्वा । अनात्स अनात्सव
 अनात्सम् । अनद्वा अनत्साता अनत्सत । अनद्वा अनसाथा अनद्धु ।
 अनत्सि अनत्सवहि अनत्समहि । इति दिवादि ।

स्तुसुधून्म्यः परस्मै ॥ २७९ ॥ स्तुसुधून्म्य इडामो भवति
 परस्मैपदे सिचि परे । अस्तावीत् अस्ताविष्टा अस्ताविषु । धूज कम्पने ।
 अधावीत् । उदनुबन्धत्वाद्विकल्पेनेट् । आशिष्ट आशिषाता आशिषत ।
 आष्ट आक्षाता आक्षत । अचैषीत् अचैष्टा अचैषु । अचेष्ट अचेपाता
 अचेपत । इति स्वादि ।

अदितुदिनुदिक्षुदिस्त्रिद्यतिविद्यतिविन्दतिविनत्तिष्ठिदिभिदिह-

दिशदिसदिपदिस्कन्दिदिदेदात् ॥ २८० ॥ एभ्य पोडशभ्य परम
सार्वधातुकमनिङ् भवति ।

व्यञ्जनान्तानामनिटाम् ॥ २८१ ॥ व्यञ्जनान्तानामनिटा धा
तूना वृद्धिर्भवति परस्मैपदे सिचि परे । तुद व्यथने । अतौत्सीत् अतौत्ता
अनौत्सु । अतुत्त अतुत्साता अतुत्सत । मृङ् प्राणत्यागे ।

ऋतोऽवृड्बृञः ॥ २८२ ॥ वृड्बृञ्बर्जितादेकस्वरादृत परम-
सार्वधातुकमनिङ् भवति ।

ऋदन्ताना च ॥ २८३ ॥ ऋदन्ताना च गुणो न भवति अनिटि
सिजाशिपोश्चात्मनेपद परे । अमृत अमृषाता अमृषत । अमुचत् अमुचता
अमुचन् ।

सिजाशिपोश्चात्मने ॥ २८४ ॥ नामिन उपधाया सिच्यानात्मन
पदे पर आशिषि चानिटि गुणो न भवति कर्तरि विहितायामद्यतन्या
परस्मैपदे । अमुक्त अमुक्षाता अमुक्षत ।

स्पृशमृश कृशतृपिदृपिसृपिभ्यो वा ॥ २८५ ॥ एभ्य सिज्या
भवति अद्यतन्या ।

स्पृशादीना वा ॥ २८६ ॥ स्पृशादीना स्वरात्पर अकारागमो
भवति वा गुणवृद्धिस्थाने धुटि परे ॥ स्पृश सस्पर्शने ॥ अस्माक्षीत् अ-
स्माष्टा अस्माक्षु । अस्पर्क्षात् अस्पर्ष्टा अस्पर्क्षु । सण इति सण् । अ
स्पृक्षत् । मृश आमर्शने ॥ अम्राक्षीत् अम्राष्टा अम्राक्षु । अमार्क्षात् अमार्ष्टा
अमार्क्षु । अमृक्षत् । कृश विलेखने । अक्राक्षीत् अक्राष्टा अक्राक्षु । अ
काक्षीत् अकार्षा अकार्षु । अकृक्षत् ॥ तृपिदृप्योर्वा ॥ तृप भीषणे ॥
अत्राप्सीत् अत्राप्ता अत्राप्यु । अत्राप्सीत् । पुषादित्वादण् भवति । अत्र-
पत् । दृण हर्षमोहनयो । अद्राप्सीत् अद्राप्ताम् अद्राप्यु अद्राप्सीत् । अदृपत्

कारणात् सुडसिद्धो बहिर्भव । सुट् प्रत्यय आगतोपि अनागत इव वर्तते ।
तत्कारणगर्भित विशेषणमाह—वक्ष्यभूत सुट् बहिर्भवो बहिरङ्ग । असिद्ध
बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादित्यर्थः ।

इति इडिकल्पेन । पुनरपि,

ऋट् इडोपे वा दीर्घो न ऋट् ।

न परस्मै सिचि प्रोक्त इति योगादिभ्यः

इति इटो दीर्घो विकल्पेन । वृद्ध सभक्तौ ।

अवरिष्ट अवरिषाता अवरिषन । अवरिष्ट अवरि
उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९०

भवति अपरोक्षाया । अग्रहीत् अग्रहीष्टा ०

अग्रहीषत । इति कच्चादि ।

श्रिदुनुकमिकारितान्तेभ्यश्चण् कर्त्तरि

भवति कर्त्तर्यद्यतन्या ऋत् ।

चण् परोक्षाचेक्रीयितमनन्तेषु ॥ २९१

वचन भवति ।

सेनाया । अशिश्रियत् । अदुदुवत् अदुदुवता

कर्गस्य चर्गः ॥ २९३ ॥

आन्तरतम्यात् । अचकम् । इति अम्यासो

इन्यसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥

स्तय लघ्वन्तस्योपधाया ह्रस्वो भवति लघुनि

दीर्घो लघोरस्तरादीनाम् ॥ २९५

न्तस्य दीर्घो भवति लघुनि घात्वक्षरे इनि ॥

अचूचुरत् अचूचुरता अचूचुरन् । अममानलोपोपधाया इति किम् ? क्षिप
क्षान्तौ । अचिक्षिप्त् । क्षल शौचे । अचिक्षलन् ।

अलोपे समानस्य सन्वल्लघुनोनि चण्परे ॥ २९६ ॥ ममानम्या-
लोप सति लघुनि धात्वक्षरे अम्यामस्य मन्त्रकार्यं भवति इति चण्परे ।
किं सन्वत्कार्यं ?

मन्त्रपर्यस्य ॥ २९७ ॥ अम्यमावर्ण्य इत्य भवति सनि पर ।
अपापलत् अपीपलता अपीपलन् । अलोप समानस्येति किं अतन्ता कथ
वाक्यप्रमन्थे इत्यादयः ।

धातोश्च ॥ २९८ ॥ अनकाक्षरस्य धातोरेन्त स्वरावर्त्तापि भवति
इति पर । अचकथन् अचकथना अचकथन् । एव रच मयतो । व्यररचत्
व्यररचना व्यररचन् । इत्यादि । ममानम्येति किम् ? षट्प्राचष्टे षट् करोति
तत्करोति तत्प्राचष्टे इति इन् । अपीपन्त । वृद्धा सन्धक्षरलोप । रूप
रूपक्रियाया । व्यररूपत व्यररूपता व्यररूपन् । लघुनि धात्वक्षर इति
किं ? तर्न भर्त्स सन्तर्जन । अततर्न अततर्नेता अतर्नन्त । सयोगवि
सर्गानुस्वारपरोऽपि गुण म्यान् ह्रस्व । अमभर्मेन अबभमतम् अमभर्त्सन्त ।
वृद्ध वरणे । अवीवस्त अनीवस्ता अवीवरन् । अततन्त्रत् ।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २९९ ॥ स्वरादर्धातोर्द्वितीयावयवस्य द्विर्व-
चन भवति । तत्र च ।

न नम्रराः संयोगादयोऽप्ये ॥ ३०० ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयव
वस्य संयोगादयो नम्ररा न द्विरच्यन्त नतु ये पर । अर्च पूजाया ।
आर्चिचत् आर्चिचता आर्चिचन् । एव अर्ह पूजाया । आर्चिन्त् ।

न शासृनुनन्धानाम् ॥ ३०१ ॥ शास ऋदनुनधाना चोपधाया
ह्रस्वो न भवति इति चण्परे । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् ।

कारणात् सुडसिद्धो बहिर्भव । सुट् प्रत्यय आगतोपि अनागत इव वर्तते ।
तत्कारणगर्भित विशेषणमाह—कथमूत सुट् ? बहिर्भवो बहिरङ्ग । ऽसिद्ध
बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न्यायादित्यर्थः ।

इति इडिकल्पेन । पुनरपि,

अट् इट् ओ पे वा दीर्घो न परोक्षाशिपोरिटः ॥

न परस्मे सिचि प्रोक्तं इति योगविद्भञ्जनात् ॥ २ ॥

इति इटो दीर्घो विकल्पेन । इड् समक्तौ । अट् अट्पत्ता अट्पत् ।
अवरिष्ट अवरिप्ता अवरिपत् । अदरीष्ट अदरीपत्ता अदरीपत् । अहीष्ट
उपादाने ।

इटो दीर्घो ग्रहेरपरोक्षायाम् ॥ २९० ॥ ग्रहे परस्य इटो दीर्घो
भवति अपरोक्षात् । अग्रहीत् अग्रहीष्टा अग्रहीषु । अग्रहीष्ट अग्रहीषता
अग्रहीषत् । इति कचादि ।

श्रिद्रुक्कमिफारितान्तेभ्यश्च कर्त्तरि ॥ २९१ ॥ एभ्यश्च
भवति कर्त्तर्येयतन्या परत् । —

चण् परोक्षाचेव्रीक्षितमनन्तेषु ॥ २९२ ॥ चणादिषु धातोर्दि
र्वचनं भवति । अभ्यासस्यादिन्यञ्जनमवशेष्यमिति अनावेलोप । भज श्रिज
सेराया । अशिथ्रियत् । अदुद्रुवत् अदुद्रुवता । अमुस्त्रुवत् । कमु कान्तौ ।

कर्गस्य चर्गः ॥ २९३ ॥ अभ्यासकवर्गस्य चवर्गो भवति
आन्तरतन्यात् । अचकम् । इति अभ्यासो धातुवत् । पक्षे अचीकम् ।

इन्धसमानलोपोपधाया ह्रस्वश्चणि ॥ २९४ ॥ समानलोपवर्जि
स्तय लघ्वन्तस्योपधाया ह्रस्वो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे ।

दीर्घो लघोरस्वरादीनाम् ॥ २९५ ॥ समानलोपरजितस्य लघ्व
न्तस्य दीर्घो भवति लघुनि धात्वक्षरे इनि चण्परे । कारितस्य लोप ।

अचूचुत् अचूचुतां अचूचुन् । अममानलोपोपधाया इति किम् । क्षिप
क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । क्षल शौचे । अचिक्षलन् ।

अलोपे समानस्य सन्धलघुनोनि चण्परे ॥ २९६ ॥ समानम्या-
लोपे सति लघुनि धात्वक्षरे अम्यासम्य मन्वन्कार्य भवति इति चण्परे ।
किं सन्वन्कार्य ?

सन्पयणीस्य ॥ २९७ ॥ अभ्यामावर्णस्य इत्वं भवति सनि पं ।
अपीपयन्त अपीपयतां अपीपयन् । अलोपे समानस्येति किं । अवन्ता यथ
वाक्यप्रयन्ये इत्यादयः ।

धातोश्च ॥ २९८ ॥ अनेकाक्षरस्य धातोरेतन्त् स्वरदेर्लोपो भवति
इति पर । अचकथत् अचकथतां अचकथन् । एवं रच प्रयन्ये । व्यररचत्
व्यररचतां व्यररचन् । इत्यादि । समानस्येति किम् । षट्प्राचष्टे षट् करोति
तत्करोति तदाचष्टे इति इन् । अपीपटत् । वृद्धौ सन्ध्यक्षरलोपः । रूप
रूपक्रियाया । व्यरु रूपत् व्यरु रूपता व्यरु रूपन् । लघुनि धात्वक्षर इति
किं ? तर्ज भर्मे सन्तर्जने । अततर्जन् अततर्जन्ता अततर्जन्त । संयोगवि-
सर्गानुस्वारपरोऽपि गुरु म्याद् ह्रस्व । अवभर्मेन अवभर्मेताम् अवभर्मेन्त ।
वृद्ध धरणे । अवीवरत् अवीवगता अवीवरन् । अततन्त्रत् ।

स्वरादेर्द्वितीयस्य ॥ २९९ ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावयवस्य द्विर्व-
चनं भवति । तत्र च ।

न नवदराः संयोगादयोऽप्ये ॥ ३०० ॥ स्वरादेर्धातोर्द्वितीयावय-
वस्य संयोगादयो नवदरा न द्विरुच्यन्ते नतु ये पर । अर्च पूजायां ।
आर्चिचत् आर्चिचतां आर्चिचन् । एवं अर्ह पूजायां । आर्जिजत् ।

न शासृनुवन्धानाम् ॥ ३०१ ॥ शास ऋदनुवन्धानां चोपधाया
हंस्यो न भवति इति चण्परे । अशशासत् अशशासताम् अशशासन् ।

ढौक़ तौक़ गतौ । अडुढौक़ अडुढौकेतां अडुढौकन्त । अतुतौक़ ।
शासेरिति किं ? आढः शासूङ् इच्छायां । आशीशत् । आञ् आप् दीप्तौ ।

भापदीपजीवमीलपीडकणवणभणश्रणमणहेठलुपां वा ॥ ३०२ ॥

एषामुपधाया ह्रस्वो भवति वा इनि चण्परे । भाप् व्यक्तायां वाचि ।
दीप दीप्तौ । जीव प्राणधारणे । मील निमेषणे । पीड गहने ।
कण वण भण श्रण मण शब्दे । हेठ गतौ । लुप्ल छेदने
अभिन्नजत् अभिन्नजतां अभिन्नजन् । अभिन्नजस्त । अवभ्राजत् अवभ्राजत ।
अभिन्नशत् । अभिन्नशत । अपभ्राशत् । अवभ्राशत । अभिभषत । अव-
भाषत । अदीदिपत् । अदिदीपत् । अजीजिवत् । अजिजीवत् । अमी-
भिलत् । अमिमीलत् । अपिपीडत् । अपीपिडत् । अचीकणत् । अवकाण-
त् । अवीवणत् । अववाणत् । अवीमणत् । अवभाणत् । अमीमणत् । अ-
ममाणत् । अशिश्रणत् । अशश्राणत् । अजीहेठत् । अजिहेठत् । अल्लुपत्
अल्लुपत् । चिति स्मृत्यां । अचिचिन्तत् । स्फुट परिहासे ।

शिष्टपरो घोषः ॥ ३०३ ॥ शिटः परो घोषोऽवशेष्यो भवति ।

शिष्टो लोप इत्यर्थः । अपुस्फुटत् । लक्ष दर्शनाङ्कनयोः । अललक्षत् । भक्ष
अदने । अवभक्षत् । कुङ् अनृतभाषणे । अचुकुङ् । लङ् उपसेवायां ।
अलीलङ् । मिदि तिल रोइने । अमिमिन्दत् । अतितिलत् । ओलङ्
उत्क्षेपे । अललण्डत् । पीड अवगाहने । अपीपिडत् । नट अवस्यन्दने ।
अनीनटत् । वध संयमने । अवीवधत् । चुट छुट कुट छेदने । अचूचुटत् ।
अचूछुटत् । अचूकुटत् । पुट चुट अल्पीभावे । अपूपुटत् । अचूचुटत् ।
मुट चूर्णने । अमूमुटत् । घट चलने । अजीघटत् । छद पद संवरणे । अची-
छदत् । असीपदत् । क्षिप क्षान्तौ । अचिक्षिपत् । नक् धक् पिशि नाशने ।
अननक्त् । अदधक्त् । अपिपिंशत् । चक् चुक् व्यथने । अवचक्त् ।

अचुचुम् । क्षल शौचे । अचिथलत् । चुद सचोदने । अचूचुदत् । गुडि
 मुजि जमि पर रक्षणे । अजुगुण्डत् । अमुमुज्जत् । अननसत् अनजसता
 अननमन् । अपीपलत् । तिल प्रतिष्ठाया । अतीतिलत् । तुल उन्माने ।
 अतूतुलत् । मूल रोपणे । अमूमूलत् । मान पूनाया । अमीमनत् । श्लिप
 श्लेषणे । अशिश्लिपत् । ज्ञा मानसे । अचीनपत् । जप मानु बन्धे । अनिजपत् ।
 नयय क्षये । अविन्ययत् । चूर्ण सकोचन । अचुचूर्णत् । पून पूजाया । अपुपूजत् ।
 अर्क ईड स्तने । आर्चिफत् । ऐडिटत् । शुठ आलम्ब्ये । अशुशुठत् ।
 शुठि शोषणे । अशुशुष्ठत् । पचि विस्तारवचने । अपपञ्चत् । तिन नि
 शामने । अतीतिजत् । वर्ध छेदनपूरणयो । अववर्धत् । कुवि आच्छादने ।
 अचुचुवत् । लुपि तुवि अर्दने । अलुलुम्बत् । अतुतुम्बत् । म्रक्ष म्रक्ष
 रक्षणे । अमम्रक्षत् । अमम्रक्षत् । इल प्रेणे । ऐलित् । लुष्ट स्नेये ।
 अलुलुष्टत् । छर्द वमने । अचउर्दत् । गुटि वष्टने । अजुगुण्डत् । गर्भ
 अभिकाङ्क्षाया । अनगर्दत् । रथ रोपणे । अरुरूपत् । मडि भूपाया हर्षे
 च । अममण्डत् । श्रण दाने । अशिश्रणत् । मडि कल्याणे । अबभण्डत् ।
 तत्रि कुटुम्बधारणे । अममन्नत् । मत्रि गुप्तभाषणे । अममन्नत् । विद
 सवेदने । अवीविदत् । दश दशने । अददशत् । रूप रूपणे । अरुरूपत् ।
 भ्रूण आश्रया । अनुभ्रूणत् । शठ श्लाघाया । अशीशठत् । स्यम वितर्के ।
 असिस्यमत् । गूणी उद्यमे । अजूगुत् । कुत्स अवक्षेपणे । अचुउत्सत् ।
 कूट प्रमादे । अचूकटत् । वञ्च प्रलम्बने । अववञ्चत् । मद तृप्तियोगे ।
 अमीमदत् । दिव परिक्लृप्ते । अदीदिवत् । कुस्म कुम्भयने । अचुउत्सत् ।
 चर्च अध्ययने । अचचर्चत् । कण निमीलने । अचीकणत् । जसु ताडने ।
 अनीजसत् । पप बन्धन । अपीपत् । अम रोगे । आमिमत् । चट स्फुट
 मेदने । अचीचटत् । अफुफुटत् । घुपिर शब्दे । अजूघुपत् । लस शिल्प-

योगे । अलीलसत् । भूप अलङ्कृते । अबभूषत् । रक् लक् आम्वादने ।
 अरीरक्त । अलीलक्त । लिंगि विचित्रीकरणे । अलिलिङ्गत् । गुद ससगे ।
 अमूमदत् । मुच प्रमोचने । अमूमुचत् । ग्रस कवलग्रहणे । अजिग्रसत् ।
 पूरी आप्यायने । अपूपुरत् ।

इत परमदन्ता कथ्यन्त । कथ वाक्यप्रबधन । अचकथत् ।
 गण सख्याने । अजगणत् । पठ वट ग्रन्थ । अपपठत् । अव
 वटत् । रह त्यागे । अररहत् । पद गतौ । अपपदत् । कल गतौ सख्याने
 च । अचकलत् म पूजाया । अममन्त् । स्पृष्ट ईप्साया । अपस्पृष्टत् ।
 शूच पैशुन्ये । अशुशूचत् । कुमार क्रीडाया । अचुकुमारत् । गोम् उ
 पदहे । अजुगोमत् । गवष मार्गणे । अनगवषत् । भान पृथक्कर्मणि ।
 अवभाजत् । स्तन चोर्धे । अतिस्तेनत् । परस्मेमाषा ॥ आगर्गदालन
 पदी । पद गतौ । अपपदत् अपपदेता अपपदन्त । अपपदथा अपपदथा
 अपपदध्य । अपपदे अपपदाग्रहि अपपदार्महि । मृग अन्वषणे । अममृगत् ।
 कुह विस्मापने । अचुकुहत् । शूर वीर विक्रान्तौ । अशुशूरत् । अविबी
 रत् । स्थूल परिशृङ्ग । अतुस्थूलत् । अर्थ उपयाच्याया । आर्तिथत् ।
 सम्रास सशुद्धे । अससम्रासत् । गर्व माने । अजगर्षत् । आत्मनेमाषा ॥
 मूत्र प्रखवणे । अमुमूत्रत् । पार तीर कर्मसमाप्तौ । अपपारत् । अतितीरत् ।
 चित्र विचित्रीकरणे । अचिचित्रत् । छिद्र कर्णभेदे । अचिछिद्रत् अन्ध
 दृष्ट्युपसहारे । आन्दधत् । दण्ड दण्डनिपातने । अददण्डत् । सुख दुख
 तक्तिययो । असुसुखत् । अदुदुखत् । रस आस्वादनस्नेहनयो । अरर
 सत् । व्यय वित्तसमुत्सर्गे । अवव्ययत् । वर्ण वर्णक्रियाविस्तारगुणवचने ।
 अवदर्णत् । पर्ण हरितमाव । अपपर्णत् । अघ पापकरणे । आनिघत् । इति
 चुरादय ।

मास्म पक्ष्म । मास्मैधिष्ट । मास्म पाक्षीत् मास्म पाक्षा मास्म पाक्षु मा-
स्म पाक्षीः मास्म पाक्त मास्म पाक्त मास्म पाक्ष मास्म पाक्ष्व मास्म पाक्ष्म ।
मास्म पक्त मास्म पक्षाता मास्म पक्षत । मास्म पक्ष्या मास्म पक्षाथा मास्म पक्ष्ये ।
मास्म पक्षि मास्म पक्ष्वहि मास्म पक्ष्महि । मा गृत् । मैधिष्ट । मा पाक्षीत ।
मा पक्त । इति अद्यत्नी समाप्ता ।

परोक्षा ॥ ३०४ ॥ चिरातीतं काले परोक्षा विभक्तिर्भवति । अ-
भ्यास परोक्ष । सम्प्रति इन्द्रियाणामविषय इत्यर्थः । यत्र परोक्षाचेक्री-
यितसन्नतेषु द्विर्वचने सति ।

भरतेरः ॥ ३०५ ॥ भरतेरभ्यासस्य अकारो भवति परोक्षाया ।
आगमादेजयोरगमा विधिर्नित्यान् । इति गुणो न भरति । बभूव बभूवतु बभू-
वु । इटागमो मार्वधातुकस्यादिव्यञ्जनादेरिति यञ्जनादाविटागम । ब-
भूविथ बभूवथु बभूव । बभूव बभूविब बभूविम ।

नाभ्यादेर्गुरुमतोऽनृन्तः ॥ ३०६ ॥ ऋच्छ इति वर्जितानाभ्या-
देर्गुरुमतो धातोर्गुम्बरादाम् भरति परोक्षाया ।

आमः कृजनुप्रयुज्यते ॥ ३०७ ॥ आमन्तस्य कृजनुप्रयुज्यन् परो-
क्षाया । द्विर्वचन ।

ऋर्णस्याकारः ॥ ३०८ ॥ अभ्यास ऋर्णस्याकारो भरति ।

सर्वत्रात्मने ॥ ३०९ ॥ सर्वेषा धातूना गुणो न भरति परोक्षाया
मात्मनेपदे सर्वत्र । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्रति एधाञ्चक्रिरे ।

कृजोऽसुटः ॥ ३१० ॥ असुट कृज परोक्षाया थलि चानिड
भवति । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्राथे एधाञ्चक्रे । एधाञ्चक्रे एधाञ्चक्रेवहे
एधाञ्चक्रेमहे ।

असु भुवो च परस्मै ॥ ३११ ॥ आमन्तम्यासु भुवावप्यनुप्रयुज्यन्ते

परस्मैपदे परे परस्मैपद चातिदिश्यते । एधामास एधामास्तु एधामासु ।
 एधामासिथ एधामासथु एधामास । एधामास एधामासिब एधामासिम । एधा
 अभूव एधाबभूवतु एधाबभूवु । अस्योपधायामित्यादिना दीर्घ । पपाच ।

परोक्षाया च ॥ ३१२ ॥ सर्वेषा घातूना गुणो न भवति परो
 क्षाया परस्मैपदे द्वित्वबहुत्वयो परत ।

अस्यैकव्यञ्जनमध्येनादेशादेः परोक्षायाम् ॥ ३१३ ॥ अना
 देशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्यगतत्वास्य एत्व भवत्यभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे ।
 पेचतु पेचु ।

नित्यात्वता स्वरान्ताना सृजिदृशोश्च वेद थलि ।

ऋचि नित्यानिटः स्युश्चेद वृण्येडा नित्यमिट थलि ॥

इत्येषामिड् वा भवति थलि परे ।

थलि च सेटि ॥ ३१४ ॥ अनादेशादेर्धातोरेकव्यञ्जनमध्यगतस्य
 अस्य एत्व भवत्यभ्यासलोपश्च सेटि थलि परे पेचिथ पपकथ पेचथु पेच ।

अदयुत्तमे वा ॥ ३१५ ॥ उपधाया अन्य दीर्घो भवति अन्त्याना
 नामिना च वृद्धिर्भवति वा परोक्षायामुत्तमपुरुषेऽटि पर । पपाच पपच ।

सृष्टृभृत्तृद्रुस्तृश्रुतृ एव परोक्षायाम् ॥ ३१६ ॥ एषामेव न इदं
 भवति परोक्षायामन्येषा भवत्येव । इति स्नादिनियमादिट् । पेचिब ।
 पेचिम । पचे पेनात पेचिरे । पचिषे पेचाथे पेचिन्वे । पचे पचिबहे
 पचिमहे । अस्यैकव्यञ्जनमित्युपलक्षणम् । उपलक्षण किं ? स्वम्य स्वसदृशस्य च
 ग्राहकमुपलक्षणम् । इत्याकारस्यानेकव्यञ्जनस्यापि कचित् । राध् साध् ससिद्धौ ।

राधो हिंसायाम् ॥ ३१७ ॥ हिंसार्थस्य राध एत्व भवति अभ्या
 सलोपश्च परोक्षायामगुणे । अपरराध अपरेधतु अपरेधु । इत्यादि ।
 हिंसायामिति किं ? आरराध आसाधतु । इत्यादि ॥

राजिभ्राजिभ्रासिभ्लामीनां रा ॥ ३१८ ॥ एषा वा एत्वं भवति
अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे । रातृ दीप्तौ । रात्र रजतु रात्रतु रेजु
राजु । रेजिथ राजिथ । थलि च सेटि वा एत्वमभ्यासलोपश्च ।
रेज्यु राज्यु रज राज । राज रजित्र राजित्र रेचिम रगचिम । रजे
रजाजे रजाते रजाने रेजिग राजिग । रेजिपे राजिपे रजाथे रजानाथे
रजिहे राजिहे । रजे राजे रजिरहे राजिरहे रजिनहे रगजिनहे । आसूट
आजूट भ्यामृट् दीप्तौ । भेजे वभाजे । भेते वभासे । भ्येसे नभ्लासे ।
कास भाम् दीप्तौ । चकासे चकासात चकासिगे । चकासिपे चकासाथे
चकासिच । चकासे चकासिरहे । चकासिमहे । एव वभामं नभासातं
नभासिग । एकव्यञ्जनमव्यगतम्येति किं ननन्द ननन्दतु ननन्दु नन
न्दिद्य ननन्द्यु ननन्द ननन्दिच ननन्दिम ।

परोक्षायामिन्धिग्रन्थिग्रन्थिदग्भीनामगुणे ॥ ३१९ ॥ इन्नि
ग्रन्थिग्रन्थिदग्भीनामनुपङ्गलोपो भवति परोक्षायामगुणं । इत्यनेनानुपङ्गलोप ।
जिइन्नि दीप्तौ । समीधे समीधाते समीधिर ।

तृफलमजत्रपथन्विदग्भीना च ॥ ३२० ॥ एषामुपधाया अम्य
एत्व भवति अभ्यासलोपश्च परोक्षायामगुणे सटि थलि च । तृ ह्रस्वन्तर
ण्यो । ततार ।

ऋदन्ताना च ॥ ३२१ ॥ ऋदन्ताना गुणो भवति परोक्षायाम
गुणं । नेतु तेर । तेरिथ तेरथ तेर । एतार ततर नेरिच तरिम ।
फल निम्पता । पफाल फेत्तु फेत्तु । भन श्रीड् सेपाया । नमाज भेत्तु
भेत्तु । नपूप् लज्जाया । त्रेपे त्रेपान त्रेपिग । ग्रन्थ ग्रन्थ सदर्थे । जग्रन्थ
ग्रन्थतु ग्रन्थु । निगुपङ्गं तृप्मृतिभि माहचर्यादभ्यासलोप अकाम्य
एत्व च न भ्यात् । दाग्रन्थिथ । जग्रन्थ । ग्रन्थतु ग्रन्थु । जग्रन्थिथ ।

दम्भू दम्भे । ददम्भ देमतु देभु । ददम्भिथ । अन्यत्र नानुपङ्गलोप इति
किं ? ननन्द ननन्दतु ननन्दु । ननन्दिथ । सप्तसे । बभ्रमे । दध्वसे ।

परोक्षायामभ्यासस्थोभयेषाम् ॥ ३२२ ॥ उभयेषा ग्रहादिस्व
प्यादीनामभ्यासम्यान्तस्थाया सम्प्रसारण भवति परोक्षाया । गुण्यर्थोय योगे ।
ग्रहीङ् उपादाने । जग्राट् । ग्रहि-यावथीत्यादिना सम्प्रसारण । जगृहतु
जगृहु ।

आकारादट औ ॥ ३२३ ॥ आकारात्परस्याट और्भवति ।

सन्ध्यक्षरे च ॥ ३२४ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति सन्ध्यक्षरे
च परे । ज्या वयोहानौ । जिज्यौ ॥

य इवर्णस्थ ॥ ३२५ ॥ अतयोगपूर्वस्यानेकाक्षरस्य इवर्णस्य यो
भवति । इति इवर्णस्य यकार । जिज्यतु जिज्यु ।

इटि च ॥ ३२६ ॥ धातोराकारस्य लोपो भवति इटि परे ।
जिज्यिथ जिज्यथु जिज्य । जिज्यौ जिज्यिव जिज्यिम । वज त-तुसन्ताने ।

वेञश्च ययि. ॥ ३२७ ॥ वेञो वा वयिर्भवति परोक्षायाम् । तत्र
च सम्प्रसारण भवति । उवाय ऊयतु ऊयु । उवयिथ ऊयथु ऊय । उवाय
उवय ययिउ ऊयिम । पक्षे सन्ध्यक्षरान्तानामाकारो विकरणे इत्याकारादेश ।

न वाश्च्योरगुणे च ॥ ३२८ ॥ वाश्च्योरगुणे च गुणिनि सम्प्र
सारण न भवति परोक्षाया । वयौ ववतु ववु । वविथ ववाथ ववथु
वव । ववौ वविव वविम । व्यध ताटने । विव्याध विविधतु विविधु ।
विब्यधिथ विब्यद्ध । वश कान्तौ । उग्राश ऊशतु ऊशु । उवशिथ उवष्ट ।
व्यच व्याजीकरणे । विव्याच विविचतु विविचु । विब्यचिथ । प्रच्छ
जीप्साया ।

प्रच्छदीना परोक्षायाम् ॥ ३२९ ॥ प्रच्छादीना सम्प्रसारण न

भरति परोक्षाया । पप्रच्छ पप्रच्छतु पप्रच्छु । पप्रच्छिथ पप्रष्ट । आनश्चु
छेन्ने । वनश्च वनश्चतु वनश्च । वनश्चिय । इर्णतर्गन्मा दन्त्या इति
न्यायात् मकारस्य टकार । अस्त पाप् । वम्रज्ज मम्रज्जतु मम्रन्तु । मम्र
ज्जिय । म्को सयोगाद्योग्न च इति सकारलोप । मृज्जादीना प इति
पत्व । वम्रष्ट । स्वपि वचि यनादीना यण परोक्षादीण्यु । इति मप्रमाण
भवति । जिष्यप शये । सुवाप सुपुपतु सुपुप । मुष्यपिष्य मुपप्य मुपु
पुपु सुपुपु । सुवाप सुष्यप सुपुपिष्य सुपुपिष्य । वच परिमाणे । राज
उचतु ऊचु । उवक्थ ।

यजो वयो नहर्क्षेन वेञ्जयेज्ज ह्वयतिस्तथा ।

नद्धमो ध्वयतिर्ध्वन स्मृता नन यनादय ॥ १ ॥

यन द्यपूनसगतिक्रणानपु । इयान इन्तु इनु । इयनिन ।
म्रज्जादीना प इति पत्व । इयष्ट । इन्थु इन । इयान इयन इनिन
इन्निम । इजे इचन इनिग । इनिप इनाथे इचिव । इज इचिग्रह इचि
महे । इनुप् नीचमन्ताने । ज्ञाप अतु ऊपु । उपपिष्य उपपथ ऊपु
ऊप । ऊप उपात ऊपिग । वहि प्रापणे । उगाह ऊहत्तु ऊहु । उपन्थि ।
सहिवहोरोन्वर्णन्येति ओत्व । उगोढ । ऊह ऊहान उहिर ।

न द्ययते* परोक्षाग्राम् ३३० ॥ ध्वयनगकारे न भवति
परोक्षाया गुणिनि । विवाय विव्यत्तु विव्यु । विविय विव्यय विव्यथु
विव्य । विव्याय विव्यय विव्यिव विव्यिन । विव्ये विव्यान विव्या ।
वेहेन्-स्पर्शाया वाचि ।

अभ्यस्तस्य च ॥ ३३१ ॥ ध्वयनगम्यस्तनात्रम्य च मप्रमाण भवति
जुहाय जुहुयतु जुहुतु । जुह्विय जुहाय । जुहुव जुहुवान जुहुविग ।
यद व्यक्तायां वाचि । उगाह ऊहत्तु ऊह । उपदिय । ऊं ऊहान उहिर ।

वस निवासे । उवास ऊवतु ऊवु । उवसिथ उवस्थ । ऊषे उपान
ऊषिरे । दुओश्चि गतिवृद्धयो ।

श्वयतेर्वा ॥ ३३२ ॥ श्वयत्तर्वा सप्रसारण भवति परोक्षाया चेकी
यिते च । शुशाव शुशुवतु शुशुवु । शुशुविथ शुशुविथ शुशुवथु शुशुन ।
शुशाव शुशुव शुशुविथ शुशुविम । शुशुव शुशुवाते शुशुविरे । शिश्वाय
शिश्वियतु शिश्वियु । शिश्वयिथ शिश्वेथ शिश्वियथु शिश्विय । शिश्वाय
शिश्वय । शिश्विये शिश्वियात शिश्वियिरे । इति भ्वादि ॥

वा परोक्षायाम् ॥ ३३३ ॥ अदर्घस्तृ आदेशो भवति वा परो
क्षाया । जघास । गमहनत्यादिना उपधालोपो भवत्यगुण । जक्षतु नक्षु ।
जघसिथ जघस्थ जक्षथु जथ । नघास जघस जक्षिव जक्षिम । घन्त्भाव ।

अस्यादे सर्वत्र ॥ ३३४ ॥ अभ्यासस्यादरस्य दीर्घो भवति
परोक्षाया सर्वत्र । आद आदतु आदु । आदिय आत्थ आदथु आद ।
आद आद्व आद्व । शीङ् म्वमे । शिश्ये शिष्यात शिष्यिर ।
उवाच ऊचतु ऊचु । ऊचे ऊचात ऊचिर । उप दाहे । विद ज्ञान ।
नाग निद्राक्षये ।

उपविदजागृभ्यो वा ॥ ३३५ ॥ उषादिभ्यो वा आम् भवति
परोक्षाया । ओषान्चकार ओषाञ्चक्रतु ओषाञ्चकु ।

आमि विदेरेव ॥ ३३६ ॥ आमि पर विदेरेव गुणो न भवति ।
विदान्चकार विदाञ्चक्रतु विदाञ्चकु । जागराञ्चकार जागराञ्चक्रतु जाग
राञ्चक्रु । आममाव अभ्यासस्यामवर्णे इत्युवाणेश । उवाप उपतु उषु ।
ववद विविदतु विविदु । जजागार ।

परोक्षायामगुणे ॥ ३३७ ॥ जागर्तेर्गुणो भवति परोक्षायामगुण
पर । जजागरतु जजागरु । इत्युवादि ॥

भीहीभृद्भुवां तिवच ॥ ३३८ ॥ एषां वा आम् भवति परोक्षायां
स च तिवद्भवति । इति तिवद्भावाद् द्विवचनं । जुहुवाञ्चक्रतुः जुहुवाञ्चक्रतुः
जुहुवाञ्चक्रतुः । जुहाव जुहुवतुः जुहुवः । जुहविष जुहोय जुहुवथुः
जुहुव । जुहाव जुहव जुहुविष जुहुविम । जिभी भये । विभयाञ्चक्रतुः
विभयाञ्चक्रतुः विभयाञ्चक्रतुः । विभयाञ्चक्रतुः विभयाञ्चक्रतुः । विभयाञ्चक्रतुः
ही रुजायां । जिह्याञ्चक्रतुः जिह्याञ्चक्रतुः जिह्याञ्चक्रतुः । जिह्याञ्चक्रतुः
हियतुः जिहियुः । विमराञ्चक्रतुः विमराञ्चक्रतुः विमराञ्चक्रतुः । इत्यादि ।
जहे जहाते जहिरे । दधौ दधतुः दधुः । दधिय दधाथ । दधे दधात
दधिरे । दधिपे दधाथे दधिप्ये । दधे दधिप्ये दधिप्ये । इति जुहोत्यादिः ।
दिदेय दिदितुः दिदितुः । सुपुवं सुपुवाते सुपुविर । ननाह नेहतुः नेहुः ।
नेहिय ननह नेह्युः नेह । ननाह नेहिय नेहिम । नेहे ननहानं नेहिर ।
इति दिधादिः । मुत्राय सुपुवतुः सुपुवुः । सुपुविय सुपोथ ।

अस्यादेः सर्वत्र ॥ ३३९ ॥ अभ्यासस्य अकारस्य कीर्षो भवति
परोक्षायां सर्वत्र ।

अश्रोतेश्च ॥ ३४० ॥ अश्रोतेस्तस्मादीर्षोभूतादभ्यासाकारात्तरः
पादौ नकारागमो भवति परोक्षायां । आनशे आनशाते आनशिर । व्या-
नशे व्यानशाते व्यानशिर । ऋच्छ गतीन्द्रियप्रत्ययमूर्तिमावेषु ।

ऋच्छ ऋतः ॥ ३४१ ॥ ऋच्छघातोरुणो भवति परोक्षायां ।

तस्मान्नागमः परादिरन्तश्चेत्संयोगः ॥ ३४२ ॥ तस्मादीर्षोभू-
तादभ्यासस्याकारात्तरः परादौ नकारागमो भवति घातोरन्तः संयोगश्चेत्परो-
क्षायां । आनर्ह्ये आनर्ह्यतुः । आनर्ह्युः । अञ्जु व्यक्तिमर्थकान्तिगतिषु ।
आनञ्ज आनञ्जतुः आनञ्जुः । आनञ्जिय आनञ्जथ आनञ्जथुः आनञ्ज ।
आनञ्ज आनञ्जिव आनञ्जिम । तस्मादिति किं ? आह्नि आयामे । आञ्छ

आञ्छुः आञ्छुः । अयमस्यादेः सर्वत्र इति ॥ क्लृप्तो दीर्घः । अन्तश्चे-
त्संयोग इति किं ? आट आटतुः । ऋध वृद्धौ ।

ऋकारे च ॥ ३४३ ॥ तस्माद्दीर्घोभूतादभ्यासाकारात्परः पादौ
नकारागमो भवति ऋकारे च परोक्षायां । आनृधे आनृधाते आनृधिर ।

चेः किर्वा ॥ ३४४ ॥ चेः किर्वा भवति परोक्षायां । चिकाय
चिक्क्यतु, चिक्क्युः । चिक्क्ये । चिकाय चिक्क्यतुः चिक्क्युः । चिक्क्ये चिक्क्याते
चिक्क्यिरे । इति स्वादिः । तुतोद तुतुदतुः तुतुदुः । मृब् प्राणत्यागे ।

आशीरद्यतन्योश्च ॥ ३४५ ॥ मृब् आत्मनेपदी भवति चकारादनि
च परे नान्यत्र । ममार मम्रतुः मम्रुः ।

थल्यृकारात् ॥ ३४६ ॥ ऋकारान्तात् थलि नेड् भवति । ममर्थ
मम्रथुः मम्र । मुमोच मुमुचतुः मुमुचुः । मुमुचे मुमुचाते मुमुचिरे । इति
तुवादिः ॥ रूरोध रूरुधतुः । वुमुने वुमुजाते । युयोज । युयुने । इति
रुधादिः । तत्तात तेनतुः तेनुः । तेने तेनाते तेनिरे । मेने मेनाते मेनिरे । च-
कार चक्रतुः । चक्रे चक्रांत ।

सुद् भूपणे सम्पर्गुपात् ॥ ३४७ ॥ सम्पर्गुपात्परस्य कृब् आदौ
सुद् भवति भूवणेऽर्थे द्विर्वचने ।

शिदपरोऽघोषः ॥ ३४८ ॥ अभ्यासस्य शिटः परोऽघोषोऽवशेष्यो
भवति । शिटो लोप इत्यर्थः । संचस्कारं ।

ऋतश्च संयोगादेः ॥ ३४९ ॥ संयोगादेर्धातोः ऋतो गुणो भ-
वति परोक्षायामगुणे । संचस्करतुः संचस्करुः । संचस्करिथ संचस्करथुः
संचस्कर । परिचस्कार परिचस्करतुः । उपचस्कार उपचस्करतुः उपचस्करुः ।
उपचस्करे उपचस्कराते उपचस्करिरे । उपचस्करिवे उपचस्कराथे उपचस्क-
रिथे । उपचस्करे उपचस्करिवहे उपचस्करिमहे । इति तनादिः । चिकाय

चिक्त्रियतु चिक्त्रियु । चिक्त्रियिष चिक्त्रियथु । चिक्त्रिये चिन्त्रियांत
चिक्त्रियिर । वने वनांत वनिर ।

सृष्टृभृस्तुदुस्तुश्रुव एव परोक्षायाम् ॥ ३५० ॥ एयो धातुभ्य
परो नङ् भवति एव परोक्षायां । जग्राह जगृडतु जगृहु । जगृहे । इति
क्रधादि ।

चकास्राम्प्रत्ययान्तेभ्य आम् परोक्षायाम् ॥ ३५१ ॥ अभ्य
आम् भवति परोक्षाया । चकाम दीप्तौ । चकासाञ्चकार चकासाञ्चकृतु ।
चकासाञ्चने चकासाञ्चनान चकासाञ्चनिर । कास्र भाम दीप्तौ । कासा
ञ्चने । चोस्याञ्चकार । चोस्याञ्चने । पालयामास पालयामासतु ।
पालयाञ्चकार पालयाञ्चनतु पालयाञ्चक्रु । एव पालयाञ्चने पालयाञ्चनान
पालयाञ्चकिने । सन्त्रयाञ्चने । वारयाञ्चकार । वारयाञ्चके ।

दयायामश्च ॥ ३५२ ॥ अभ्य आम् भवति परोक्षाया । दय
दानगतिर्हिंसादानेषु । दयाञ्चने । अयाञ्चने । आसाञ्चने । इति परोक्षा
समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्त्याक्षीःश्चस्तन्यः ॥ ३५३ ॥ भविष्यति
काले भविष्यन्त्याक्षी चस्तन्यो भवन्ति ।

तामा स्वमज्ञाभिः कालनिशेषः ॥ ३५४ ॥ तासा विभक्तीना
स्वमज्ञाभि कालस्य विगोपो भवति । श्वो भव काल श्वस्तनस्तत्र चस्तनी
भवति । भविता भवितारौ भवितार । भवितासि भवितास्थ भवितास्थ ।
भवितास्मि भविताम्भ्व भवितास्म । एधिता एधितारौ एधितार । एधि
तासे एधितासाथे एधिताध्वे । एधिताहे एधिताम्बहे एधितास्महे । पक्ता ।
नन्दिता । ससिता । असिता । न्वसिता । शकि वकि कौटिल्ये ।
शङ्किता । वङ्किता । वदिद् अमिनादनस्तुत्यो । वन्दिता वन्दितारौ

वन्दिताम् । वन्दितास । वेञ् तन्तुसन्ताने । व्याता व्यातारौ व्यातार ।
 व्यातासे । इति भ्रादि । अत्ता । शयिता । वक्ता । इत्यदादि । होता ।
 माता । मर्त्ता । इति जुहोत्यादि । देविता । सेविता । नद्धा । इति
 दिवादि । सोता । अशिता । चेता । इति स्वादि । तोत्ता । मर्त्ता ।
 मोक्ता । इति तुदादि । रोद्धा । मोक्ता । योक्ता । इति म्धादि ।
 तनिता । मनिता । कर्त्ता । इति तनादि । क्रेता । वरिता । ग्रहीता ।
 इति ऋधादि । चोरोयता । तन्त्रयिता । वारयिता । इति चुरादि ।
 इति श्वस्तनी समाप्ता ॥

भविष्यति भविष्यन्तीत्यादिना भविष्यति काले आशी । इष्टस्या-
 शसनमाशी ।

आशिषि च परस्मै ॥ ३५५ ॥ सर्वेषा धातुना गुणो न भवति
 आशिषि च सर्वत्र परस्मैपदे परे । भूयात् भूयास्ता भूयासु । भूया
 भूयास्त भूयास्त । भूयास भूयास्व भूयास्म । विनिमये वागतिर्हिंसाशब्दा
 ऋहस इति चुरादित्वादात्मनेपद । व्यतिभविषीष्ट । एधिषीष्ट एधिषीयास्ता
 एधिषीरन् । एधिषीष्ठा एधिषीयास्था एधिषीध्व । एधिषीय एधिषीवहि
 पच्यात् । पक्षीष्ट । नद्यात् । लसिषीष्ट । भ्रसिषीष्ट । ध्वसिषीष्ट ।
 म्वपिप्रचियजादीनामिति सप्रसारणम् । नाम्यन्तानामिति दीर्घश्च । लुप्यात् ।
 इज्यात् । व्येञ् सवरणे । उभयपदी । वीयात् वीयास्ता वीयासु ।
 वासीष्ट व्यामीयास्ता व्यासीरन् । चिञ् चयने । चीयात् चेपीष्ट । वञ्
 तन्तुसन्ताने । उभयपदी । ऊयात् ऊयास्ता ऊयासु । वासीष्ट वासीयास्ता
 वासीरन् । ज्या वयोहानौ । परानीयात् । व्यध ताडने । विध्यात् । अ
 ध्यात् । अशूञ् याप्तौ । अशिषीष्ट अशिषीयास्ता अशिषीरन् । नूङ् व्य
 क्ताया वाचि ।

वन्दिष्यते । वेज संवरणे । वाम्यति । वास्यते । अत्स्यति । वध्यति वक्षन् ।
 होष्यते । होष्यति । घास्यति । घास्यते । दास्यति दास्यते । दविष्यति ।
 सेविष्यति । नत्स्यति । नत्स्यते । सोष्यति । अशिष्यते । अश्र्यते ।
 चेप्यति । चेप्यते । तोत्स्यति ।

हनुदन्तात्स्ये ॥ ३५८ ॥ हन ऋदन्ताच्च इटागमो भवति म्यकार
 परे । हानिज्य त । मोष्यति । रोत्स्यति । रोत्स्यत । मोष्यते । याक्ष्यन् ।
 तनिष्यन् । तनिष्यति । मनिष्यत । करिष्यति । करिष्यते । त्रेष्यति ।
 वरिष्यति वरिष्यन् । ग्रहीष्यति ग्रहीष्यते । चोरयिष्यति चोरयिष्यते ।
 तन्त्रयिष्यते । वारयिष्यते एव जातय । इति भविष्यन्ती समाप्ता ॥ भूत
 ऋणस्यश्चेत्यतीते काले क्रियातिपत्तिः । क्रियाया अतिपत्तन क्रियातिपत्तिः ।
 अमविष्यत् अमविष्यता नभविष्यन् । अमविष्य अमविष्यत अमविष्यत ।
 अमविष्य अमविष्याव अमविष्याम । ऐधिष्यत ऐधिष्येता ए
 धिष्यन्त । एधिष्यथा एधिष्येया ऐधिष्यध्व । ऐधिष्ये ऐधिष्यमहि ।
 अपष्यत् अपष्यता अपष्यन् । अनन्दिष्यन् । अस्तसिष्यत् । अमसिष्यत ।
 अत्रसिष्यत । अव्याम्यत । आल्स्यत् । अग्रयिष्यत । अवध्यत् अवध्य
 त । अहोस्यत् । अहस्यत् । अधास्यत् । अधास्यत । अदवि
 ष्यत् । असविष्यत । विकल्पेन । असोष्यत असोष्येता असोष्यन्त । अ
 नत्स्यत् अनत्स्यत । असोष्यत् । अशिष्यत् । विकल्पेन । आव्यत आव्ये
 ता आक्ष्यन्त । अचेप्यत् । अचेप्यत । अतोत्स्यत । अमरिष्यत् ।
 अमोक्ष्यत् । अमोष्यत । अरोत्स्यत् । अमोक्ष्यत । अयोक्ष्यत् ।
 अयोक्ष्यत । अतनिष्यत् । अमनिष्यत् । अकरिष्यत् । अवरिष्यत् अवी
 ष्यत । अग्रहीष्यत् । अग्रहीष्यत । अचोरयिष्यत् । अचोरयिष्यत अचो
 रयिष्येता । अतन्त्रयिष्यत । अवारयिष्यत् । अवारयिष्यत । पर रक्षणे

। उभ । अपारयिष्यत् । अपारयिष्यन्त । अर्चयिष्यात् । उभ । आर्चयिष्यन्त ।
आर्चयिष्यन्त । आर्चयिष्येता । आर्चयिष्यन्त । एव सर्वमगन्तव्यम् ।

इति क्रियातिपत्तिः ।

अथाद्यतन्याः क्वचिद्धशेष उच्यते ।

इजात्मनेपदे प्रथमैकवचने ॥ ३५९ ॥ पदघातोरिगमवति कर्म-
र्यद्यन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे ।

इचस्तलोपः ॥ ३६० ॥ इच फस्तलोपो भवति । उदपादि उद-
त्तातां उदपत्सत । उदपत्था उदपन्माथा उदपद्भ्व । उदपत्ति उदपत्तिहि
उदपत्स्महि । समपादि ।

दीपजननुधपूरितायिष्यायिभ्यो वा ॥ ३६१ ॥ ण्यो वा ।
भवति कर्तर्यद्यन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । दीपी दीपौ । अदीपि
अदीपिष्ट ।

जनिरध्योश्च ॥ ३६२ ॥ जनिरध्योरुपधागुणश्च ईद्वय द्वयो
भवति इचि परे । जनी प्रादुर्भव । अजनि अत्रनिष्ट । अजनि अत्रनिष्ट ।
जुर अवबोधने । अबोधि । अनुद्ध । हचतुर्यान्तस्य अनुद्ध । अनुद्ध ।
चतुर्थन्वमकृतवत् । अमुत्सत् अमुन्माताम् अमुग्ग । अमुग्ग ।
अपूरि । तापृ सन्तानपालनयो । व्यापी व्यापी । व्यापी ।
अनायिष्ट । अप्यायि अप्यायिष्ट । इति विशेषः ।

भावकर्मणोरद्यन्यादय प्रदर्श्यने ।

भावरर्मणोश्च ॥ ३६३ ॥ भावरर्मणोश्च ।

अद्यन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे । अद्यन्यामात्मनेपदे प्रथमैकवचने परे ।
प्रेषि । अपाचि अनन्दि । अन्तर्गम्य । अन्तर्गम्य ।

आयिरिच्यादन्तानाम् ॥ ३६४ ॥ आदन्ताना धातूनामयिर्भवती
चिपरे ॥ अयायि । अज्यायि । अपायि । अयायि अटायि । ग्लै हर्षक्षये ।
अग्लायि । ग्लै गात्रविन मे । अन्त्यायि । अगायि । अमायि । अम्यायि ।
अरासायि । अरायि । अशायि । अयाचि । अहारि । अशायि । अद्रायि ।
अमारि । अदरि । जसाचि । अजायि ।

उपमर्गात्सुनोतिसुप्रतिस्पतिस्तोतिस्तोभतीनामङन्तरोपि ॥ ३६५ ॥
उपसर्गस्थनिमित्तात्परेषामङन्तरोपि पत्वमापद्यत । अपिशब्दादमन्तरोपि ॥
अभ्यषाप्ति । आशायि । अचायि । अतोदि । अमारि । अमोचि । अरोधि ।
अभोजि । अयोजि । अतानि । अमानि । अकारि । अक्रायि । अवारि ।
अत्रायि । अचारि । अपारि । अतन्त्रि । अवारि । आर्चि । अद्यतनी
समाप्ता ॥ भभूव द्यदत्तेन पधाद्यङ् ॥ पचे । इत्यादि ॥ इति परोक्ष ॥
भविता द्यदत्तेन । पधिता । पक्ता । इति श्वस्तनी समाप्ता ॥ आशी ।
भविषीष्ट द्यदत्तेन । एधिषीष्ट । पक्षीष्ट । भविष्यन्ती । भविष्यन् द्यदत्तेन ।
एधिष्यत् । पथ्यत् । इत्यादि ॥ क्रियातिपत्ति । अभविष्यत् द्यदत्तेन ।
एधिष्यत् । अपथ्यत् इत्यादि ॥

स्यसिजाशी श्वस्तनीषु भावकर्मार्थासु स्वरहनप्रत्यक्षामिडिज्झा
॥ ३६६ ॥ भावकर्मार्थासु स्यसिजाशी श्वस्तनीषु पत्त स्वरहनप्रत्यक्षामिडिज्झा
उज्ज्वलवति वा ॥ अन्वभावि अन्वभाविषाता अन्वभाविषन् । अन्वभाविष्ठा
अन्वभाविषाया अन्वभाविषु ॥ अन्वभाविषि अन्वभाविष्वहि अन्वभावि
ष्वहि । अन्वभावि अन्वभाविषाता अन्वभाविषत् । अन्वभाविषाता अन्वभाविषत् ।
असोषाता असोषत् । असविषत् । असविषत् ।

* हस्य हन्तेर्धिरिनिचो ॥ ३६७ ॥ हन्तेर्हस्य धिर्भवति इतिचो
परत् । अधानि यवानिषाता अधानिषत् ॥

हनिमन्यतेनात् ॥ ३६८ ॥ आम्ना पग्ममार्धधातुक्रमिङ् भवति ।
अहमातां अहसत ।

हनेः मिच्यान्मने दृष्टः मृचनेर्थे यसेरपि ।

विनाहे तु विभार्पेव मिजाशिपोगेभ्यन्धा ॥

आरुनेपदे घा ॥ ३६९ ॥ अद्यनन्यानात्मनेपदं पर हन्नेर्बधिरादेशो
वा भवति । अवधि अवधिपाता अवधिपन ।

नैज्यटिटः ॥ ३७० ॥ इज्यटिटो दीर्घो न भवति । अग्राहिपाता
अग्राहिपन । अग्रहीगता अग्रहीपत । अदर्शि अदर्शिपाता अदर्शिपत ।
अदृशनां अदृशन । अदृष्टा अदृष्टायां अदृष्टुं ॥ भवित् । भावित्
भविता । मायिना सयिता । सोना । घानिना । हन्ता । ग्राहिता । ग्रही-
ता । दर्शिता । दृष्टा ॥ आशी । भाविपीष्ट । भविपीष्ट । साविपीष्ट
मविपीष्ट । मोपीष्ट ॥

हन्तेर्बधिराशिपि ॥ ३७१ ॥ हन्तेर्बधिरादेशो भवति आशिपि
च पर । बाधिपीष्ट वविशिष्ट । ग्राहिपीष्ट । ग्रहीपीष्ट । दर्शिपीष्ट ।
दृशीष्ट ॥ भविष्यन्ती । भाविष्यन्ते भविष्यन्ते । साविष्यन्ते सविष्यन्ते ।
बायिष्यन्ते चेप्यन्ते । घानिष्यन्ते हनिष्यन्ते । ग्राहिष्यन्ते ग्रहीष्यन्ते । दर्शिष्यन्ते
दृक्ष्यन्ते ॥ क्रिनातिस्त्या । अभाविष्यन्त अभाविष्यन्त । अभाविष्यन्त अम-
विष्यन्त अमोष्यन्त । अचायिष्यन्त अचेप्यन्त । अघानिष्यन्त । अदृनिष्यन्त ।
अग्राहिष्यन्त अग्रहीष्यन्त । अदर्शिष्यन्त अदृक्ष्यन्त । न्यादि । एवं सर्वमुत्तरे ।

अथ सनादिप्रत्ययान्ता घातवः प्रदर्शयन्ते ॥

गुस्तिज्जिह्वः मन ॥ ३७२ ॥ गुप् तिज्जि क्ति ण्य्य घा मन्
भवति म्यार्पे ।

गुणादेश्च ॥ ३७३ ॥ गुणादेः सनि परे नेङ् भवति ।

स्मिङ्पूङ्स्ञ्ज्वञ्कृष्टृष्टृप्रच्छां सनि ॥ ३७४ ॥ एषां धातूनां सनि परे इडागमो भवति । इति स्मिङादिनियमाभावात् ।

सनि चानिटि ॥ ३७५ ॥ नामिन उपधाया गुणो न भवति अनिटि सनि परे । द्विर्वचनमभ्यासकार्यं च कार्यं ।

ते धावतः ॥ ३७६ ॥ ते सनादिप्रत्ययान्ताः शब्दाः धातुसंज्ञा भवन्ति ।

पूर्ववत्सनन्तात् ॥ ३७७ ॥ सनन्ताद्धातो पूर्ववत्पदं भवति ॥ गुप् गोपनकुप्सनयोः । जुगुप्सते मां जुगुप्सेते जुगुप्सन्ते । जुगुप्सेत । जुगुप्सता अजुगुप्सत ।

अस्य च लोपः ॥ ३७८ ॥ धातोरस्य लोपो भवत्यनानि प्रत्यये परे । अजुगुप्सिष्ट । जुगुप्साश्चक्रे । जुगुप्सिता । जुगुप्सिषीष्ट । जुगुप्सिष्यते । अजुगुप्सिष्यत ॥ तिज निशाने क्षमायाश्च । तितिक्षते ॥ कित निवासे रोगापनयने च । विचिकित्सति । अकारोच्चारणं किं ? स्वरादे-
द्वितीयस्येति सन एव द्विर्वचनार्थं । तेन अर्थान् प्रतीषियति ।

मान्वधदानशान्भ्यो दीर्घश्चाभ्यासस्य ॥ ३७९ ॥ मानादिभ्यो धातुभ्यः परः सन् भवति तेषां धातूनामभ्यासस्य दीर्घो भवति स्वार्थं ॥ मान पूजार्था । मीमांसते । बध बन्धने । बीमस्सते । दान अवस्वप्नने । दीदांसते । शान तेजने । शीशांसति । शीशांसते ।

गुपो वधेश्च निन्दायां क्षमायां च तथा तिजः ॥

संशये च प्रतीकारे कितः सन्नभिधीयते ॥ १ ॥

जिज्ञासावज्ञयोरेव मानदानोर्विधीयते ॥

निशानेर्धे तथा शानो नायमर्थान्तरे क्वचित् ॥ २ ॥

धातारं तुमन्तादिच्छतिर्नृक्कर्तृकात् ॥ ३८० ॥ तुमन्तादि
च्छतिना सह एककर्तृकाद्वातो पर सन् न भवति ।

उवर्णान्ताच्च ॥ ३८१ ॥ उवर्णान्ताद्वातोर्नेड भवति सनि पर ।
भवितुमिच्छति जुह्वति । षड्विधिन । पिप्यति । पिप्यत । निनन्ति
पति । सित्तसिपन । निभ्रशिपन । दिध्यसिपन । विवासति । विवासन ।
विज्यासति । विज्यामन ।

जेर्गि. मन्यरोक्षयो ॥ ३८२ ॥ ज्यनर्गिर्भवति मन्यरोक्षयो परत ।
स्वगन्ताना सनि ॥ ३८३ ॥ स्यारान्ताना धातूना दीर्घो भवति
स न परे ।

नाम्यन्तानामनिटाम् ॥ ३८४ ॥ नाम्यन्ताना धातूनामनिर्गं
सनि गुणो न भवति । विजिगीषन । परोप्याया । निगाव निम्यतु निम्यु ।
विनिग्ये विनिम्यात विनिम्यि ॥ विचीयति । निनीयति । तुष्टूयति ।
अर्धष्ट सनद्यन्यो ।

वमतिघसे मात ॥ ३८५ ॥ आभ्या परमभार्यधातुक्रमनिड्
भवति ।

मस्य सेष्मार्धधातुके त ॥ ३८६ ॥ मस्य सकारो भवति
अमार्धधातुक सकारे पर । निप्यति । यम निरास । विप्यति । शिश-
पिनने । विवपति । विप्यत । जुह्वति । निगमन ।

मनि मिमीमादाग्भल्भश्चपनपदामिम् म्यस्य ॥ ३८७ ॥
मिनादीना म्यस्य इमाङ्गो भवति अम्यामगोपथ मनि पर । दुमिन्
मगेते । मातुमिच्छति मिन्नति मिन्नत ॥ माह भेपने । मातुमिच्छति
मिन्नत । मा इति यदनादोगपि अग्य । मातुमिच्छति मिन्नत । धिन्नति
धिन्नत । दिन्नति दिन्नत । ग्य राम्ये । अरिप्यत । इत्यम् प्राप्ति ।

आलिप्सते । शस्त्र शक्तौ । शक्तुमिच्छति शिक्षति । पल शर पलु गतौ ।
पित्सति । पद गतौ । पित्सत ।

इवन्तर्धभ्रस्जदम्भुश्रियर्धुभरज्ञपिमनितनिपतिदरिद्रा वा ॥ ३८८ ॥
एषा वा इड भवति सनि परे । देवितुमिच्छति सन् दिदविपति ॥ ऋध
वृद्धौ । अर्द्धितुमिच्छति सन् अर्दिधिपति । भ्रस्ज पाके ॥ विभ्रज्जिपति ।
विभ्रक्षति । अत्र भ्रस्जेर्भृजादेशो वा इति भ्रस्जेस्थान भृजादेश । दम्भु
दम्भे । दिदम्भिपति । भज श्रिड सेवाया । शिश्रयिषति शिश्रीपति ।
यु मिश्रणे ।

उवर्णस्य जान्तस्थापवर्गपरस्याग्रे ॥ ३८९ ॥ जान्तस्थापवर्ग
परस्याभ्यासोवर्णस्य इत्व भनत्यग्रे परे सनि । यियविपति । युयूपति । जु
इति सौत्रोऽय धातु । जिजावयिषति ॥ ड ङु र कु शब्द । रिजावयिषति ।
लिजावयिषति । जुनाति कश्चित्तम्य प्रयुक्ते । धातोश्च हेताविन ।
पिपावयिषति । पिपिविपति । विभावयिषति । विभविषति । उर्णुज आ
च्छादन । प्रोर्णवितुमिच्छति सन् प्रोर्णुनविपति । विभरिपति । ङपि ।
जिज्ञपयिषति जीप्सति । णु दाने ॥ सिपनिषति ।

स्तौतीनन्तयोरन पणि ॥ ३९० ॥ निमित्तात् पर स्तौतीनन्तया
रवस षमापद्यत पणि पत्वभूत सनि परे । इति नियमान्न पत्वम् । सिप्सा
सति ॥ दरिद्रा दुर्गतौ ।

दरिद्रातेरसार्धधातुके ॥ ३९१ ॥ दरिद्रातरन्तस्य लोपो भवत्य
मार्धधातुके स्वरे परे ॥ दिदरिद्रिपति । अत्र इटि च आकारलोप ।

छो शूठौ पञ्चमे च ॥ ३९२ ॥ छकारवकारयोर्यथासख्य शु ऊरु
उर्येतौ भवत कौ धुश्चगुणे प्रत्यये पञ्चमे परे । दिक्षुपति ।

* स्तौतीनन्तयोरेव षणि ॥ ४०२ ॥ निमित्तात्पर प्रत्ययविकारा-
गमस्य स्तौतीनन्तयोरेव स पमापद्यते पत्वभूते सनि परे । तुष्टूषति । सि-
षेवयिषति । इति नियमात् सुसूषति । निनत्सति । निनत्सते । " स्मिङ्
पूङ् अञ्ज्वश्कृगृहृष्ट्रच्छा सनि " । स्मिङ् ईषद्वसने । सिस्मयिषने । पूङ्
पिपविषते ।

पूजस्तु न स्यात् ॥ ४०३ ॥ पूज् धातो पर इङ् न स्यात् । पूज
पवने । पवितुमिच्छति पुपुषति । ऋ अरिषति । अंज अञ्जिजिषति ।
अश् अशिशिषति । चिकरिषति । गृ निगरणे जिगरिषति । जिगरिषति ।
हृन् अनादरे । दिदरिषति । धृन् अनवस्थाने दिधरिषति ।

ग्रहिस्त्रपिप्रच्छां सनि ॥ ४०४ ॥ एषा सम्प्रसारणं भवति सनि
परे । पिष्टच्छिषति । लुपुप्सति ।

चेः किर्ना ॥ ४०५ ॥ चे किर्भवति वा परोक्षाया सनि च परे ।
चिकीषति । चिकीषते । तुतुत्सति । मुमूर्षति । मुमूर्षते । मुमुक्षति ।
मुमुक्षते । रुत्सति । बुभुक्षते । युयुक्षति । युयुक्षते ।

ऋदन्तस्येरगुणे ॥ ४०६ ॥ ऋदन्तस्य इर भवति अगुणे परे ।
चिकीर्षति । चिकीर्षते । चिक्रीषति । चिक्रीषते ।

वृङ् वृजोश्च ॥ ४०७ ॥ वृङ् वृजोश्च ऋकारस्य उर भवत्यगुणे परे ।
वुवूर्षते । विवरिषते ।

ग्रहिगुहोः सनि ॥ ४०८ ॥ ग्रहिगुहो सनि नेङ् भवति । जि-
घृक्षति । जिघृक्षते । गुह संमरणे । जुघुक्षति । चोरयितुमिच्छति सन् ।
चुचोरयिषति । तन्त्रयितुमिच्छति सन् । तितन्त्रयिषति । विवारयिषति ।
विवारयिषने । इत्यादि । एवं सर्वमुत्तेयं ।

इति सनन्त समाप्त ।

धातोर्यशब्दश्चेक्रीयितं क्रियाममभिहारे ॥ ४०९ ॥ क्रियासम-
भिहारे वर्तमानाद्धातोर्यञ्जनादेर्यशब्दग्रहणाधिस्याच्चेक्रीयितसंज्ञको यो
भवति क्रियासमभिहारे । शुभ्ररुचादिवर्जितादेकन्वगत्परौ यशब्दो भवति ।
क्रियासमभिहार पौन पुन्यं भृशार्थो वा । भृशं भवति पुन पुनर्वा भवति ।
गुणश्चेक्रीयिते ॥ ४१० ॥ अव्यासस्य गुणो भवति चेक्रीयितं
प्रत्यये परे ।

चेक्रीयितान्तात् ॥ ४११ ॥ चेक्रीयितान्ताद्धातोः कर्तर्यात्मनेपद
भवति । बोभूयने । बोभूयेत । बोभूयता । अबोभूयत । अस्य च इति
लोपः । अबोभूयिष्ट । बोभूयाच्छेके । बोभूयिता । बोभूयिषीष्ट । अधीभू-
यिष्ट । अबोभूयिष्यत ।

दीर्घोऽनागमस्य ॥ ४१२ ॥ अनागमस्याभ्यासस्य दीर्घो भवति
चेक्रीयितं प्रत्यये पर । पापच्यने । पापच्येत । पापच्यता । अपापच्यत ।
यस्याननि ॥ ४१३ ॥ व्यञ्जनात्प्रत्ययस्य लोपो भवति अननि
प्रत्यये पर । अपापचिष्ट ।

गत्यर्थात्कौटिल्ये च ॥ ४१४ ॥ गत्यर्थाद्धातो कौटिल्येऽर्थे
चेक्रीयितसंज्ञको यो भवति ।

अतान्तोऽनुस्वारोऽनुनामिकान्तस्य ॥ ४१५ ॥ अनुनामिकान्तस्य
धातोरभ्यासम्यान्तं अनुस्वागमो भवति चेक्रीयितं पर । चक्रम्यने ।
वुटिल इति किम् । भृश पुन पुनर्वा कामनि ।

वञ्चिभ्रमिचमिभ्रमिकमिषतिषट्स्क्रन्दामन्तो नी ॥ ४१६ ॥
प्लामभ्यामभ्यान्तो नी आगमो भवति चेक्रीयितं प्रत्यये पर । वनीयच्यने ।
गनिदनुवन्धानानगुणेऽनुषङ्गलोप । अत्यर्थं संमनं मनोयम्यने ।
दनीयच्यने । वनीयच्यने । कन गतौ । कमि गतिशब्दभूयो । अत्यर्थं

कमति चनीकस्यते । पनीपत्यते । म्कन्दिर् गतिशोषणयो । चनीस्वधने ।

घ्राध्मोरी ॥ ४१७ ॥ घ्राध्मोरित्येतयोराकारस्य ईकारो भवति चेक्रीयिते प्रत्यये पर । जेघ्रीयते । देघ्रीयते । “ हन्तेर्घीं वा वक्तव्य ” हन्तेर्घीं वा भवति चेक्रीयिते प्रत्यये पर अत्यर्थं हन्ति जेघ्रीयते

अभ्यासाच्च ॥ ४१८ ॥ अभ्यासात्प्रत्यये हन्तेर्हस्य घो भवति ।

अतोन्तोऽनुस्वारेऽनुनासिकान्तस्य ॥ ४१९ ॥ धातोरभ्यासस्य अन अकारम्यान्तोऽनुस्वारागमो भवति चेक्रीयिते पर । जघन्यते ।

ये घा ॥ ४२० ॥ यकारादावगुणे प्रत्यये परे खनिसनिजनामन्तस्य आकारो भवति वा । खनु अनदारणे । खन्यते । चाखायते । एणु दाने । संसन्यते । सासायते । जंजन्यते । जाजायते ।

स्वपिस्यमिव्येवां चेक्रीयिते ॥ ४२१ ॥ एषा धातूना सम्प्रसारण भवति चेक्रीयिते पर । निष्वप् शये । सोपुष्यते । म्यम म्यन ध्वन शब्दे । मेसिम्यते । व्येज् सत्रणे । अत्यर्थं व्ययति वेदीयते ।

अर्च्यद्यश्नात्पृष्ठसूचिसृत्रिमृत्रिभ्यश्च ॥ ४२२ ॥ एभ्य परश्चेक्रीयितसजको यो भवति ।

चेक्रीयिते च ॥ ४२३ ॥ अर्चिसयोगाद्योश्च गुणो भवति चेक्रीयिते । अकारस्य रफम्य द्विरुक्तिर्भवति यकारेऽपि । अरार्थते । स्मृ ध्यै चिन्ताया । सास्मर्यते । अट गतौ । अटाट्यते । अश् मोजने । अशाश्यते । प्रणोनूयते । सूच पशून्धे । सोमूच्यते । सृत्र अवमोचनं । सोसृत्र्यते । मूत्र प्रस्रवणे । मोमूत्र्यते ।

अयीर्ये ॥ ४२४ ॥ शीडो ज्य यो भवति यकार पर । शाशयते । वावच्यते । जोह्यते । जाहीयते । देधीयते । मेमीयते । जेगीयते । पेपीयते । तेष्टीयते । अपसेपीयते । जेहीयते । देदीयते । सोपूयते । नानह्यते ।

अभियोष्यन् । अशाश्र्यन् । चेकीयन् । चायू पूजानिशासनयो ।

चायः किञ्चकीयिते ॥ ४२५ ॥ चाय किमयति चेकीयिते पर । अत्यर्थं चायति चेकीयने । अत्यर्थं तुदति तोतुञ्चने ।

अन ईदन्तश्चिचकीयितयिनायिषु ॥ ४२६ ॥ अदन्तश्चिचकीयितयिनायिषु पतत ईदन्तो भवति ॥ मेप्रीयन् । मोमुच्यन् । रोमुच्यन् । बोमुच्यन् । योयुज्यन् । संतन्यन् । मंमन्यन् । चेकीयते ।

जपादीनां च ॥ ४२७ ॥ जपादीनामभ्यासस्यान्तोऽनुस्वागगमो भवति चेकीयिते पर । जपजभट्टदंशभञ्जपश पडने जपादय । जप मानसे भृशं पुनः पुनर्वा गहितं जपति जञ्जप्यते । जभ जृगी गार्गनामे । भृशं पुनः पुनर्वा जभति जञ्जम्यते । दह भम्मीदणं । दंढद्यते । दंश दशनं । दंढद्यते । भञ्जा जयमर्जने । भृशं भनक्ति बम्भ्यते । पश इति सौत्रो धातुः । भृशं पशति । पंषद्यते ।

चरफलोह्य परस्यास्य ॥ ४२८ ॥ चरफलोह्य सम्यन्तोऽनुस्वा-
रागमः परस्याम्योच्च भवति चेकीयिते पर । अथ वभ मश च गिवि धिवि
गम्यर्थाः । भृशं पुनः पुनर्वा गहितं चरति चञ्चूर्यते । पंफुच्यन् । वेनीयते ।

क्रमता रीः ॥ ४२९ ॥ क्रमतो रीतोऽभ्यासस्यान्तो री आगमो
भवति चेकीयिते पर । ग्रहीङ् उपादाने-गृहिज्या इत्यादिना संप्रसारणम् ।
भृशं पुनः पुनर्वा गहितं गृह्णाति जर्गगृह्णन् । नृती गात्रविशेषे ।

नृतेष्वेकीयिते ॥ ४३० ॥ नृतेर्नकारस्य गनारो न भवति चेकी-
यिते पर । नरीनृत्यन् । परोपृच्यन् । चोचूर्यन् । एवं मर्य वेदितव्यं ।

इति चेकीयितप्रकरणम् ॥

तस्य लुग्व ॥ ४३१ ॥ तस्य चेक्रीयितस्य लुग्व भवति । यस्य स्थाने यो विधीयते स स्थानीतर आदेशः । स्थानीव भवत्यादेशः । प्रकृतिग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्यापि ग्रहण । धातुप्रकृतीनां ग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्यापि धातोर्ग्रहण भवतीति द्विवचनादि कार्यं भवति ॥ चर्करीत परस्मैपदमदादौ दृश्यते ।

चर्करीताद्वा ॥ ४३२ ॥ चर्करीताद्वातोर्वा इङ् भवति व्यञ्जनादौ गुणिनि सार्वधातुके परे ।

यिलोपे च चेक्रीयित ॥ ४३३ ॥ यिलोपे आयिलोपे च परस्मै पद भवति । अत्यर्थं भवति बोभवीति बोभोति बोभूत । स्वरादाविवर्णौ वर्णान्तस्य धातोरियुवौ । बोभुजति । बोभूयात् बोभूयाता बोभूयु ॥ बोभ वीतु बोभोतु बोभूतात् बोभूता बोभुवतु । बोभूहि बोभूतात् बोभूत बोभूत । अबोभवीत् अबोभोत् अबोभूता अबोभुव । पापचीति पापक्ति पापक्त पापचति । पापच्यात् । पापक्तु पापक्तात् पापक्ता पापचतु । हुधुद्भ्या हेर्द्धि ॥ पापग्धि पापक्तात् पापक्त पापक्त । अपापचीत् अपापक् अपापक्ता अपापचु ॥ टुणदि समृद्धौ । नानदीति नानत्ति नानत नानदति । ध्वसु गतौ च । दनीध्वसीति दनीध्वस्त दनीध्वसति । एव सर्वमवगन्तव्यं ॥ शेषायीति ॥

न तिबनुबन्धगणसख्यैकस्वरोक्तेषु ॥ ४३४ ॥ तिबनुबन्धाण सख्यैकस्वर एभरुक्तेषु निदानेषु प्रकृतिग्रहणे चेक्रीयितलुगन्तस्य ग्रहण न भवति ॥ तिपा उक्ते—सोषवीति सोपोति । सोषूयात् । सोषवीतु सोषोतु सोषूतात् सोषूता सोषुवतु । सोषूहि सोषूतात् सोषूत सोषूत । सोषवाणि सोषवाव सोषवाग ॥ तिपा निर्देशात् सूत पञ्चम्यागिते गुणप्रातेपेधो न

स्यात् । अनुबन्धोक्तेः— शोभिन् शोभ्यति । शिष्ठ सार्वधातुके इति दानु-
बन्ध इति निर्देशात् गुणो न भवति ॥ गुणोक्ते—चोकोटीति । कुटादेर-
निनिचट्स्थिति गुणप्रतिषेधो न स्यात् । संख्योक्तेः—रोरुदीति । रोरुति ।
रुदादिः पञ्चको गण इति रुदादे. सार्वधातुके इतीष् न स्यात् । एकस्व-
रोक्ते—पापचीति । अनिङेकस्वगदात् इत्येकस्वराधिकार पचिद्यचीत्या-
दिनेट्प्रतिषेधो न स्यात् ॥ वावचीति । वावक्ति वावक्त वावचति ।
जाहेति । दादेति दात्तः दादति ।

अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनः स्वरे गुणिनि सार्वधातुके
॥ ४३५ ॥ अभ्यस्तस्य चोपधाया नामिनो गुणो न भवति स्वरादौ
गुणिनि सार्वधातुके पर । अत्यर्थं पुन पुनर्वा दीव्यति वेदिवीति ।

व्योव्यञ्जने ये ॥ ४३६ ॥ धातोर्यकारवकारयोल्लोपो भवति यका-
रवर्जिते व्यञ्जने च परे । वेदेति देष्टुत् वेदिवति ॥ सोपवीति सोपोति ।
नानहीति नानद्भि । अभिषोषवीति अभिषोषोति । पुन. पुनर्वा क्रीणाति
चैक्यीति चैक्रेति । तोतोदीति तोतोचि ।

रि रो री च लुकि ॥ ४३७ ॥ अमतो धातोरभ्यासस्यान्ते रि रो री च
भवति चैक्रीयितस्य लुकि । मरिमरीति मर्मरीति मरीमरीति । मरिमर्षि
मर्मर्षि मरीमर्षि । मर्मृत् मरीमृत् : मरिमृत् : । मर्म्रति मरीम्रति मरिम्रति ।
मरीमरीषि मर्मरीषि मरिमरीषि । मरिमर्षि मर्मर्षि मरीमर्षि । मरीमृथ मर्मृथः
मरिमृथः । मरीमृथ मर्मृथ मरिमृथ । मरीमरीमि मर्मरीमि मरिमरीमि ।
मरिमर्मि मर्मर्मि मरीमर्मि । मरिमृत्. मर्मृत् : मरीमृत्. । मरिमृत् : मर्मृत् म-
रीमृत् : । मरिमृथात् मर्मृथात् मरीमृथात् । मरिमरीतु मर्मरीतु मरीमरीतु ।
मरीमर्तु मर्मर्तु मरिमर्तु । मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् । मरिमृतां मर्मृतां
मर्मृतु मरिमृतु । मरिमृदि मर्मृदि मरीमृदि । मरिमृतात् मर्मृतात् मरीमृतात् ।

मरिमृत मर्मृतं मरीमृत । मरिमृत मर्मृत मरीमृत । मरिमराणि मर्मराणि मरी
मराणि । मरिमराव मर्मराव मरीमराव । मरिमराम मर्मराम मरीमराम । अम
ग्मिरीत् अमर्मरीत् अमरीमरीत् । अमरिम अमर्म अमरीम । अमरिमृता
अमर्मृता अमरीमृता । अमरिमरु अमर्मरु अमरीमरु । अमरिमरी अमर्मरी
अमरीमरी । अमरिमृतं अमर्मृतं अमरीमृत । अनरिमृत अमर्मृत अमरीमृत ।
अमरिमर अमर्मर अमरीमर । अमरिमृय अमर्मृय अमरीमृय । अमरिमृम
अमर्मृम अमरीमृम । एवमभ्यस्तम्य चोपधाया इत्यादिना गुणो न भवति ॥
नृति गात्रविक्षेपणे ।

*नृतेश्चेक्षीयिते ॥ ४३८ ॥ नृतेर्नकारस्य णकारो न भवति चेक्षी
यिते परे ॥ नरिनृतीति नर्नृतीति नरीनृतीति । नरिर्नृति नर्नृति नरीनृति ।
नरिनृत नर्नृत नरीनृत । नर्नृतति नरीनृतति नरिनृतति ॥ मोमुचीति
मोमोक्ति मोमुक्त मामुचति । रोरुधीति रोरोद्धि रोरुद्ध रोरुभति ॥ बोभु
जीति बोमोक्ति बोमुक्त बोमुजति । योयुजीति योयोक्ति योयुत्त
योयुचति ॥ ततनीति तंतति ततत ततनाति । ममनीति ममति ममत
ममतति ॥ जजपीति जजसि जजस्र जजपति । चरिर्गृति चर्करीति चरी-
नृति । चर्कृति चर्कृति चरीकृति । चरिहृत चर्कृत चरीहृत । चरि
कृति चर्कृति चरीकृति । चेरुयीति चेत्रेति चैरुयति । चरिरीति
चर्करीति चरीरुयति । चरिर्वर्ति चर्कृति चरीर्वति । चरिमृत चर्कृत चरी-
वृत । चरिवति चर्कृत चरीवति । जरीगृहीति जर्गृहीति जरिगृहीति ।
जरिगर्हि जर्गर्हि जरीगर्हि ।

न ऋतः ॥ ४३९ ॥ डे ढलोप ऋतोर्गतोर्दोर्घो न भवति ।
जरिगृह जर्गृह जरीगृह । जरिगृहति जर्गृहति जरीगृहति । जरिगृहीपि
जर्गृहीपि जरीगृहीपि । जग्धिर्गर्धि जर्गर्धि जरीगर्धि । जरिगृह जर्गृह जरी-

गृह । जरिगृह जर्गृह जरीगृह । जारिगृहीमि जर्गृहीमि जरीगृहीमि ।
 जारिगृहिं जर्गृहिं जरीगृहिं । जरिगृह् जर्गृह् जरीगृह् । जरिगृह्
 जर्गृह् जरीगृह् ॥ जरिगृह्यात् जर्गृह्यात् जरीगृह्यात् । जरिगृहीतु जर्गृहीतु
 जरिगृहीतु । जरिगृह्ते जर्गृह्ते जरीगृह्ते । जरिगृहात् जर्गृहात् जरीगृहात् ।
 जरिगृहा जर्गृहा जरीगृहा । जरिगृह्ते जर्गृह्ते जरीगृह्ते । जरिगृहि
 जर्गृहि जरीगृहि । जरिगृहात् जर्गृहात् जरीगृहात् । जरिगृह जर्गृह जरी
 गृह । जर्गृह जरिगृह जरीगृह । जरिगृहाणि जर्गृहाणि जरीगृहाणि । जरि
 गृहाव जर्गृहाव जरीगृहाव । जरीगृहाम जर्गृहाम जरीगृहाम । अजरीगृहीन्
 अनर्गृहीत् अजरिगृहीत् । अनर्गृहा अनर्गृहा अनरीगृहा । अजरीगृहु
 अजर्गृहु अजरिगृहु । अजरीगृही अनर्गृही अनर्गृही ।

न रात् ॥ ४४० ॥ ग्फात्पर सयोगान्तो शेष्यो न मरति । अ-
 जरिघर्त् अनर्घर्त् अजरीघर्त् । अजरिगृह अनर्गृह अनरीगृह । अजरिगृह
 अनर्गृह अजरीगृह । अनरीगृह अनर्गृह अनरीगृह । अनर्गृह अनर्गृह
 अनरीगृह । अनर्गृह अनरीगृह अनर्गृह इति चेक्रीयितुगान्ता ।

इन्कारितं धात्वधे ॥ ४४१ ॥ नाम्न कारितसञ्ज्ञक इन्मरति
 धात्वधे ।

इति लिङ्गस्थानेकाक्षरस्यान्त्यस्य स्वरादेर्लोपः ॥ ४४२ ॥ अ-
 नेकाक्षरस्य लिङ्गस्य अन्त्यमरादेर्लोपो मरति इति पर हस्तिनाऽतिप्र-
 मति अलिङ्गमरति । इति गृह्यति ।

न हलिकृत्योः ॥ ४४३ ॥ हलिकृत्योर्नृजिर्न मरति । हल्यनि ।
 रुप्यति । अचरत् । अचरन् । कृत्यति । अचरत् । वक्ष ममा-
 च्छादयति समायति । समायन् । वर्मगा सत्रयति समर्पयति ।
 ममर्पत् । तत्सोनि तद्रावष्टे इति न् । मुष्ट कगेति मुष्टयति । अनु-

मुण्डत् । एव मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्रयति । असुसूत्रत् ।
 सत्यार्थवेदानामन्त आप् कारिते ॥ ४४४ ॥ सत्यार्थवेदा
 नामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे गति । एव
 अर्थापयति ।

न स्वरादेः ॥ ४४५ ॥ स्वरादेर्दीर्घो
 आर्षिथपत् । वेदापयति । अविवेदपत् ।
 रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ ४४
 लिङ्गस्य लघो ऋतो रशब्दादेशो भवति इनि
 करोति प्रथयति । अपिप्रथत् । मृदु करोति
 करोति द्रढयति । अदिद्रढत् । कृश
 मृश करोति भ्रशयति अभिभ्रशत् । परिवृढ
 इ यदि ।

पृथं मृदुं दृढं चैव कृशं च
 परिपूर्वं वृढं चैव पठेताग्रनिघो
 धातोश्च हेतौ ॥ ४४७ ॥ २७
 कारितसंज्ञक इन् भवति । उवर्णम्य ॥
 इकार ॥ दीर्घो लघोरस्वरादीनामिति ५
 प्रयुक्ते भावयति भावयने । भावयेत् ।
 देरुमयमित्युक्तत्वात् ॥ १
 याश्चक्रे । भावयिना । भाव्यात् । ५ १
 अभावयिष्यत् अभावयिष्यन् । पाचयति ।
 नन्दयति । अननन्दत् । ससयति असससत्
 शाञ्छामाञ्छान्यावेपामिनि ॥

पे । शाययति । अशीशयन् । छाययति । अचिच्छयत् । अवमाययति ।
अवामीषयन् । ह्वाययति ।

वह्यतेर्नित्यम् ॥ ४४९ ॥ ह्यनेर्नित्य सप्रसारण मवति कारिते च
सश्रणो पर्यो ॥ अजृहवत् । व्याययति । अविव्ययत् । वाययति ।
अवीवयन् । पाययति ।

लोप. पितृतेरीच्चाभ्यामस्य ॥ ४५० ॥ पिबनेरभ्यामभ्य ईद्ववति
उपधायाश्च लोपो भवति ङनि चण्पर । अपीप्सन् । आदयति । आदिदत् ।
वानयनि अवीवचत् । हावयति । अनुहवत् ।

अर्त्तिन्हील्लीरीम्नुयीष्माटयादन्तानामन्तः पो यलोपो गुणश्च
नामिनाम् ॥ ४५१ ॥ अर्त्त्यादीनामादन्ताना च पञ्चरोन्तो भवति
यथास्तभय यलोपश्च नामिना गुणश्च इति पर० । अर्पयति । आ
र्प्पिपन् । ह्येपयति । अजिह्विपन् । ब्ली वरणे । ब्लेपयति । अत्रिब्लिपत् ।
गीङ् श्रवणे । गपयति । अरीरिपन् । क्यूयी द्रव्य । क्नोपयति । अचुकु
पन् । क्षमायी निभूने । ंमापयति । अचि-मपन् । ह्येयति । अजिह्वपन् ।
घापयति । अदीरपत् । नापयति । अमीमयन् । स्थापयति । स्थापयेत् ।
अस्थापयन् ।

तिष्ठतेरित् ॥ ४५२ ॥ तिष्ठनेरिद्वयति ङनि चण् पर । अति
ष्ठिपत् । प्रापयति ।

जिप्रतेर्वा ॥ ४५३ ॥ जिप्रतेर्वा इद्वयति ङनि चण्पर । अजि
प्रिपत् । अजिप्रपत् । देययति । अदीदिवत् । मावयति । अमृषुवत् ।
नहयति । अनीनहत् । अभिपावयति । आशयति । आश
सत् । चाययति । अचीचयन् । तोदयति । अतुतुदत् । मारयति ।
अमीमरत् । मोचयति । अमृमुचत् । रोधयति । अरुधयत् । मोजयति । अत्रुमु-

मुण्डत् । एवं मिश्रयति । अमिमिश्रत् । सूत्रमाचष्टे सूत्रयति । असुसूत्रन् ।
 सत्यार्थवेदानामन्त आप् कारिते ॥ ४४४ ॥ सत्यार्थवेदा-
 नामन्त आप् भवति कारिते परे । सत्यमाचष्टे सत्यापयति । एवं
 अर्थापयति ।

न स्वरादेः ॥ ४४५ ॥ स्वरादेर्दीर्घो न भवति इन् चण् पर ।
 आर्चिथपत् । वेदापयति । अविवेदपत् ।

रशब्द ऋतो लघोर्व्यञ्जनादेः ॥ ४४६ ॥ व्यञ्जनादेरनेकाक्षरस्य
 लिङ्गस्य लघोः ऋतो रशब्दादेशो भवति इनि परे । पृथ प्रख्याने । पृथं
 करोति प्रथयति । अपिप्रथत् । मृदुं करोति म्रदयति । अमिम्रदत् । दृढं
 करोति द्रढयति । अदिद्रढत् । कृशं करोति कश्यति । अचिक्रशत् ।
 भृशं करोति भ्रशयति अभिभ्रशत् । परिपृढं करोति परिन्रढयति पर्यविम्रदत् ।
 इ यदि ।

पृथं मृदुं दृढं च कृशं च भृशमेव च ।

परिपूर्वं दृढं च पदेतान्नविधौ स्मरेत् ॥ १ ॥

घातोश्च हेतौ ॥ ४४७ ॥ हेतुर्जुक्तकल्याणार्थं वर्धमानाद्घातो
 कारितसंज्ञक इन् भवति । उवर्णम्य जान्तम्यापरमपरस्यावर्णे इत्यम्यसावर्णम्य
 इकार ॥ दीर्घो लघोरस्वरादीनामिति दीर्घः । भवति कश्चित्तन्म्य
 प्रयुक्ते भावयति भावयने । भावयेत् । भावयतु । अभावयत् । इन्व्यञ्जना-
 देरुभयमित्युक्तत्वात् सर्वेषामिन्मत्ययानामुभयपदित्वम् ॥ अचीमवत् । भाव-
 याच्चक्रे । भावयिता । भाव्यात् । भावयिषीष्ट । भावयिष्यति भावयिष्यते ।
 अभावयिष्यन् अभावयिष्यन् । पाचयति । अपीपचत् । एधयति ऐदिधत् ।
 नन्दयति । अननन्दत् । संसयति असंसत् ।

शाज्जसाब्हाव्यावेपामिनि ॥ ४४८ ॥ एषानायिर्भवति इनि

पर । शाययति । अशीशयन् । छाययति अविच्छयत् । अवमाययति ।
अवासीययन् । ह्याययति ।

वह्यतेर्नित्यम् ॥ ४४९ ॥ इत्येर्नित्य सप्तसारण भवति कारित च
सन्धणो पर्यो ॥ अजद्वत् । व्यापयति । अविन्ययत् । वाययति ।
अवीवयन् । पाययति ।

लोप पित्रेरीद्याभ्यामस्य ॥ ४५० ॥ पित्रनरम्यासस्य इद्ववति
उपधायाश्च लोपा भवति इति चणपर । अपोप्यत् । आन्ययति । आदिद्वत् ।
वानयति अवीववत् । हावयति अनूहवत् ।

अर्त्तिन्हील्लीरीरुयुयीश्चाटयादन्तानामन्त पो यलोपो गुणश्च
नामिनाम् ॥ ४५१ ॥ अर्त्यादीनामादन्ताना च पकारोन्तो भवति
यथासमर यलोपश्च नामिना गुणश्च इति पर । अर्पयति आ
र्प्तिपत् । द्वेपयति । अजिह्विपत् । व्ली वरणे । ठलेपयति । अविब्लिपत् ।
रीङ् अरण । र्पयति अरीरिपत् । क्यूयी द्रष्ट । क्नोपयति । अचुकु
पत् । क्षमायी विधूनन । क्ष्मापयति । अचिष्मपत् । द्वेपयति अजिह्वपत् ।
धापयति । अदीधपत् । गपयति अमीमपत् । स्थापयति । स्थापयेत् ।
अस्थापयत् ।

तिष्ठतेरित् ॥ ४५२ ॥ तिष्ठनरिद्ववति इति चण् पर । अति
ष्ठिपत् । प्रापयति ।

जिप्रतेर्ना ॥ ४५३ ॥ जिप्रनर्वा इद्वयति इति चणपर । अनि
प्रिपत् । अजिप्रपत् । द्वययति । अदीदिद्वत् । सावयति । असूधुवत् ।
नहयति । अनीनहन् । अभिषावयति । आशयति । आशि
शत् । चाययति । अचीचयत् । तोदयति । अतुतुदत् । मारयति ।
अमीमत् । मोचयति अमूमुचत् । रोधयति । अरूधवत् । मोजयति अबूमु-

जत् । योचयति । अयूयुत् । तानयति । अतीतनत् । मानयति । अमीन
नत् । कारयति अचीकरत् ।

स्मिजिक्कीटागिनि ॥ ४५४ ॥ णामाक्रुरो भवति इनि पर ।
विस्मापयति । व्यमस्मपत् । विजापयति । व्यजपत् । विनापयति ।
व्यचिक्रपत् । अघ्यापयति । अघ्यापित् । वारयति अवीवरत् । ग्राहयति
अजिग्रहत् । चोरयति अचूचुरत् । तन्त्रयति अततत्रत् ।

मानुसन्धाना हस्यः ॥ ४५५ ॥ मानुसन्धाना धातूना हस्यो
भवति इनि पर ॥ अम्यापयाया दीर्घो न भवति ॥ घटादयो मानुसन्धा ।
घट चेष्टाया ॥ घटयति ॥ अजिघत् । व्यथ भयचलनयो ॥ व्यथयति ।
अविव्यथत् ।

जनिजृप्कनसूरब्जोऽग्नताथ ॥ ४५६ ॥ ण्या हस्यो भवति
सनि पर । जनिङ् प्रादुर्भावि । जनयति । अनीजनत् । जृप् वयोदानो ॥
जरयति अनीनत् । वनस हरण दीप्तो । वनमयति । अचिस्नमत् । रश्म
रागे ।

रज्जेरिनि मृगरमणे ॥ ४५७ ॥ मृगमगथे इनि पर रज्जेरनुप
रलोपो भवति । रजयति । शरीरन् । एवे रजयति ॥ अग्रजत् । रु
क्मीडाया । रमयति । अरीगम् । ममु तममि रज्ज च । अरनयति । अग्निधमत् ।

उत्तरहलक्षरन्मोनुपमर्गा वा ॥ ४५८ ॥ ण्ते सोऽमर्गा नित्य
मानुस य नयन्ति ॥ एन अनुमर्गा वा मानुसधा भवन्ति । तत्र सोऽप
सर्गाप ने मानुसधाना हस्य । नल दीप्तो । प्रजलयति ॥ प्रातिनलत् । हर
हल चरन्ते । प्रहृषयति । प्राहिहत् । प्रमनयति । शानिगम् । अन्न
त्वान् ॥ प्रममयति । प्राणीन्मत् । उपनयति । उपानिनम् ।

अनुपमर्गा वा ॥ ४५९ ॥ ण्ते अनुमर्गा वा मानुसधा नयन्ति ।

ज्वल्यति । ज्वालयति । अजिज्वलत् । ह्वल्यति । ह्वाल्यति । अजिह्व-
न्त् । ह्वन्यति । अजिह्वन्त् । जमयति ॥ नामयति । अनीनन् ।

ग्लास्तावनयमश्च ॥ ४६० ॥ णे मनुबन्धा वा भवन्ति । ह्रै
हर्षशये । ग्लापयति । ग्लपयति । अजिग्लपत् । णा शौने ॥ ग्लपयति ।
ग्लापयति । अभिग्लपत् घग पण संभक्तौ ॥ वनयति । वानयति । अवी-
वनन् । दुवमु द्रुग्णे । वमयति । वामयति । अवीवमन् ।

न कश्चमि चमः ॥ ४६१ ॥ णां ह्रस्वो न भवति इति पा ।

कमेरिनिङ्कारितम् ४६२ ॥ कमे कारितसंज्ञक इतिङ्
भवति स्वार्थे । कमु कान्तौ । कामयन् । अचिरमत् । अम इम मी मृ ह्य
गतौ ॥ आमयति । आमिम् । चमु अङ्गे । चामयति । अचीचमन् ।

ग्रमोऽदर्शने ॥ ४६३ ॥ ग्रमोऽदर्शनेर्ध्वो भवति इति पा ।
शमयति रोगान् । अग्रिमन् । अदर्शन इति किं ? निशामयति रूपं ।
न्यशीशमन्

यमोऽपरिवेषणे ॥ ४६४ ॥ यम अपरिवेषणर्थे ह्रस्वो भवति
इति पा । यम उपरमे । नियमयति । अपरिवेषण इति किं आयामयति ।
आयीयमन् ।

स्वद्विरवपरिम्यां च ॥ ४६५ ॥ स्वद्विरवपरिम्यां व ह्रस्वो भवति
इति पा । स्वदिप्स्वदने । अवस्वदयति । अन्योपपत्तिर्ज्ञ भवति ।
उपम्वादयति । अवचिम्यदत् । पर्यचिम्यदत् । उपाचिम्यदत् ।

पण गती ॥ ४६६ ॥ पणो गत्यर्थे ह्रस्वो भवति इति पा ।
पणयति ॥ पणत्यर्थे इति किं ? पाणयति । अपीपणन् । इति इन्नन्ता ॥

आन्मेच्छायां यिन् ॥ ४६७ ॥ नांनो यिन्भरति आन्मेच्छायां ।
यिन्दर्शनम् ॥ ४६८ ॥ अर्णम् इत्वं भवति यिनि पा ॥ पुत्र-

मिच्छत्यात्मन पुत्रीयति ॥ पुत्रीयेत् । पुत्रीयतु । अपुत्रीयत् । अपुत्रीयीत् ॥
पुत्रीयाञ्कार । पुत्रीयिता । पुत्रीयात् । पुत्रीयिष्यति । अपुत्रीयिषीत् ।
एवं षटीयति । वस्तीयति सुवर्णीयति ।

काम्य च ॥ ४६९ ॥ नाम्न काम्यो भवति आत्मेच्छया ।
पुत्रमिच्छत्यात्मन पुत्रकाम्यति । पुत्रकाम्येत् । पुत्रकाम्यतु । अपु-
त्रकाम्यत् । अपुत्रकाम्यीत् । पुत्रकाम्याञ्कार । पुत्रकाम्यिता । पुत्रकाम्या-
त् । पुत्रकाम्यिष्यति । अपुत्रकाम्यिष्यत् । एवं इदकाम्यति ।

उपमानादाचारे ॥ ४७० ॥ उपमानान्नाम्नो यिन्भवति आचारेऽर्थे ॥
पुत्रमिव आचरति पुत्रीयति माणवक । एवं क्षीरीयति जलं । भूषीयति
पुत्रकं । इति यिन्नन्त ।

कर्तुरायिस्मलोपश्च ॥ ४७१ ॥ कर्तुस्त्पमानान्नाम्न आयि भवति
आचारेऽर्थे यथासंभव सलोपश्च ।

आयिताच्च ॥ ४७२ ॥ आयिपत्ययान्ताद्धतोरात्मनेपद भवति ।
इयेन इव आचरति इयेनायते । इयेनायेत । इयेनायता । अइयेनायत ।
अइयेनायिष्ट । इयेनायाञ्कारे । इयेनायिता । इयेनायिष्यन् । अइयेना-
यिष्यत ॥ एव अप्सरायन् ॥

ओजमोप्सरसो नित्यं पयमस्तु निभाषया ॥

आयिलोपश्च मित्रेयो गर्दभत्यश्चतीत्यपि ॥ १ ॥

मोत्रमि इव आचरति । ओजायने । एवं अप्सरायने । पययने ।

नामिव्यञ्जनान्तादायैरादेः ॥ ४७३ ॥ नामित्र्यञ्जनान्तात्स्य
आयैरादेर्लोपो भवति । पयम्यने । राक्षस्स्येष्टाऽर्थेचान्त्रचिदायिलोप ।
आम्यन्ताधेत्यन्तप्रदृणाधिक्यादायिलोपं पयस्मैरादं भवति ॥ गर्दभ इव ॥

चरति गर्दभति । एवं अधति । अभीयने । एव अधति । अभीयने । एव
पट्टयने । पित्रीयते । रैयते ।

नलोपश्च ॥ ४७४ ॥ नलोपश्च मयति यिन्यायो परत । विध्व-
म्यने ॥ अनुडुह्यते ।

ओतायिन्नायिपरे स्वरवत् ॥ ४७५ ॥ ओत परौ यिन्नायिस्वर-
वद्भवत ॥ ओ अबिति संधि । गामित्यात्मन इच्छति गत्यनि । गौरिवाचरति
गव्यने ।

औत्वश्च ॥ ४७६ ॥ औत परो यिन्नायिस्वरवद्भवति ॥ नावमि
च्छत्यात्मन नाव्यति । नौरिवाचरति नाव्यने ।

वा गल्मङ्गीरहोदेभ्यः ॥ ४७७ ॥ एभ्य परमात्मनपद भवति ।
वाशब्दस्येष्टार्थत्वात् कचिद्रायिलोप । गल्म इव आचरति गल्मने । ङ्गीभते ।
होदेते ।

कष्टरुक्षसत्रगहनाय पापे क्रमणे ॥ ४७८ ॥ एभ्यश्चतुर्थ्यन्तेभ्य
पापे वर्त्तमाने क्रमण इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । कष्टाय कर्मणे क्रामति
कष्टायने । एव कक्षायने । सत्रायने । गहनायने । पाप इति किं ? कष्टाय
तपसे क्रामति ।

वाष्पोष्मफेनमुद्रमति ॥ ४७९ ॥ वाष्पादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य उ-
द्गमनेऽर्थे आयिप्रत्ययो भवति ॥ वाष्पमुद्रमति वाष्पायने । ऊष्माणमुद्रमति
उष्मायने । नम्य लोप फेनमुद्रमति फेनायने ।

सुरसादीनि वेदयते ॥ ४८० ॥ सुखादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्यो वेदयने
इत्यर्थे आयिप्रत्ययो भवति । सुखमावेदयने सुखायने । एवं दुःखायने ।
तदनुमनतीत्यर्थः ।

शृङ्गादीन् करोति ॥ ४८१ ॥ शृङ्गादिभ्यो द्वितीयान्तेभ्य

करोत्यर्थे आत्ययत्ययो भवति । शब्द करोति शब्दायने । एवं दैरायने । कलहायने ।

नमस्त्रयोदशस्मिन् यिन् ॥ ४८२ ॥ एभ्यो यिन्मरति कणेत्यर्थे । नमस्फरोति नपस्यति देवान् । एवं तपस्यति शत्रून् । धरिवस्यति गुरून् ।

कण्डूदिभ्यो यन् ॥ ४८३ ॥ कण्डूदिभ्यो यन् वति करोत्यर्थे ॥ कण्डूं फगेति ऋदयने । एवं तिस्फरोति तिरम्यने । इत्यादिप्रत्ययान्ता ।

गुप्प्रपनिच्छनेरायः ॥ ४८४ ॥ गुप्प्रपमृतिभ्य आय प्रत्ययो मरति स्वार्थे । गोपायति । गोपायाञ्चकार ॥ गोपायिता । एवं घूपायति । विच्छायति । विश विच्छंगतौ । पणायने । पणि व्यग्रहार । पनायने । पन स्तुतौ च ॥ इत्यायान्ता ।

अभूततद्भावे कृभस्तिपु विकाराच्चिः ॥ ४८५ ॥ विकाराद्भाम्निश्चिर्भवति अभूततद्भावेऽर्थे कृभ्वन्तिपु पेषु ।

* च्यौऽच्चारणस्य ईत्वम् ॥ ४८६ ॥ अवर्णस्य ईत्वं भवति च्यौ च पर । च्चिर्मर्वापहारिप्रत्ययस्य लोप । अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति । अशुक्लं शुक्लं क्रियते शुक्लीक्रियते । अशुक्लं शुक्लो भवति शुक्लीभवति । अशुक्लं शुक्लं स्यात् शुक्लीभ्यात् । अदीर्घो दीर्घ क्रियते दीर्घीक्रियते । अदीर्घं दीर्घं करोति दीर्घीकरोति । अदीर्घो दीर्घो भवति दीर्घीभवति । अदीर्घो दीर्घं स्यात् दीर्घीभ्यात् । एवं पुत्रीक्रियते पुत्रीकरोति पुत्रीमरति पुत्रीभ्यात् । अपनिता वनिता क्रियते वनितीक्रियते एवमग्नीक्रियते अग्नीकरोति अग्नीमरति अग्नीभ्यात् । पट्टक्रियते पट्टकरोति पट्टमरति पट्टभ्यात् ।

* ऋत ईदन्तश्चिचैक्रोयितयिन्नायिपु ॥ ४८७ ॥ ऋदन्तस्य चिचैक्रोयितयिन्नायिपु परत ईदन्तो मरति । मात्रीकरोति मात्रीक्रियते

मात्रीभरति भारीस्यात् । पित्रीनरोति पित्रीत्रियन् पित्रीभरति पित्रीम्यात् ।
इत्यादि । एष सर्वभरणन्तय । इति च्वित्यन्तान्ता समाप्ता । अथ
पुषादय ।

पुषादिपुनादिङ्कारानुगन्धाचिमर्चिशास्तिम्यश्च परम् ॥४८८॥
इत्यप् प्रत्यय सरत्र भरति । पुष पुष्टौ । अपुषत् । शुष शोषणे । अशुषत् ।
दुष्य वैकृत्ये । अदुषन् । क्षिप आलिङ्गने । अक्षिपत् । जिच्छिदा
गात्रप्रक्षरणे । अजिच्छत् । लुष्य वुमुक्षया । अलुषत् । शुष शौचे । अशुषन्
पिष सराद्धौ । अपिषन् । रथ हिमाया । अरथन् । तृष प्रीणने ।
अतृषन् । हृष हर्षगमोचनयो । अहृषन् । मुह वैचित्ये । अमुहत् । द्रुह
जिनासाया । अद्रुहत् । प्लुह उद्दिरणे । अम्लुहत् । प्लिह प्रीतौ ।
अप्लिहत् । णश् अदर्शने । अनशत् । शम् दम् उपशमे । अशमन् अदमत् ।
तनु काढाया । अतमत् । श्रनु तपसि रोड च । अश्रमत् । अमु
अनस्थने । अब्रमन् । क्षमूप् मन्ने । असन्त् । इमु ग्लानौ । अहमत् ।
मदी हर्षे । अमदत् । असु क्षेपणे । अपासत् । यमु पयस्ते । अयमन् ।
जमु मोक्षणे । अजमन् । तमु दमु उपक्षये । अतसन् । अदसत् । वमु
स्तम्भे । अरमन् । प्लुग दाहे अप्लुपत् । विष प्रेणे । अविषत् ।
कुश श्लेपणे । अकुशन् । बुम उन्मगे । अनुमन् । मुज रण्डने । अमुहत्
ममि परिणामे । अममत् । लुड रिलोडने । अलुडत् । डव सनराये ।
औषत् । मृश भ्रष्ट्र अथ पतने । अमृशत् । वृश वर्णने । अवृशत् । वृश
ननुकरणे । अवृशन् । जितृष पिपामाया । अनृषन् । तुष ह्य तुष्टौ ।
अतुषन् । अहृषत् । वृष क्रुध रय रोषे । अरुषन् । अरुषन् । अरुषन् ।
डिष क्षेपे । अडिषत् । हृष समुच्छ्राये । अम्लुषन् । गुष व्याकुलने ।
अगुषन् । गुष रय हृष विमोहने । अगुषन् । अगुषन् । अगुषन् । लुष

गार्ध्ये । अलुम् । लुम् सचन्ने । अलुम् । नम लुम् हिंसाया । अनम् ।
 मतुम् । किलन्द आर्द्राभाव । अकिन्दन् । जमिदा केन्ने । अमिदत् ।
 जिध्विदा मोचने । वाक्षदत् । रुध वृद्धौ । आर्द्धत् । गृधु अमि
 काक्षाया । अगृधत् । रते पुषादि । पुषादिद्युनादीत्या । प्रत्यय । घुत
 शुभ रुच ठीतो । अघुतत् अद्योतिष्ट । एव सर्वत्र आलनेपदेऽपि ।
 अशुम् । अरुचन् । श्विन आचरणे ।

श्वितादीना इत्यः ॥४८९॥ श्वित'दीना हन्वो भवति । अश्वित् ।
 घुट परिवर्तने । अधुम् । लुट लुट लुट प्रतीपाते । अरुम् । अलुम् ।
 अलुम् । लुम् सचन्ने । अलुम् । अम अम अवचन्ने । अश्वसत् । अ
 असत् । अस गतौ च । अश्वसत् । समु विश्वसे । असम् । घृत वर्त
 ने । अवृत्त् । वृद्ध वृद्धौ । वृधु वर्धने । अवृधत् । शृद्ध शब्दकुत्साया । अशृ-
 दत् । म्यन्द प्रभरणे । अम्यदत् । कृषू सामर्थ्ये । अकृषत् । गृधु अभिका
 क्षाया । अगृधन ।

रुता लृट् ॥ ४९० ॥ रुचर्षातो रुतो लृट् भवति । अकलृपत् ।
 इति घुतादि ॥

मानसेनत्रिभिरेन वादिपरमेनत्रिणा ।

कृताया रूपमालायामार्यान्तः परिपूर्णते । १ ॥

अथ कृदन्तः कचत्प्रदर्शयन्ते ॥

मिद्धिरिज्मङ्गानुमन्धे । ४९१ ॥ ङ्गानुमन्धे कृत्प्रत्यये प
 इचि ह्य कार्यननिदिश्यते यथामम्भय ।

घातोः ॥ ४९२ ॥ अविशेषेण घातोरित्याधिकारो वेदितव्य ।

कृत् ॥ ४९३ ॥ वध्यमाणा प्रत्यया कृत्सङ्का वेदितव्या ।

कर्त्तरि कृत् ॥ ४९४ ॥ कृत्यत्ययान्ता कर्तृकारके भवन्ति ।

वर्त्तमाने शन्तृटानशाप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयोः ॥ ४०५ ॥

अप्रथमैकाधिकरणामन्त्रितयो परयो वर्त्तमानकाले धातो शन्तृटानशा
भवन् ॥

मारधातुकत् ॥ ४९६ ॥ शानुगन्धे कृति परे सार्यधातुकवत्कार्य
भवति । कृडन्ता प्रायो वाच्यलिङ्गा । शन्तृटन्त विन्त धातुत्व न
जगति । भवन् पुमान् । भवन्ती स्त्री । भवत्कुलं । लोकोपचारादानशानढावा-
त्मनेपदे ।

आनोऽत्रात्मने ॥ ४९७ ॥ अत्र आन प्रत्यय आत्मनेपद भवति ।

आन्मोन्त आने ॥ ४९८ ॥ अकारान्तान्मकारागमो नयति आने
परे । प्यमान पुत्र । प्यमाना नन्मी । प्यमान कुल । तथा पचन्
पचन्ती पचन् । पचमान पचमाना पचमानमित्यादि ॥ अदन् अदन्ती
अदत् । शयान शयाना शयान ।

टे न गुणः ॥ ४९९ ॥ नाम्यन्त्योर्धातुविकरणयोरुणो न भवति
शानुगन्धे कृति परे । तुगन् त्रुवाण । जुङ्त् जुहान । दधत् दधान ।
दीव्यन् । सुषमान । सुन्वन् सुन्वान । अप्रुवान । सर्वेषामात्मने
इत्यादिना गुणो न भवति । चिन्वन् चिन्वान । भावे । मृगमानं देवद-
त्तेन । प्यमानमम्माभि । भावे सर्वत्र नपुमकलिङ्गत्वं ण्वत्त्वं च । कर्मणि ।
प्यमान ओदन । पचमानौ ओदनौ । पच्यमाना ओदना । क्रिय-
माण कट इत्यादि ।

धेत्तेः शन्तुर्वन्तुः ॥ ५०० ॥ विद पश्य जन्तुर्वन्तुर्भवति ।
विद्वान् विद्वान्सी ॥

दन्मुकानी पंगेक्षारच ॥ ५०१ ॥ धातो परोक्षाम्बुर्पो दन्मु-

क्रानौ भवतः ॥ कन्सु परमं कान आत्मनेपदं भवति ।

के यणश्च योक्तवर्जनम् ॥ ५०२ ॥ कानुबन्धे कृति पा यण्
वत्कार्यं भवति योक्तं वर्जयिष्यः । इति न गुणः । बभूवान् बभूवन्सौ बभू-
वान्सः । एधञ्चक्रिवान् । एधाञ्चक्राणः । अत्र नाग्यादेर्गुरुमत इत्यादिना
आम. वृज प्रयुज्यते इत्यनुप्रयोग । पेचिवान् पेचानः । चक्रिवान् चक्राणः ।

योन्व्यञ्जनेऽप्ये ॥ ५०३ ॥ घातोर्यकारवकारयोर्लोपो भवति य-
कावर्जिने कृति व्यञ्जने परे । क्यूयी शब्दे । चुक्कूवान् । क्ष्मायी विष्टु-
गने । चदमाषान् दिव् क्रीडादौ । दिदिवान् । पितृ तन्तुसन्ताने ।
सिपिवान् । ठिबु क्षिबु निरसने । तिष्ठिवान् । चाक्षिवान् ।

गमहनविदविशङ्कां वा ॥ ५०४ ॥ एषां वन्स् आर्जारङ् वा
भवांत यथासंभवं उपधालोपः । जम्भिवान् । इडभावे ।

यमोश्च ॥ ५०५ ॥ यमोश्च परयोद्धर्तोर्मो नो भवति । जगन्वान्
जग्निवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविगिवान् ।
विवश्चान् । ददृशिवान् ।

दास्वान्साव्हान्मीदृवांश्च ॥ ५०६ ॥ एते कन्प्रत्ययान्ता निपा-
त्यन्ते । दास् दाने । दास्वान् । सह मर्षणे । साव्हान् । मिह सेचने ।
मीद्वान् ।

तव्यानीर्या ॥ ५०७ ॥ धातोस्तव्यानीर्या भवतः ।

ते कृत्याः ॥ ५०८ ॥ ते तव्यादयः कृत्या भवन्ति ।

भावकर्मणोः कृत्यक्तखलर्याः ॥ ५०९ ॥ भावे कर्मणि च
कृत्यक्तखलर्या वेदितव्याः ॥ पूर्वस्यापवादोऽयं ॥ मुजनेन भवितव्यं ।
भवनीयं । अनुक्ते कर्त्तरि तृतीया । एधितव्यं । एवनीयं । उक्ते कर्मणि
प्रथमा । अभिभवितव्यः जत्रुः । अभिभवनीयः । कर्त्तव्यः काणीयः कटः ।
दातव्यं दानीयं घनं ।

कृत्ययुटाञ्च्यत्रापि च ॥ ५१० ॥ वृद्धो मुट च उक्तादन्यत्रापि
भवति । रा गौच । खानीयं चूर्ण । 'दानीयो ब्राह्मण इत वर्तते ।
समावर्तनीयो गुरु ॥

म्वगद्यः ॥ ५११ ॥ म्वगन्ताद्धातोर्थे प्रत्ययो नानि चयं जेनं
नेयं ।

उदीच्यां कृद्यः स्वरवत ॥ ५१२ ॥ उदीङ्ग्या पा ट्य म्वग्य-
भवति । ल्यं अवश्यमाद्यं ॥

शक्तिमहिषवर्गान्ताच्च ॥ ५१३ ॥ शक्तिमहिष्या पवर्गान्ताच्च यो
भवति । शस्त् शक्तौ । शयं । मद्यं । जप्यं । लभ्यं

आत्पनोरिच्च ॥ ५१४ ॥ आकारान्तान्पनो नश्च यो भवति
भनयोरन्त इकारागमो भवति । ट्यं पेयं रनु अन्नदरणे । खनगिरादेश ।
अन्येषमागमे न्वयं

यमिमदिगदां त्वनुपमर्गे ॥ ५१५ ॥ एपासुपमर्गाभावे यो भवति ।
यम्यं मद्यं गद्यं अनुपमर्ग इति किं ? व्यण्-प्रयाम्यं । प्रमाद्य प्रमाद्यं ।

चरेगाहि चागुरो ॥ ५१६ ॥ अनुपमर्गे आहि चेर्यो भवति अ
गुरो । आचर्यो देश । अनुपमर्ग इति किं ? अभिचार्य । अगुराविति
किं ? आचार्यो गुरु ।

पथ्याप्रययां विक्रयगद्धानिरोधेषु ॥ ५१७ ॥ एतेष्वर्थेषु एते नि-
पात्यन्ते यथासंख्यं । पथ्यामिति निपात्यन्ते विक्रेषार्थे । अवयमिति निपात्य
ने गद्धानि । वर्यमिति निपात्यन्ते अनिरोधार्थे । पथ व्यङ्गाग म्नुतो च । वट
इत्याया वाचि । वृत्र वरणे । पथ्यं । अर्यं । वर्यं ।

वद्वं कण्ठे ॥ ५१८ ॥ वद्वमिति निपात्यन्ते कण्ठेऽर्थे । वद्वं शकटं
वाद्यमन्यत् ।

अर्थः स्वामिवैश्ये ॥ ५१९ ॥ अर्थमिति निपात्यते स्वामिनि वैश्ये चार्थे । अर्थते इति अर्थ स्वामी अर्थो वैश्य ।

उपसर्गा काल्याग्रजने ॥ ५२० ॥ प्रजने प्राप्तकाले चेत् उपसर्गा इति निपात्यते । सृ गतौ । उपसर्गा ऋतुमतीत्यर्थः ।

अजयं संगते ॥ ५२१ ॥ अजयमिति निपात्यते संगतेऽर्थे । न जी र्यत इत्यजयं आर्यसंगतः ।

नाम्नि वदः क्यप् च ॥ ५२२ ॥ नाम्नि उपपदे वद क्यप् भवति यश्च ।

सप्तम्युक्तमुपपदम् ॥ ५२३ ॥ धात्वधिकार सप्तम्या निर्दिष्ट-मुपपदसज्ञ भवति ।

तत्प्रज्ञनाम चेत् ॥ ५२४ ॥ तदुपपद नाम चैद्धातो प्राग्भवति ।

तस्य तेन समासः ॥ ५२५ ॥ तस्य नामोपपदस्य तेन कृदन्तेन सह समासो भवति । ब्रह्मणो वदन अथवा ब्रह्मणा उच्यते ब्रह्मोद्य ब्रह्मनद्यः ।

भावे भुनः ॥ ५२६ ॥ नाम्नि उपपदे भुवो धातो क्यप् भवति भावे । ब्रह्मभूय गत ब्रह्मत्वं गत इत्यर्थः ।

हनस्त च ॥ ५२७ ॥ नाम्नि उपपदे हन्ने क्यप् भवति तस्य तन्नारादेशो भवति । ब्रह्महत्या । अश्वहत्या ।

वृज्जुपीण्शासुस्रुगुहां क्यप् ॥ ५२८ ॥ ण्या क्यप् भवति । पुन क्यप्ग्रहण अधिकारनिवृत्त्यर्थः । तेन नाम्नि भावे चेति निवृत्त्यर्थः ।

धातोस्तोन्तः पानुबन्धे ॥ ५२९ ॥ ह्रस्वान्तस्य धातोस्तोन्तो भवति पानुबन्धे कृति परे । वृत्त्यं दृत्त्यं । जुषी प्रीतिसेवनयो । जुष्यत इति जुष्य । इत्य । शासु अनुशिष्टौ ॥ शासेरिदुपधाया इत्यादिना आ

कारस्य इत्थ । शिष्य । स्तुत्य । गुह्य ।

रुदुपधाच्चावृषिचृतेः ॥ ५३० ॥ रूपि चृति वर्जित ऋकारोपना
हातो क्यप् भवति । वृत्य नृत्य दृश्य स्पृश्य ।

भृजोऽसज्ञायाम् ॥ ५३१ ॥ भृज असज्ञाया क्यप् भवति । अत्रि
यत् इति भृत्य ।

ग्रहोऽपिप्रतिभ्या वा ॥ ५३२ ॥ अपिप्रतिभ्या परात् ग्रहे रयन्
भवति वा । अपिगृह्य । अपिग्राह्य । पश्ये घ्यण् । प्रतिगृह्य प्रतिग्राह्य ।

पदपक्ष्ययोश्च ॥ ५३३ ॥ पदपक्ष्ययोरर्थयोर्ग्रह स्यन् भवति । पक्ष
भन् पक्ष्य । प्रगृह्य पठ । पक्षे अर्जुनगृह्या मेना ।

घौ नीपृञ्भ्या कल्कमुञ्जयोः ॥ ५३४ ॥ बावुपपद नीपृञ्भ्या
कल्कमुञ्जयोरर्थयो क्यप् भवति । विनीय क क । निपयो मुञ्ज ।

ऋवृषिमृजा वा ॥ ५३५ ॥ ऋजादिभ्यो वा स्यप् भवति । कृय
कार्य । वृष वृक्ष सचनं । वृष्य । र्व्य । मृज्य । मर्ग्य ।

*मृजो माजिः ॥ ५३६ ॥ मृजु इत्येतस्य धातुर्माजिरादशो भ
वति । मजो कगो गुण्धानुगन्धयोरिति जकारस्य गकार ॥ मार्ज्य मार्ग्य ।

सूर्यरुच्याव्यध्याः कर्त्तरि ॥ ५३७ ॥ एन कर्त्तरि निपात्यन् ।
सर्गति सून वा लोकानिति सूर्य । रोचन इति रुच्य । च४ ट् गभयचल
नेयो । न व्यथंत इति अत्र्यथ्य ।

मिधोच्यौ नदे ॥ ५३८ ॥ एतो कर्त्तरि नट निपात्यन् । भिनति
हृलानीति मिध । उज्जत्युदकमियुध्य ।

युग्यं च पत्रे ॥ ५३९ ॥ युग्यमिति निपात्यन् पत्रे वाटनाथे ।
युग्यन् अनेनेति युग्य ।

कृष्टपच्यवृष्यमज्ञायाम् ॥ ५४० ॥ एन निपात्यन् ॥ ज्ञाया ।

कृष्टे स्वयमेव पच्यन्ते कृष्टपच्या ब्रीहयः । कुप्यं सुवर्णरजताभ्यामन्यत् ।

ऋवर्णव्यञ्जनान्ताद् घ्यण् ५४१ । ऋवर्णान्तात् व्यञ्जनान्ताद्वा-
तोऽध्यण् भवति । णकार उद्धृष्टार्थः । घकारश्चजोः कर्गौ इत्यर्थः । कार्यं ।
स्तृढ् आच्छादने । निस्तार्थं । श्लोढ् लोढृ दर्शने । आलोक्यं आलोच्यं ।
वाचं । कृष कृषायां । कृपे रो लः । कल्प्यं ।

चजोः कर्गौ धुटवानुबन्धयोः ॥ ५४२ ॥ चजोः कर्गौ यथासं-
ख्यं भवतः धुटि धानुबन्धे परे । वाक्यं पाक्यं योग्यं भोग्यं ।

न कवर्गादित्रयजाम् ॥ ५४३ ॥ कवर्गादिः व्रजेः अजश्च
चजोः कर्गौ न भवतः । क्षीज कृज गुज अव्यक्ते शब्दे ॥ कृज्यं कृजं ।
खज मन्थे । ख्यज्यं । प्राग्राज्यं । अज क्षेपणे । आज्यं ।

ध्यण्यावश्यके ॥ ५४४ ॥ आवश्यकं गम्यमाने चजोः कर्गौ न
भवतः ध्यणि परे । अवश्यपाच्यं । अवश्यभोज्यं ।

प्रवचर्चिरुचियाचियजित्यजाम् ॥ ५४५ ॥ एषां चजोः कर्गौ
न भवतो ध्यणि परे । प्रवाच्यः । आर्च्यः । रोच्यः । याच्यः । याज्यः ।
त्यज हानौ । त्याज्यः ।

निःप्राभ्यां युजेः शक्ये ॥ ५४६ ॥ निःप्राभ्यां परस्म्य युजेर्गो न
भवति शक्यार्थे ध्यणि परे । नियोक्तुं शक्यः नियोज्यः । एवं प्रयोज्यः
भृत्यः ।

शुजोऽन्ने । ५४७ शुजो गो न भवति शक्यार्थे ध्यणि परे
अन्ने । भोक्तुं शक्यं भोज्यं अन्नं भोज्यं पयः ।

आसुपुत्रपिरपिलपित्रपिदभिचमां च ॥ ५४८ ॥ आङ्पूर्वात्सु-
नोतेर्धित्यादिभ्यश्च ध्यण् भवति । आसाच्यं । यु मिश्रणे । यूयते याच्यं ।
द्वप् वीजतन्तुसन्ताने । वाप्यं । रप् लप् जल्प व्यक्तायां वाचि । राप्यं ।

लाप्यं । त्रपृष् रज्जाया । त्रयं । दंभेहि प्रकृतिनलोप । अवदाभ्यं ।
आचाम्यं ।

उष्णादायक्ये ॥ ५४९ ॥ उपर्णान्नात् ध्वण भवति अत्रश्यं-
माये गम्यमाने । अवश्यं ल्युप्त इति लान्यं । ण्यं नाभ्यं । भाव्य ।

पाथोर्मानमामिधेन्योः ॥ ५५० ॥ पाथोरित्येतयोर्मानसामिधे-
न्योर्यथामंत्यं ध्वण् भवति । आयिरित्यादन्तानामिति आयिप्रत्यय ।
पाय्यं । धाय्यं । मामिधेनी ऋक् ।

प्राटोर्नियोऽमंतानित्ययोः स्वरवत् ॥ ५५१ ॥ प्राडोत्पद-
योर्नियो धातोरसंतानित्ययोर्थश्रामंत्य ध्वण् भवति म च स्वरवत् । प्रणा-
ग्यश्चोर । निग्राह्य उत्पद्ये । यो गार्हपत्यादानीयत उति म चानित्यो
ऋद्धिन् । आनाग्यो दक्षिणामि ।

मञ्चिण्डपः कृती ॥ ५५२ ॥ संपूर्वाच्चिनोत्तं. कुण्डपूर्वात्पिनने-
र्ष्यण् भवति म च म्वगत् कृतावभिधेये । सञ्जाय ऋतु । उण्डपाय
ऋतु ।

राजसृपश्च ॥ ५५३ ॥ कृतावभिधेये राजसृप इति निपात्येनं ।
गजा सोनन्य राजा वा मृधने इति राजसृप ।

सान्नाग्रनिकाग्र्यो हविर्निगमयोः ॥ ५५४ ॥ एतौ निपात्येने
हविर्निगमयोरर्थयो । सान्नाग्र्य हवि विशिष्टमन्त्रनिकाग्र्यो निपात ।

पग्निचाग्र्योपचाग्र्यमौ ॥ ५५५ ॥ एतान्नादर्थे निपात्येने ।
परिचाग्र्योऽग्नि । उपचाग्र्योऽग्नि ।

चित्याग्निचित्ये च ॥ ५५६ ॥ एतदग्नयर्थे निपात्येने । चयनं
चित्यं । अग्नेश्चयनमग्निचित्या ।

अमानास्या ना ॥ ५५७ ॥ अमा-सार्थे अमापूर्वाद्वसनेर्ण् भवति

कालाधिकरणे वा दीर्घत्व निपात्यते । अमा सह वसतश्चन्द्रार्कौ यस्या
तिथौ सा तिथिः अभावस्या । अमावास्या । यल्लक्षणेनानुपपन्नं तत्सर्वं
निपातनात्सिद्धम् ।

बुण्णचौ ॥ ५५८ ॥ धातोर्बुण्णचौ भवतः ।

बुबुलामनाकान्ता ॥ ५५९ ॥ बुबुला स्थानं यथासख्यं अन
अक् अन्त इत्येतं भवन्ति । भवतीति भावः भविता । कारकं कर्त्ता ।
नायकं नता । हारकं हर्त्ता । बुभूषकः । अस्य च लोपः बुभूषिता ।
गुणश्चेक्रीयितः । बोभूयक् । बोभूयिता । भावकः । भावयिता । पुत्रीयिकः ।
पुत्रीयिता ।

हन्तेस्त ५६० ॥ हन्तेर्नकारस्य तो भवति अणानुबन्धे प्रत्यय
परः । हन्त्य हन्तेर्धिरिणिचो । घातकः । हन्ता । हन हिंसागत्योः । आ
। यरिच्यादन्तानां । दायकः । दाता । अवसायकः । अवसाता । गायकः ।
गाता ।

नसेटाऽगन्तस्यामिकमिचमाम् ॥ ५६१ ॥ सेटोऽगन्तस्य वमि
कमिचमिर्नितस्य इति कृतं कार्यं न भवति अणानुबन्धे कृतिः परः । शमकः
शमिता । दमकः दमिता । यमकः यमिता ।

अच् पचादिभ्यश्च ॥ ५६२ ॥ पचादिभ्यः अच् भवति । सर्वे
धातवः पचादिषु पठ्यन्ते । पच पठ कर देवः ।

नन्धादेर्यु ॥ ५६३ ॥ नन्धादेर्युर्भवति सर्वे धातवो नन्धादा
पठ्यन्ते । नन्दतीति नन्दनः । स्मृ क्रीडाया रमणः । राघ साध ससिद्धौ ।
राधन साधनः ।

ग्रहादेर्णिन् ॥ ५६४ ॥ ग्रहादर्गणात् णिन् भवति । सर्वे धातवः
ग्रहादौ पठ्यन्ते । ग्राही ग्राहिणौ ग्राहिणः । स्थायी मायी श्रावी ।

धस प्राणनश्वास । व्यध ताडने व्याध । अत्याय । च्युङ् छ्युङ् ज्युङ्
ग्युङ् पुङ् प्लुङ् गाङ् श्यैङ् गतौ । अवश्याय । दाय । पाय । प्रत्याय
इत्यादि ।

ग्रहेर्वा ॥ ५७४ ॥ ग्रहेर्वा णो भवति । ग्राहो जलचर ग्रह ।

स्वरवृट्गमिग्रहामल ॥ ५७५ ॥ स्वरान्ताद् वृट्गमिग्रहिभ्यश्च अल्
भवति घञोपवाद ।

गेहे रजक ॥ ५७६ ॥ ग्रहेर्गेहिङमिधेये तु अभवति । गृहातीति
गृह । गृह दारा ।

नृतिखनिरञ्जिभ्य एव शिल्पिनि वुस् ॥ ५७७ ॥ ण्य एव
शिल्पिनि अभिधेये वुस भवति । नर्तक नर्तकी ग्वनक खनकी ।
रज रागे ।

उपिधिनीणोश्च ॥ ५७८ ॥ रजे षञ्चमो लोप्यो भवति उपिधिनिणा
पठ ॥ रज्जते हत्येव शिल्पमस्य ॥ रजक रजकी ।

गस्थकः ॥ ५७९ ॥ गायते शिल्पिन्यर्थे थको भवति । गाथक ।
गाथकी ।

प्युट् च ॥ ५८० ॥ गायते शिल्पिन्यर्थे प्युट् च भवति । गायन
गायनी ।

हः कालव्रीह्यो ॥ ५८१ ॥ जहाते काले व्रीहौ चाथे प्युट् भवति ।
जहाति काले भावानिति हायन सक्त्सर । जहत्युदकमिति हायना व्रीहय ।

आशिष्यक ॥ ५८२ ॥ आशिषि गम्यमाने घातोरेकप्रत्ययो भवति ।
जीव प्राणधारणे । जीवतात् जीवक । एव नन्दक ।

प्रुसुसुल्वा साधुकारिणि ॥ ५८३ ॥ एषा साधुकारिण्यथे अक
प्रत्ययो भवति । साधुकरण शिल्पमेव । च्युङ् छ्युङ् पुङ्गिति दण्टकधातु ।

सुरासीधोः पित्रतेः ॥ ५९४ ॥ सुरासीध्वोरुपपदयो पित्रतेष्टम्भ
वति । सुरापी । सीधुपी ।

ह्रजोऽच् वयोऽनुद्यमनयोः ॥ ५९५ ॥ कर्मण्युपपद हरतरज्
भवति वयसि अनुद्यमने गम्यमाने । ऊर्ध्व नयनमुद्यमन ततोऽन्यदनुद्यमन ।
कवचहर क्षत्रियनुभार

आदि ताच्छील्ये ॥ ५९६ ॥ कर्मण्याडि चोपपदे ताच्छील्यार्थे
हरतरज् भवति । पुष्पाणि आहर्तुं शीरमभ्य पुष्पाहरो विद्याधर ।

अर्हश्च ॥ ५९७ ॥ कर्मण्युपपद अर्हतरज भवति । पूजामर्हतीति
पूजार्ह ।

धृजः ग्रहरणे चादण्डसूत्रयाः ॥ ५९८ ॥ दण्डसूत्रवर्जित ग्रहर
णयाचके उपपदे धृजोऽज् भवति यज्जध चक्रधर । अदण्डसूत्रयो
रिति किं । दण्डधार । सूत्रधार ।

धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशयष्टितामरेषु ग्रहवां ॥ ५९९ ॥ एषूप
पदेषु ग्रहेऽङ्गला भवति । धनुर्मह धनुर्मह । दण्डग्रह । दण्डग्राह ।
त्परुग्रह । सरुग्राह । लाङ्गलग्रह । लाङ्गलग्राह । अङ्कुशग्रह । अङ्कुशग्राह ।
यष्टिग्रह । यष्टिग्राह । तोमरग्रह । तोमरग्राह ।

स्तम्भकर्णयो रमिजपोः ॥ ६०० ॥ स्तम्भकर्णयोरुपपदयोरमिजपिभ्या
अज् भवति । स्तम्भेऽरमो हस्ती । कर्णेऽजप पिशुन ।

शंभूवेभ्यः सज्ञायाम् ॥ ६०१ ॥ शंभूवेभ्यो वातुभ्य संज्ञायाम् अन्
भवति । श करोति इति शंकर । शमय । शमद ।

शीडोऽधिकरणे च ॥ ६०२ ॥ अधिकरणे च नास्मि उपपदे शीते
अज् भवति । शे शीते स्वशय । चकारात् —

पार्श्वपृष्ठादो ऋणे ॥ ६०३ ॥ पार्श्वपृष्ठादो कर्णे उपपद शीड

अज भवति । पार्थिव जने पाश्चेत्य पृष्ठस्थ हृदय ।

चण्डः ॥ ६०४ ॥ अधिकरणे नाग्नि ज्वर चण्डो भवति ।
मुष्पु चतीति कुरुचर । पृथग्बीच ।

पुरोऽग्रतोऽग्रेषु मर्तेः ॥ ६०५ ॥ पृथग्बीच मर्तेष्टो भवति । पुर
म । अग्रत सर अग्रसर ।

पूर्व कर्त्तरि ॥ ६०६ ॥ पूर्वगन्ध कर्त्तर्युपप मर्तेष्टो भवति । पूर्व
म । पूर्वमरी ।

हृजो हेतुताच्छील्यानुलोम्येन्द्रजन्मश्लोककलङ्गाधायिगचाञ्च-
त्रमन्त्रपत्रेषु ॥ ६०७ ॥ अग्रज्जादिषु स्मृत्पत्रेषु हेतो नाच्छील्य
आनुलोम्ये कृत्रष्टो भवति । हेतौ यजम्बुगे विद्यु । ताच्छीरये ध्रा-
दकार । आनुलोम्ये वचनम् । अग्रज्जादिष्विति रिं । दञ्जकार ।
लोककार । अहकार । गाथाकार । वैष्णव । चातुःशत । मनकार ।
मन्त्रकार । पत्रकार ।

तत्पदाग्रन्तानन्तकाग्रहृद्वहर्दिगारिभानिआग्रभाभाधिवक्तृ-
नान्दीर्घलिपिलिनिगलिभक्तिक्षेत्रजंवाधनुरम्भग्यासु च ॥ ६०८ ॥
तदादिषु स्मृत्पत्रेषु कृत्रष्टो भवति । तत्परोताति तत्कर नम्बर । ल-
दित्वाद्यस्य सकार । यत्कर आदिकर । अन्नकर । अनन्तकर ।
कारकर । बहुकर । साहुकर । अस्कर दिवाकर । रिभाकर । नि-
शाकर । प्रमाकर । मास्कर । चित्रकर । कर्त्तृकर नान्दीकर ।
कि करोतीति किंकर । लिपिकर । लिपिकर वक्तिक भक्तिम् । क्षे-
त्रकर जंवाकर । धनुकर । अस्कर । पञ्चकर । द्विकर । दत्तादि ।
चकारात् रजनीकर ।

भृतौ हृदिशब्दे ६०९ । स्मृताः उपपन्नष्टो भवति भ-

तावर्थे । कर्मकरो भृत्यः ।

इस्तम्बशकृतोः व्रीहिवत्सयोः ॥ ६१० ॥ स्तम्बशकृतीरुपपदयोः
कृञ् ईर्भवति स्तम्बकरिः व्रीहिः । शकृत्करिः बालवत्सः ।

हरतेर्दतिनाथयोः पशौ ॥ ६११ ॥ दतिनाथयोरुपपदयोर्हरतेरि-
र्भवति पशावर्थे । दतिहरिः नाथहरिः । पशुः ।

फलेमलरजः सुग्रहे ॥ ६१२ ॥ एषूपपदेषु ग्रहेरिर्भवति । फलेप्र-
हिः । मलप्रहिः । रजोगहिः ।

देववातयोरापेः ॥ ६१३ ॥ देववातयोरुपपदयोराप्तेनेरिर्भवति ।
देवान्नाप्नोति देवापि । वातापि ।

आत्मोदरकुक्षिषु भृजः खिः ॥ ६१४ ॥ एषु कर्मरूपपदेषु भृजः
खिर्भवति । नस्तु कचिन् इति नलोपः ।

न्हस्वारुपोर्मोन्तः ॥ ६१५ ॥ न्हस्वान्तस्यानव्ययस्यारुपध्यापपदस्य
मकारान्तो भवति खानुबन्धे कृति पङ् । आत्मानं विमर्त्तन्ति आत्ममरिः ।
एवमुदरमरिः । कुक्षिमरिः ।

एजेः खञ् ॥ ६१६ ॥ कर्मण्युपपदे एजपनेनान्तात् खञ् भवति ।
एज् कपने । जनमेजयतीति जनमेजयः ।

शुनीस्तनमुज्ज्वलास्यपुष्पेषु धेटः ॥ ६१७ ॥ एषु कर्मरूपपदेषु
धेटः खञ् भवति ।

दीर्घस्यापपदस्थानव्ययस्य खानुबन्धे ॥ ६१८ ॥ दीर्घान्तस्या-
नव्ययस्यारुपध्यापपदस्य न्हस्यो भवति खानुबन्धे कृति पङ् । धेट् पाने । शुनीं
धयतीति शुनिधयः । स्तनं धयतीति स्तनधयः । मुज्ज्वलयः । कृष्णयः ।
आस्यन्धयः । पुष्पधयः । शुनिन्धयी ।

नाडीकम्बुष्टिपाणिनामिकासु ध्मश्च ॥ ६१९ ॥ एषु कर्मरूप-

देपु घमनेर्धेदश्च खश् भवति । नाडिन्धम । कन्धम । कन्धय । मुष्टि-
न्धय । मुष्टिन्धम । पाणिन्धय । पाणिन्धम । नाभिकन्धम । नासिकन्धय ।

विध्यरुस्तिलेषु तुदः ॥ ६२० ॥ एषु कर्ममृषपदेषु तुद खश्
भवति । विधुंतुदः ।

संयोगादेर्धुटः ॥ ६२१ ॥ संयोगादेर्धुटो लोपो भवति धुटि
'पो । अहंतुदः । निरुंतुदः ।

अमृष्योप्रयोद्देशः ॥ ६२२ ॥ अनयोरुपपदयोर्दशः खश् भवति ।
अमृष्यपदया राजदारा । उम्रपदया ।

ललाटे तपः ॥ ६२३ ॥ ललाटे उपपदं तपं खश् भवति । लला-
टतपः ।

मितनरूपगिमाणेषु पचः ॥ ६२४ ॥ एषु कर्ममृषपदेषु पच खश्
भवति । मितम्पना ब्राह्मणी । नखंश्चा यवागृ । प्रमथंश्चा द्रोणंश्चा
स्थाली ।

कूल उदुजोद्धहां ॥ ६२५ ॥ कूले उपपदे उदुजोद्धहोः खश् भव-
ति । नजो भो । कूलमुदुजा नदी । कूलमुदुद्ध ममुद्ध ।

वहंलिङ्गाभ्रलिहपरन्तापेगमदाश्च ॥ ६२६ ॥ एते स्वयन्ता निपात्य-
न्ते । वहंलिङ्गा भो । अंभ्रलिङ्गे वायु । पंता । खल । इमंश्चा मीधु ।
चरागन् वातनज्जन्तीति वातज्जा । आढं जडातीनि आद्वज्जा मापाः ।

यदेः यः प्रिययशयोः ॥ ६२७ ॥ अनयोरुपपदयोर्वदेः यो भव-
ति । प्रिययदः । यशंसदः ।

ममेहलाभ्रक्रीणेषु कयः ॥ ६२८ ॥ एषु पदेषु कयः खो भव
ति । कयसिपेति दण्डकपालु । सर्वकय यय । कयंकया नदी । अक्षंकयो
गिरिः । क्रीणंकया वात्या ।

भयार्त्तिमेतेषु कृज' ॥ ६२९ ॥ एषूपपदपु
भयकर । कृतिकर । मेघकर ।

क्षेमप्रियमद्रेष्मण्य ॥ ६३० ॥ एषूपपदेषु
क्षेमकर क्षेमकार प्रियकर प्रियकार । मदकर

नाम्नि तृभृज्जिवारितपिदमिसहां ॥ ६३१ ॥
पदे एव सजाया खो भवति रथेन तस्तीति
तीति विश्वभरा भृ । पतिं वृणोत पतिंरा
वगु धारयतीति वग्नरा । अनु तापयतीति
रिन्दम । अनु सहत इति शत्रुस ।

गमश्च ॥ ६३२ ॥ नाम्नि उपपदे
गम हृदयहृमा वाच ।

उरं निहायसोऽन्निहा च ॥ ६३३ ॥
न गमश्च खो भवति सजाया । उरमा
गच्छतीति विद्वद्वम ।

डाऽमंजायामपि ॥ ६३४ ॥
यामपि । मुनाम्या गच्छतीति मुना
ग । दृग । पातग । पत्रग । पुग ।
विहग ।

विहङ्गुगुङ्गुगुङ्गाश्च ॥ ६३५ ॥ त
विहङ्ग । तुङ्ग । मुङ्ग ।

जन्यतोऽपि च ॥ ६३६ ॥ नाम्नि
भवति । दारि जतीनि राह्य हन । निर्गै जेने
रि ॥ ६३७ ॥ पग्गि ।

हन्तेः कर्मण्याशीर्येत्याः ॥ ६३७ ॥ कर्मण्यापद आशिपि गतौ
च वर्तमानाहन्तेर्दो भवति । अत्रु वयात् अत्रुह । क्रोअ हन्तीति कोशह ।

अपारुहेशतमयाः ॥ ६३८ ॥ श्रेयतमसोऽप्यपदयोऽप्यहन्तेर्दो भवति
श्रेयापह । नमोपह । दुःस्यापह । जग ह । विषापह । अन्यतोऽपि
अन्यापह । तर्वापह ।

कुमारशीर्षयोर्णिन् ॥ ६३९ ॥ कुमारशीर्षयोऽप्यपदयो हन्तेर्णिन्
भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती ।

टग्लक्षणे जायापत्योः ॥ ६४० ॥ जायापत्योऽप्यपदयोर्हन्तेष्टग भ
वति लक्षणयकर्त्तरि । जायाम् त्राभण । पतिम्री वृषली ।

अमनुष्यकर्तृकेऽपि च ॥ ६४१ ॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्त
मानात् हन्तेरपि टम्भवति । जायाम् तिलक । पतिम्री पाणिग्रेख । पि
सम घृतम् । घातन नैल । श्रेष्माण हन्तीति श्रेष्माण त्रिकटुकं । अपि
शब्दात् घृतम् ।

हस्तिनादृक्पाटेषु शक्तो ॥ ६४२ ॥ ण्यपटेषु हन्तेष्टमभवति
शक्तो । हस्तिन हतीति हस्तिम् । ण्वु गहुम् । कपाटघ्न ।

पाणिघताडचा शिल्पिनि ॥ ६४३ ॥ एतौ शिप निपायेन ।
पाणिना हन्तीति पाणिघ । ताडघ ।

नम्रपलितप्रियान्धस्थूलशुभगाढेऽप्यभृततद्भावे क्रजः स्युद क-
रणे ॥ ६४४ ॥ नम्रादिषूपपु अमृततद्भावे ऋज स्युद भवति करणे ।
अनमो नम प्रियन अनन नमकरण घृत । ण्व पलितकरण तैल । प्रिय-
करण शील । अन्धकरण शोक । स्थूलकरण दधि । शुभाकरण रूपं ।
आढ्यकरण वित्त ।

भुजः सिष्णुरुरुक्रा कर्त्तरि ॥ ६४५ ॥ नम्रादिषूपपु अमृत-

भयार्तिमयेषु कृज ॥ ६२९ ॥ ण्पृषपडपु कृज स्वा भवति ।
भयकर । ऋतिकर । मेघकर ।

क्षेमप्रियगद्रेष्यञ्च ॥ ६३० ॥ ण्पृषपेणु कृज स्वा भवात अञ्च ।
क्षेमकर क्षेमकार प्रियकर प्रियकार । मटकर मटकार ।

नाम्नि तभ्रजिधास्तिपिद्मिमहा मनायाम् ॥ ६३१ ॥ नाम्नु
पपदे एव सजाया स्वा भवति ग्धेन तृतीनि ग्धनर माम विश्व रिम
तीति विश्वभग भृ । पति कृणोन पतिरग कन्य । धन नयनीति धनञ्जय
वसु धाम्यतीति वसुधरा । शत्रुम पयसाति शत्रुतप । अग्नि नमयतीति अ
ग्निम । शत्रु सहत ऋति शत्रुम ।

गमश्च ॥ ६३२ ॥ नाम्नि उपप गमश्च बो भवति सजाया । सुन
गम हृदयङ्गमा वाच ।

उरगिहायसास्तिहा च । ६३३ । उरगिहायमोर(विगै) भव
न गमश्च स्वा भवति सजाया । उरमा गच्छतीति उरगम । विहायमा
गच्छतीति विगम ।

टोऽमनायामपि ॥ ६३४ ॥ नाम्नि उपपद गमेडा भवत्समना
यामपि । भुनाभ्या गच्छतीति भुनग दुग्ग । पृग्ग । पनग । अन्व
ग । दृग्ग । पारग । पतग । मृग । तृग्ग । नग । अग । उग ।
विहग ।

निहङ्गुगङ्गभृगङ्गाश्च ॥ ६३५ ॥ एन हन्ता निरात्यन्त मनाया ।
निहङ्ग । तुरङ्ग । भुनङ्ग ।

अन्यतोऽपि च ॥ ६३६ ॥ नाम्नि उपपद ग्धे न्यम दपि हो
भवति । दारि चतीनि रात्र हन । गिर्गे गेन गिरिद । वगनहन्तीति
वराट् । पगिन्यन पगिन्वा ।

हन्तेः कर्मण्याशीर्गत्याः ॥ ६३७ ॥ क'प्युपपट आशिषि गतौ
च वर्तमानाह्नेर्हो भवति । अत्रु चय्यात् अत्रुह । क्रोत्र हन्तीति क्रोशह ।

अपाह्नेगतमयो ॥ ६३८ ॥ हेजनम्मोस्पर्पदयोरह्नेर्हो भवति
हेगापह । तमोपह । दुग्वाप' । 'वग'ठ । विपापह । अन्यतोऽपि
अन्याप' । दर्पाप' ।

कुमारशीर्षयोर्णिन ॥ ६३९ ॥ कुमारशीर्षयोरुपपदयो हन्नेर्णिन
भवति । कुमारघाती । शीर्षघाती ।

दग्लक्षणे जायापत्यो' ॥ ६४० ॥ जायापत्योरुपपदयोर्हन्नेष्टग भ
वति लक्ष्यगन्कर्त्तरि । जायाम् त्रायण । पतिग्री ऋषी ।

अमनुष्यकर्तृरेऽपि च ॥ ६४१ ॥ अमनुष्यकर्तृकेऽपि च वर्त
मानात् हन्नेरपि गम्भवति । जायाम् तिरक । पतिग्री पाणिमेखा । पि
तम घृतम् । रातन्न तैल । इन्प्याण हन्तीति इन्प्यन्न त्रिकटुकं । अपि
शब्दात् घृतम् ।

हस्तिनाहकपाटेषु शक्तो ॥ ६४२ ॥ णृषपटेषु हन्नेष्टगभवति
शक्तो । हस्तिन हतीति हस्तिग । ण्वु ग्राह्य । कपाटघ्न ।

पाणिघताडर्घां शिल्पिनि ॥ ६४३ ॥ ण्तो शिल्प निपायेन ।
पाणिना हन्तीति पाणिघ । ताडघ ।

नम्रपलितप्रियान्धम्यूलशुभगाडधेप्रभूततडापे कन्न' रसुद् क
ण्णे ॥ ६४४ ॥ नम्र'दिष्य'पु अमृतनद्वावेर्धे कुत्र म्युत्र भवति करणे ।
अनमो नम्र क्रियन् अनेन नम्रकरण घन । ण्व पलितकरण तैल । प्रिय-
करण शील । अन्धकरण शोक । म्यूलकरण दधि । शुभगाकरण रूपं ।
आद्यकरण त्रिप्त ।

भुन. शिष्णुमुकुरा कर्त्तरि ॥ ६४५ ॥ नमादिष्यपटेषु अमृत-

तद्भावे भुव खिण्णुखुक्जौ न्वत कर्त्तरि । अनमो नमो भवति नम
भविण्णु । नमनभावुक । पलितभविण्णु । पलितभावुक । प्रियभविण्णु ।
प्रियभावुक । अन्धभविण्णु अन्धभावुक । स्थूलभविण्णु स्थूलभावुक ।

कर्मणि भजो णि ॥ ६४६ ॥ कर्मणि भजो विण भवति ।
बेर्लोपोऽपृक्तम्य इति बेर्लोपो भजति ॥ अर्द्धभाक् । पादभाक् ।

सहः छन्दमि ॥ ६४७ ॥ छन्दसि भाषाया गरो विण् भवति ।
तुरासहने

सहेष्पो ढः ॥ ६४८ ॥ सहेम्सकारस्य पत्व भवति हकारम्य ढकारो
भवति चैत् । तुरापाड तुरासाहौ तुरासाड ।

वहश्च ॥ ६४९ ॥ नास्मि उपपठ वहश्च विण् भवति । प्रथवाद
प्रथोही ।

अनमि डश्च ॥ ६५० ॥ अनम्युपाठे वहश्च विण भवति । अन
सश्च ढो भजति । अनड्डान् । अनड्डनी ।

दुहः को घश्च ॥ ६५१ ॥ दुह को भजति अन्नम्य घाटेश ।
ब्रह्मदुषा । कामदुषा ।

विट् कमिगमितरनिमनिजनाम् ॥ ६५२ ॥ नास्मि ऽभ्यो विट्
भवति ।

विट्कुनाराः ॥ ६५३ ॥ विटि च वनि च प्रत्यये पर पञ्चमान्
म्य(कारो भजति । उदधिका । अमेगा । विपम्वा । गोपा । अङ्गना ।

आतो गन कनिपवनिपविच ॥ ६५४ ॥ अप्फारान्नाद्धतोर्मेन
कनिप् वनिप विच् पने प्रत्यय भजन्ति । गन् मुप्पु ददातीति मुद्रामा ।
अध इव तिष्ठतीति अधधमा । कनिप । मुपीव । मुपीवा । वनिर् ।
भुग्दिवा । पृतपाया । विच । क्षीप्वा । सर्वापहारी प्रत्यययोप ।

अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते ॥ ६५५ ॥ अन्येभ्योऽपि धातुभ्य एन
प्रत्यया दृश्यन्ते । मन् कृन्तर्मा । वनिप् । दृण गतो । प्रात्तेरिति प्रातरित्वा ।
वनिप् यज्वा । विच—त्विप् हिंसाया त्विप् ।

क्विप् ॥ ६५६ ॥ धातो क्विप् दृश्यन् । उग्राया समन उखास्त ।
पर्णञन् ।

व कपो ॥ ६५७ ॥ वज सम्प्रसारण दीर्घनापद्यन् क्वावज । ऊः
ज्वौ ज्ञः ।

ध्याप्याः ॥ ६५८ ॥ याप्याः सम्प्रसारण दीर्घनापद्यन् त्वा परे ।
आधीः । व्याधीः । आपीः । वचनात्मन्प्रसारण सिद्धम्

पञ्चमोपधाया धुटि चागुणे ॥ ६५९ ॥ पञ्चमा-तन्धापधाया ।
ववौ धुटि चागुणे प्रत्यये परे दीर्घा भवति ।

मो नो धातोः ॥ ६६० ॥ धातर्मिकारस्य नकारा भवति पुन्यन्
च । प्रशान् । प्रतान् ।

श्रुः श्रुतो पञ्चम च ॥ ६६१ ॥ छसारकारयोः श्रू ऊटि-
त्येतो भवत क्वौ पुन्यगुणे पञ्चमे च । लश विठ गतो । विठ गोविद्
प्रच्छ जीप्वाया पथिप्राट । क्विद् इत्यस्य दीर्घना । दिव अथगू ।
पिर् म्यू । प्रच्छ प्रष्टृ पृष्टा । दिर् धूत । धृन्वा । विच्छ विभ्र ।
उस्य द्वि पाठे निमित्ताभाव नमित्तिकम्याप्यभावात् ।

श्रियमिगमिह्वरित्वगमुपधाया ॥ ६६२ ॥ ण्णामुपधाया स्वर
वकारस्य ऊठ भवति क्वौ पुन्यगुणे षष्ठमे च । श्रिपु गतिप्रोपणयो । श्र ।

अय रक्ष पालनं । अन् ऊ । मय कन्येन मू । ज्ञ गणे ज । त्वरतू ।
गह्लोर्ष्या । ६६३ ॥ रेफात्सर्गो छसारकारो रोप्यो भवत क्वौ

पुन्यगुणे षष्ठमे च । मूर्च्छ मू । घूर्ण घृ ।

वहे पञ्चम्या भ्रंशोः ॥ ६६४ ॥ वहे पञ्चम्यन् उपपदे भ्रंशो
किप् भवति । भ्रश भ्रश अध पतने । वहात् भ्रश्यत इति वहभट् ।

स्पृशोऽनुदके ॥ ६६५ ॥ अनुदके नाग्नि उपपदे स्पृश किप्
भवति । स्पृश सम्स्पृशे । घृतस्पृक् मन्त्रस्पृक् ।

अदोऽनन्ने ॥ ६६६ ॥ अनन्न उपपदे अद किप् भवति । स
स्यमतीति सम्यात् । तृणात् ।

क्रव्ये च ॥ ६६७ ॥ क्रव्ये चोपपद अद किप् भवति पक्षेऽप्ये ।
क्रव्यात् । पुनर्वचनादण् अपक्वेऽपि । क्रव्याद राक्षसम् ।

ऋत्विग्दधृक्स्त्रिगुह्य ॥ ६६८ ॥ एत विभन्ता निपात्य
न्ते । ऋतौ यजतीति स्वपि वचि उत्थादना सप्रमाण, वमुर्ण इति बब ।
ऋत्विक् । धृष्णोतीति दधृक् । ऋक् । दिक् । उष्णिक् ।

सत्त्वद्विषद्बुहयुजनिदभिदजिनीराजामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि ॥
६६९ ॥ एषामुपसर्गेऽप्यनुपसर्गेऽपि नाग्नि अप्यनाग्नि उपपदे किप् भवति ।
उपसीदतीति उपसत् । सत् । सभासत् । सुगदादि प्रसू । सु । अण्डम् ।
द्विष् अप्रीतौ । विद्विट् । षिट् । मित्रद्विट् । द्रुह निघासाया प्रधुक् । धुक् ।
मित्रधुक् प्रधुक् गाधुक् । प्रयुक् युक् अश्वयुक् । सवित वित् वदवित् । प्रभिन्
मित् काष्ठमित् । प्रच्छित् छित रज्जुच्छित् । प्रजित जित अग्रनिजित् ।
अवनी नी सेनानी । विराट् राट् गिरिराट् ।

कर्मभ्युपमानेत्यदादो दृश्टकमको च ॥ ६७० ॥ कर्मभ्युपमाने
त्यदादो उपपदे दृश्टकस्तौ च भवन । चकारात् किप्च ।

आ सर्वनाम्नः ॥ ६७१ ॥ दृग्दृशदृक्षेण परत सर्वनाम्न आकारो
भवति । दृशिर् प्रेक्षणे । तमिन् पश्यतीति अथवा स इव दृश्यने इति
तादृश । तादृक्ष । तादृक् । यदृश । यादृन् । यादृक्ष । एतादृश ।
एतादृश्च । एतादृक् ।

इदमीः ॥ ६७० ॥ दृगादिषु पत इदमीर्भवति । इदमिष पश्य-
तीति ईदृश । ईदृक्ष ईदृक् ।

किं कीः ॥ ६७३ ॥ दृगादिषु किं कीर्भवति । किमिष पश्य-
तीति कीदृश । कीदृक्ष कीदृक् ।

अदामूः ॥ ६७४ ॥ दृगादिषु अदस् अमूर्भवति । अमुमिव पश्य
तीति अमूदृश अमूदृक्ष अमूदृक् ।

दृग्दृशदृक्षेषु समानस्य मः ॥ ६७५ ॥ दृगादिषु पशु समानस्य
सभावो भवति । सम नगिर पश्यतीति मदृश । सदृक्ष । सदृक् ।

नाम्यजाता णिनिस्ताच्छील्ये ॥ ६७६ ॥ अजातो नाग्नि उ
पाज्ज बानोर्णिनिर्भवति ताच्छील्येये तच्छन्दन धात्वर्थो गृह्यत । उष्ण भो
क्तु शीलमस्य उष्णभोजी । धर्ममभासितु शीलमस्य धर्ममभास्यत इति
प्य शील धर्मावभासी । प्रियवाडी । प्रियरादिनी ।

उत्तर्पुमाने ॥ ६७७ ॥ कर्तृगानिनि उपमानं उपपद धातोर्णिनि-
भवति । उत् इव क्रोशतीति उत्क्रोशो । खाक्षरागे । हसगामिनी ।

व्रताभीक्ष्ण्ययोश्च ॥ ६७८ ॥ व्रताभीक्ष्ण्ययोरर्थयोर्धातोर्णिनिर्भवति ।
व्रत शास्त्रविहितो नियम । आभीक्ष्ण्य पो न पुन्य । अग्राद्धभोजी । म्थण्डि-
लगायी । क्षीरपायिण उशीलग । सोवीरपायिणो वाहिका ।

मनः पुनश्चात्र ॥ ६७९ ॥ कर्मण्युपपदे मन्यनर्णिनिर्भवति उपपदस्य
पुनश्चरति यथासम्भ्रम । पटुमानी । पट्टीमात्मान मन्यत । पटुमानिनी ।

सश्चात्मने ॥ ६८० ॥ कर्मण्युपपदे आत्मायै मन्यनर्णिनिर्भवति गृह्य
प्रत्यय पुनश्च । विटुपीमिष आमानमन्यत विद्वन्मानिनी । पटुमिवान्मान
मन्यते पटुमन्य ।

ऊर्णोऽस्तीति यजः ॥ ६८१ ॥ कर्णे ऊर्णं यजः

तीनेऽर्थे । अग्निष्टोमेन इष्टान् अग्निष्टोमयाजी । वाजपथयाजी ।

कर्मणि हनः कुत्सायाम् ॥ ६८२ ॥ कर्मण्युपपदे हन्नेर्णिनिर्भवति
अतीने काले वर्त्तमानात् कुत्साया । पितृधाती । मातुर्धाती ।

क्विप् ब्रह्मभूणवृत्रेषु ॥ ६८३ ॥ ब्रह्मादिष्वप्येवतीते हन्ते क्विप्
भरति । ब्रह्माण हन्तिस्म ब्रह्मण । भूणहा । वृत्रहा ।

कृजः सुपुण्यपापकर्ममन्त्रपदेषु । ॥ ६८४ ॥ एतेष्वपदेषु कृज
क्विप् भवति अतीते । सुष्टु कगेतिस्म सुकृत् । पुण्यकृत् । पापकृत् । क-
र्मकृत् । मन्त्रकृत् । पदकृत् ।

सोमे मुजः ॥ ६८५ ॥ सोमं उपपदे सुज क्विप् भरति अतीने ।
सोम सुनोतिस्म सोमसुत् ।

चैरग्नौ ॥ ६८६ ॥ अग्नौवुषद् चिनोने क्विप् भरति अतीने ।
अग्निं चिनोतिस्म अग्निन् ।

विक्रिय इन् कुत्सायाम् ॥ ६८७ ॥ विक्रीणातेरतीते कुत्साया
इन् भवति । सोम विक्रीणीतेस्म सोमविक्रयी । दुग्नीन् द्रव्यविनिमये ।

इशेः कनिप् ॥ ६८८ ॥ कर्मण्युपपद इशे कनिप् भरति अती-
ते । मेरुं पश्यतिस्म मेरुद्धा ।

सहराज्ञोर्युधः ॥ ६८९ ॥ सहराज्ञोरुपपदयो युध कनिप् भरति
अतीने । युध सम्प्रतरे सह युज्यन्स्म मयुध्वा । राजान युज्यन्स्म राजयुध्वा ।

कृजश्च ॥ ६९० ॥ सहराज्ञोरुपपदयो कृज कनिप् भरति अती-
ते । सहकृत्वा । राजकृत्वा ।

सप्तमीपञ्चम्यन्ते जनेर्दः ॥ ६९१ ॥ सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते उपपद
जनेर्दो भरति अतीने । जने जातं जलज । सगमिनं । सम्कारात् जतं
सम्कारज । बुद्धिन । एवं पङ्केज । नौगज ।

अन्यत्रापि च ॥ ६९० ॥ अन्यस्मिन्पुनश्च नन्दो भवति अ
तीत । न जात अन । द्वाभ्या जतो द्विन । अभिन । अप्रन । अ
नुन । पुमान्मनुजात ।

वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरे वर्णविकारनाशौ ॥

धातोर्मदधातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् ॥ १ ॥

वर्णागमो गयेन्द्रादो सिंहं वर्णविपर्ययः ॥

पाण्ड्यादा विकारः म्याडणेनाशः प्रपोदरे ॥ २ ॥

वर्णविकारनाशस्या धातोर्गतिशयेन यः ।

योगः स उच्यते प्रार्त्तमेयभ्ररादिषु ॥ ३ ॥

मद्या रीतीति मयूर । भ्रमन् रातीति भ्रम । व्यञ्जनान्तस्य यत्सु
मोरिति न्यायात् पुमोऽन्दाङ्लोप इति सूत्रेण जन्शब्दलोप । सयोगा
न्तस्य लोप इति सलोप । पुमनुन । म्भानुन ।

निष्ठा ॥ ६९३ । धातोर्निष्ठाप्रत्ययो भवति अतीत काले ।

क्तक्तान् नू निष्ठा ॥ ६९४ ॥ क्तक्तान् नू निष्ठासञ्ज्ञौ भवत ।

नश्च पुनर्गृता कानुबन्धे ॥ ६९५ ॥ अयनररणान्तस्य बृहृबृज
नन्तस्य च नेङ् भवति कानुबन्धेऽपार्धधातुक । अत अतयान् । युन
युतयान् । मृत मृतयान् । हृत हृतयान् ।

राश्विप्रातो नोऽपृमृच्छिष्ठमदिग्याध्याम्य ॥ ६९६ ॥ ग्वात्परस्य
निष्ठानकारस्य नकारो भवति ननु पुमृच्छिष्ठमदिग्याध्याम्य । अ हिंसाया ।
शीर्णे शीर्णयान् । कीर्णे कर्णयान् । गीर्णे गीर्णयान् । प्रतिषर्ष किम् ।
पृ पृत् पृत्तयान् । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययो । मूर्च्छ मूर्च्छयान् । मत् ।
न डीङ्क्षीदनुबन्धेऽपतिनिष्पुपोरिति न्नप्रतिषेध । स्यात् । ध्यातः ।

निष्ठेटीनः ॥ ६९७ ॥ निष्ठायामिति परे णो लोपो भवति । चोर्थ

तेस्म चोरितः चोरितवान् । कारितः कारितवान् ॥ क्षुधिरसोश्चेति वर्त्तन ।

निष्ठायाञ्च ॥ ६९८ ॥ क्षुधिसोर्निष्ठाया वा नेट् भवति ।

लुभो विमोहने ॥ ६९९ ॥ विमोहनेऽर्थे लुभो निष्ठाया वा नेट् भवति । क्षुधितः क्षुधितवान् । उपितः उपितवान् । लुभ गाभ्रे लुभितः लुभितवान् । लुब्धः लुब्धवान् ।

पूञ्क्षिशोर्वा ॥ ७०० ॥ पूञः क्षिशश्च निष्ठायामिड् वा भवति । पृतः पूतवान् । पवितः पवितवान् । क्षिश विनाशने । क्षिष्टः क्षिष्टवान् । क्षिशितः क्षिशितवान् ।

न डीङ्श्चीदनुबन्धवेटामपतिनिष्क्रुयोः ॥ ७०१ ॥ टीङ् श्रयन रीदनुबन्धम्य च वेटस्य निष्ठायां नेट् भवति अपतिनिष्क्रुयोः ।

रजाद्योदनुबन्धाच्च ॥ ७०२ ॥ रजादिभ्य ओदनुबन्धेभ्यश्च परम्य निष्ठातकारम्य नकारो भवति । टीङ् विहायसा गतौ । डीनः डीनवान् । दुओश्चि गतिरुद्गयोः ।

तदीर्घमन्त्यम् ॥ ७०३ ॥ तत्सम्प्रसारणमन्त्य चेहीर्घमापद्यनं । शनः शनवान् । दीप्तः दीप्तवान् । ओल्जी ओल्जी ब्रीटाया । रज्जनेस्म अन्तरङ्गत्वात् षजोः कगौ धुटि चानुबन्धयोरिति जकारम्य गकारः । लमः लमवान् ।

धुटि सनिसनिजनाम् ॥ ७०४ ॥ ण्णा पञ्चमान्तम्य आकारो भवति धुटि परे । खातः । सातः । जातः । जातवान् । वटः— गुह सरणे । डे दलोपो दीर्घश्चोपधायाः । गूढः गूढवान् ।

टादस्य च ॥ ७०५ ॥ दकागत्यम्य निष्ठातकारम्य दम्य च नकारो भवति ।

आदनुबन्धाच्च ॥ ७०६ ॥ आकारादनुबन्धाद्धातोर्नेङ् भवति नि-

प्राया । चिमित्र मेहन । मिनः मित्रगन । ह्रिद् आर्द्रिमान । क्लितः
क्लितवान् ।

आतोऽन्तस्वामयुक्तात् ॥ ७०७ ॥ अतम्यासपुक्तादाकारात्स-
म्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति नै हर्षणये । ग्लानः ग्लानवान् । म्लै
गात्रविनामे । म्लानः । भा पाके । म्रणः । द्रा पुण्याया ग्तौ । विद्रा-
णः विद्राणवान् ।

व्रश्चेः कश्च ॥ ७०८ ॥ व्रश्चेः परस्य निष्ठातकारस्य नकारो भवति
वश्चान्तादेशः । वश्च छेदने । सन्त्रसारण । वृक्कणः वृक्कणवान् ।

क्षैशुपिक्वा मक्वाः ॥ ७०९ ॥ एभ्यो निष्ठातकारस्य दधासल्यं
मक्वा भवन्ति । क्षै जै पै क्षये । क्षामः क्षामवान् । शुष्कः । पक् ।

* वनतितनोत्यादिप्रतिषिद्धेष्टा धुटि पञ्चमोऽचान्तः ॥ ७१० ॥
वनतंस्तनोत्यादे प्रतिषिद्धेष्टश्च पञ्चमस्य लंपो भवात् धुन्धगुणे पञ्चमे च ।
आकारस्य अद् भवति । वन ण सभक्तो । वत । तत । हत । दत ।
गत । न्न । गत । गतवान् ।

जपिरमिभ्यामिड् वा ॥ ७११ ॥ जपिवमिभ्यामिड् वा भवति
निष्ठाया । जप विमानसे च । जप्त उप्तवान् । जपित जपितवान् । वान्त
वान्तवान् । वमित वमितवान् ।

व्याद्भ्या श्वमः ॥ ७१२ ॥ व्याद्भ्या परस्य श्वम इड् वा भवति
निष्ठाया । विश्वस्त । विश्वस्ति । विश्वस्तवान् विश्वसितवान् । आश्वस्त
आश्वस्तवान् । आश्वसित आश्वसितवान् ।

भावादिकर्मणोर्गा ॥ ७१३ ॥ आदनुक्वादातोर्माय आदिक्रि-
यायाश्च ईड् वा भवति निष्ठाया ।

शीड्पूड्पुपिस्विदिस्विदिमिदां निष्ठासेद् ॥ ७१४ ॥ शीडा-

दीना निष्ठा सेट् गुणी भवति शयित शयितवान् । पवित पवितवान् ।
निधृषा प्रागल्भ्ये । धर्षित धर्षितवान् । प्रवेदित प्रवेदितवान् ।
प्रस्विन्न । प्रमेदित । प्रमिन्न । प्रमिन्नवान् ।

स्फायः स्फीः ॥ ७१५ ॥ स्फाय स्फोरादेशो भवति निष्ठाया
स्फायी ओप्यायी वृद्धौ । स्फीत स्फीतवान् ।

भावादिकर्मणोर्दुपधात् ॥ ७१६ ॥ उदुपधाद्भातोर्निष्ठा सेट्
गुणी भवति वा भाव आदिक्रियायाञ्च । द्योतितमनेन द्युतितमनेन । द्यो
तित प्रद्युतित

यपि चाटो जग्धिः ॥ ७१७ ॥ तकाराटो अगुण यपि च षे
अदेर्जगिर्भवति अथ अघ्ने न्म निष्ठात् ।

यतिस्यमास्था त्यगुणे ॥ ७१८ ॥ एषा तकारादावगुणे प्रत्यये परे ।
इड् भवति । दो अवखण्डने । दितवान् । अवसित । माङ् मानं । मित ।
स्थित स्मितवान् ।

वा छाशोः ॥ ७१९ ॥ छाशास्तकारादावगुणे इड् वा भवति ।
छो छेदने । अयच्छित अवच्छात । शो तनूकगुणे निश्चित निशात ।

दधातेर्हि ॥ ७२० ॥ दधानर्हिर्भवति तकारादावगुणे । अभि
हित । अभिहितवान् ।

स्मरान्तादुपमर्गात्तः ॥ ७२१ ॥ स्मरान्तादुपमर्गात्परस्य दासज
कस्य तो भवति तकारादावगुणे । प्रत्त प्रत्तवान् । नित नितवान् ।

दद्वोऽघः ॥ ७२२ ॥ अधेटो दासजकस्य दद्ववति तकारादाव
गुणे । दत्त दत्तवान् । दत्त्वा दत्ति । धाव् गतिशुद्धयो । द्यो शठौ ।

अवर्णादृठो वृद्धिः ॥ ७२३ ॥ अवर्णापरस्य उठो वृद्धिर्भवति ।
घौत ।

आदिकर्मणि क् कर्त्तरि च ॥ ७०४ ॥ आन्त्रिक्रियाया कर्त्तरि
च क्तो भवति वदितव्य । प्रहृन् कम् भवान् । प्रहृन् कटा भवता ।
मुक्तो भवान् । प्रमुक्त भवता । शगञ् आदिक्रियायात्कृ ।

गत्यर्थकर्मश्चिन्त्यगीहस्वामयमननरहजीर्गतिभ्यश्च ७०५ ॥
गयेधम्य अकर्मकम्य श्लिभादिभ्यश्च कर्त्तरि क्ता भवति । गता ग्राम
भवान् । ग्रामो भवता प्राप्त । ग्राम भवान् प्राप्त । प्राप्ता ग्रामा भवता ।
गतोऽय गतमनन । प्राप्तोऽय प्राप्तमनन । अकर्मकात् । गयिना भवान्
शयित भवता । शिष्यादय सोपमार्गा मकर्मका । आन्त्रिष्ठा गुरु भवान् ।
आश्लिष्टो गुरुर्भवता । श्लिष्ठ आश्लिङ्गन् । अधिशयिन स्वत्वा भवान्
अधिशयिना स्वत्वा भवता । उपस्थितो गुरु भवान् । उपस्थितो गुरुर्भ
वता । उपसिता गुरु भवान् । उपासितो गुरुर्भवता । वम विपास । अनु
पितो गुरु भवान् । अनुपितो गुरुर्भवता । अनुनातो बुध चन्द्रमा अनु
नातो बुधश्चन्द्रमसा । आरूढो बृष कपि आरूढो बृष कपिना । तपुःश्रु
यपोहानो । अनुजीर्णो वृषर्लो भवान् । अनुजीर्णा वृत्ली भवता ।

क्तोऽधिकरणे च त्रैव्यगतिप्रत्यवमादनार्थेभ्यः ॥ ७०६ ॥
ध्रुवस्य भावो ध्राव्य प्रत्यवमादन भोजन । ध्राव्यार्थेभ्य गत्यर्थेभ्य प्रत्यव
मादनार्थेभ्यश्च क्तो भवति अधिकरणे इदमेवामासित । इन्मामिनमेभि ।
अत्रामितोऽय । इदमेवा यात । इद तैर्मात । ग्राम न याता । इन्मेवा मुक्त ।
इन् तैर्मुक्त । ओदन त मुक्ता । इन्मया पीत पयस्तै पीत । पयस्त
पीता । पीत पय

व्यनुनन्धमतिबुद्धिपूजायभ्य क्त ॥ ७०७ ॥ मतिरिच्छा ॥
द्विर्नान पृना सन्कार । व्यनुनन्धमतिबुद्धिपूजायभ्य क्तो भवति वर्तमान
काले भाव कर्मणि कर्त्तरि च यथासम्भव । निमिद्रा खेहन । मित्र ह

स्विन्न । द्विगुण । राज्ञा मत । सतामिष्ट । बुद्धौ राज्ञा बुद्ध । राज्ञा
जात । पूर पूजाया । राज्ञा पूजित । सतामर्चित ।

नपुंसके भावे क्तः ॥ ७२८ ॥ भावे क्तो भवति नपुंसके । उ
पासितमत्र । मुजल्पिते । कुमारस्य शयितं । आस उपवेशने । आसिन
पुत्रस्य पथितं ।

युद् च ॥ ७२९ ॥ भावे नपुंसके युद् च भवति । भवनं । पवन ।
यजनं । वसन । देवन । तोदनं । रोदन करणं । मननं । इत्यादि सर्व
स्वगन्तव्यं ।

तच्छीलतद्धर्मन्त्साधुकारिष्वा क्ते । ७३० ॥ आ क्ते कोऽर्थ
किपमभिन्वाप्य इत्यर्थं तच्छीलादिषु कर्तृषु भत पर केचित्प्रत्यया
वेदितव्या ।

तृन् ॥ ७३१ ॥ तच्छीलादिषु धातोन्तृन् भवति वदिता जना
पवादान् मूर्ख । मुण्डयितार आविष्टायिना । अधीतृ ज्ञानं ।

आज्यलङ्कृजभसहिरुचिर्गृतिर्गृधिचरिप्रजनापत्रपेनामिष्णुच् ७३२
एभ्य इष्णुच् भवति तच्छीलादिषु । आजिष्णु । अरहरिष्णु । भवि-
ष्णु । सहिष्णु । रोचिष्णु । वर्तिष्णु । वर्धिष्णु । चरिष्णु । प्रजनि
ष्णु । त्रपृप् लज्जाया । अपत्रपिष्णु । इनन्तेभ्य । धारयिष्णु ।

मदिपतिषचामुदि ॥ ७३३ ॥ उद्युषधेभ्य एभ्य इष्णुच् भवति
तच्छीलादिषु । उन्मदिष्णु । उत्पतिष्णु । उत्सचिष्णु ।

जिभ्रुवोः ण्युरु ॥ ७३४ ॥ आम्नां ण्युर्भवति तच्छीलादिषु ।
जिष्णु । मृष्णु ।

रुधिमण्डिलिशब्दार्थेभ्यो युः ॥ ७३५ ॥ एभ्यो युर्भवति त-

च्छीलादिषु । कुप क्रुष रूप रोष । कोपन । कोषन । रापण । प्न
 क्रुधर्था । मण्ड्यार्थात् । महि भूषाया । मडन । मृग अनङ्कार । मृष
 ण । चम्प्यार्थात् । चल कपने । चलन । दुतेप्र कपि चलन । वणन क
 प्यन । शब्दार्थात् । खण भाषण ।

रुचादेश व्यञ्जनादेः ॥ ७३६ ॥ व्यञ्जनादेश्च रचादगंगात् सुर्म
 वति तच्छीलादिषु । रोचन । रोचन । वर्त्तन । दर्शन । दापन ।

ततो यातेरर् । ॥ ७३७ ॥ ततश्चेर्वायितान्तायातवर्गे ॥ वति तच्छी
 लादिषु । यम्पानिनि इति यलोपश्च । यायावर ।

कमिपिसिमाभीशस्थाप्रमदा च ॥ ७३८ ॥ पषा वरो भवति
 तच्छीलादिषु ।

चोपयत्योश्च कृति ॥ ७३९ ॥ चोपयति तौ च कृति नेड भवति
 कम्बर । पम्बर । भाम्बर । ईश्वर । म्भावर । प्रमद्वर ।

मनन्ताशमिभिश्चासुः ॥ ७४० ॥ मनन्तम्याशसर्मिसेश्च उर्म
 वति तच्छीलादिषु । वुमृषु । पषासु । वुमुषु । चिकीर्षु । शम
 म्बुतौ च । आशसु । मिश्र याच्याया । भिक्षु ।

उणादयो भूतेऽपि । ७४१ ॥ उणादय प्रत्यया वत्तेमानं भूतऽपि
 भवन्ति ।

कृत्वापाजिमीस्वदिसाध्यशूटपणिजनिचरिचटिभ्य उण् ॥ ७४२ ॥
 णभ्यो धातुभ्य उण प्रत्ययो भवति । णकार इद्वद्भाव । करोतीति कारु ।
 वा गतिगन्धनयो । वातीति वायु । पायु जायु । मीङ् हिंसाया ।
 मायु । स्वद आस्वादनं । म्वादु । साध् संसिद्धौ साध्यतीति साधु । अश
 ष् व्याप्तौ । अश्रुन इति अश्रु । ट कि विदारणे । टणातीति दारु । णु
 दानं । सनोतीति सानु । जनिङ् प्रादुर्भावे । जायत इति जानु । च

गतिभक्षणयो । चर्तीति चारु । चट विगतौ । चटतीति चाटु । “ म
 र्धधातुभ्य अम् ” मनु जाने । म गतौ । तिन निशानं । रजो भङ्गे ।
 नन । स । तेन । रोग ।

भविष्यति गम्यादयः ॥ ७४३ ॥ ओणादिका गमीत्येवमादय
 भविष्यति भवन्ति । भविष्यत्कालवृत्तिभ्य गमादिभ्य इनादय स्युरित्यर्थः ।
 गमेरिन्णिनो च ॥ ७४४ ॥ गम्भृ गतावित्येतन्माद्वातोरीन्णिनो
 भवत । अ म गमित्ति ति ग्राम गमी ग्राम गामी ।

भरतेश्च ॥ ७४५ ॥ नृ सत्ताया इत्येतन्माद्वातोरीन्णिनौ भवत
 भविष्यत्काले । भविष्यतीति भरी भावी । इत्यादि सर्वमुणादिषु वदित
 म् ।

पुणतुमा क्रियाया क्रियार्थायाम् ॥ ७४६ ॥ क्रियाया क्रिवा
 र्थायामुपलब्ध धातुपुणतुमा भवत भावप्यर्थे वर्तमानत् । पाचको
 व्रजति । पत् व्रजति । प आत्म इति व्रजतीत्यर्थः । ण्व ग तु दातु पातु
 वरितु तर्तु योऽन्य क्त लृट् ण्वु ण्वु ।

सहिनह रेडर्णभ्य ॥ ७४७ ॥ सहिनहोर्णभ्य औन् भवति
 पुटि पर । सोढु । बाहु

शुन्नार्न स्यमर्हो शेषे च ॥ ७४८ ॥ क्रियार्थाया क्रियायामु-
 पादे भविष्यत्काले वर्तमानत्वात् स्येन सहितौ शुन्नार्नो गन्तुहा-
 ना भव-
 त् । कर्त्तुमिति गत व्रजति ण्व कर्त्तुमिति व्रजति । ण्व कर्त्तुमिति व्रजति ।
 व्रजति । ण्व च कर्त्तुमिति कर्त्तुमिति कर्त्तुमिति । यक्षन् यक्षमाण ।

पदरुजनिशृष्टशो वा यत्र ॥ ७४९ ॥ ण्वा घञ् भवति वा ।
 गद । वेग । रो । मर्ष । उच सम्वाये ओक् ।

भावे ॥ ७५० ॥ सर्वस्म द्वाते दन् भवति । ण्व । यग ।

योग । त्यन गनी । त्याग । भोग । मग । पार । भाय । इत्यादि ॥

प्रतीन्धे ॥ ७५१ ॥ दन्धे पञ्चमस्य लोपो भवति भावकणयो-
मिहित घञि फः । जिउन्धी दीष्ठा । इन्धन एध ॥

रत्नेर्भास्करणयोः ॥ ७५२ ॥ रत्नेर्भास्करणमिहित घञि फे व
ब्रमा लोप्यो भवति । रञ्च रागे । रञ्जन राग ।

उपमगाऽसुदुर्म्या लभे प्रागु भातु सुलवत्रा ॥ ७५३ ॥ सुट्
वेतिनाटुपमगात्प्रागु लभेर्भाति प्रागु मन्तरागमो म्यान सन्धना फन ।

उपमर्गाणा प्रजि नुलम् ॥ ७५४ ॥ उपमर्गाणा दीर्घा भवति
नहुट घञि फे टुलम् प्राप्ता । उपलम् उपालम् । प्रलम् प्रालम् ।
असुदुर्म्यामिति किं । सुग्म टुलम् ।

अरत्तगि च कारवे सनायाम् ॥ ७५५ ॥ अरत्तगिन कारक
भाव च सनाया दज भवति । दादन अर दिति टाय । चीरन्प्मादिति
चाय । एय विपन । अम-लेरणे प्रम्य अम्मादिति । प्राय । आहा
र । विहन्त्यमिन्निति वा निहार । शुग्न्न इति भोग ।

स्वरट्टगमिग्रहामल ॥ ७५६ ॥ स्वगन्ताद्वृष्टामिग्रहाम्य अल्
भवति भव । भूयन् भयन् वा भय । भयन् भय । ज न नय । वरण
वर । टण दट । गमन गम । ग्रहण ग्रह ।

द्वनुन्याट्टधु ॥ ७५७ ॥ द्वनुनध द्वातो धुर्भवति भाव । दुवधु
कम्पि कलन । वपधु । कम्पधु टट्ट उपनाथ । ठवधु । दुवधु । वेपन
वपधु । टुणदि रम्भट्टी । जन्धु टुवम टट्टिरण वम्पु । टु आशि
गतिवृद्ध्या । धवधु ।

द्वनुन्याट्टिक्तेन निर्यत्त ॥ ७५८ ॥ द्वनुन्याट्टातोक्तेर्भवति

तेन धामर्थेन निर्वृत्ते पाप्मन निर्वृत्त पञ्चिम । एव कारणेन निर्वृत्त
कृत्रिम ।

याचिविच्छिप्रछियजिस्त्रापिरक्षियता नञ् ॥ ७५० ॥ पञ्चा
नङ् भवति भावे । यात्रा । लो गृहा इति शब्द । विश्व । प्रश्न ।
यज्ञ । म्यम । रक्षण । इती मयत्ने । प्रयत्न ।

उपमर्गे टः क्तिः ॥ ७६० ॥ उपमर्गे उपपद दासज्जात्कर्मभर्त
भावे । आलोपोऽभार्यधातुक इत्यकारलोप । आदि । आधि । व्य
धि । सन्धिः । निधि ।

कर्मण्यधिकरणे च । ७६१ । कर्मण्युपपद दासज्जात्कर्मभर्त
अधिकरणे च । चाला धीयन्तऽस्मिन्निति बन्धि । एव जन्धि । वारिधि ।
अब्धि । वाधि । अभ्योधि ।

कर्मव्यतिहारे णच् द्विगाम् ॥ ७६२ ॥ क्रियाव्यतिहारे वर्तम-
नाद्भातो भाव णच् भवति क्रिया । तत्र न वृद्धगम किन्तु वृद्धिगर्तो
सणि इति वृद्धि । क्रियाव्यतिहारे कृष्ट अहाने रोदने च । पुन पुन
व्यवक्रोशन व्यवक्रोश । व्यवक्रोश एव व्यावक्रोशी । हसि विहसने । ५
न पुन व्यग्रहस्यन व्यवहास । व्यग्रहास एव व्यवहासी ।

अभिविधौ मापे इनष्ट ७६३ ॥ अभिविधिरिति कोऽर्थे ।
अभिव्याप्ते साकल्येन क्रियासबन्ध इत्यर्थे । अभिविधौ गम्यमाने धातोर्गि
नण भवति भाव म्वाये अण् भवति । कुर्कोटिरुये । सकुटन सकोटिन ।
सकोटिनमेव साकोटिन वर्तने । एव साराविणम् । साहसिन वर्तने ।

पानुबन्धमिदादिभ्यस्त्वद् ॥ ७६४ ॥ पानुबन्धेभ्यो भिदादिभ्य
अ भावे अङ् भवति स्त्रिया । अप कृपाया । उप सामर्थ्ये । कृता । व्य
दु समयचन्त्ययो । व्यथा । व्यव ताडने व्यथा । छिदिद् छिदा । गुद

भवरण । गृहा । स्पृष्ट उप्ताया स्पृष्टा ।

भ्रातृधोपमर्गे ॥ ७६५ ॥ उष्णद आकारान्ताद्भातोऽढ भवात्
क्रिया । सन्ध्या । सत्था । उपथा । अन्तर्धा ।

रोगाग्न्याया वुज । ७६६ ॥ रोगाग्न्याया दातोर्बुज भवति क्रिया ।
पवा हिक् । प्रछर्हिका ।

सजाया च ॥ ७६७ ॥ सजायाश्च धातोर्बुज भवति क्रिया । भवा
भामर्दने । उद्धारपुण्याणि भज्यन्त यस्या व्रीडाया सा उद्धारपुष्पमञ्जिका ।
एव शालपुष्पप्रगाहिका ।

प्रश्नाग्न्यानयोरिजबुज च वा । ७६८ ॥ प्रश्ने आख्याने अवग-
न्यमान धातोरिष् भवति बुज भवति । बाग्रदणात् यथाप्राप्त च । व
का कारिमकार्षी का कारिका का क्रिया का कृत्या । अह सर्वो कारि-
मकार्षी सर्वा कारिना सर्वो क्रिया सर्वा कृत्या । एव व का कारणाम-
कार्षी । त्व का पाचिकामपाक्षी । का पक्ति ।

नञ्जयन्याक्रोशे ॥ ७६९ ॥ नञ्जुष्पदे आक्राश गम्यमाने धातो
गर्भिभवति । अकरणिस्ते वृषट् भूयात् । जीव प्राणधारणे । एवमजीमनि ।
जन जनने अजननी- अप्राणनी -L--

युट् ॥ ७७० ॥ नपुसके भावे युट् भवति । गमनं । हस हसनं ।
हसनं । शयनं । यजन ।

करणाधिकरणयोश्च ॥ ७७१ ॥ करणेऽधिकरणे च युट् भवति ।
ओत्रश्च च्छेदने इध्मानि प्रकर्षेण वृद्ध्यन्ते अनेन अस्मिन्निति वा इध्मप्र-
श्चन । गौ दुह्यते अनयाऽभ्यामिति गोदोहनी । सक्तूनि धीयन्ते सक्तुधानी
स्थान । आसन । यान । यजन ।

पुंमि मंज्ञायां घः ॥ ७७२ ॥ करणधिकणयोश्च पुंसि सज्ञाया घो
भ्यति ।

छादेघे स्मन्त्रनकिप्सु च ॥ ७७३ ॥ छादे ह्रस्वो भ्रति घ
इस् इन न्न किप् एप् परत । छद् पट् संगणे । उर छाघने अनेनेति
उग्गुड । एवं दन्तच्छद् ।

अर्चिशुचिरुचिहुसूपिठादिठर्दिभ्य इम ॥ ७७४ ॥ णभ्य इस्
भ्रति । अर्चि । शोचि । रोचि । हरि । सर्पि । उडि । उर्द
वमने । ठर्दि ।

मर्धातुभ्यो मन् ॥ ७७५ ॥ छद्म ।

छदिगमिपदिनीभ्यस्त्रन् ॥ ७७६ ॥ णभ्य ण् व्रन् प्रत्ययो
भ्रति । छाघने अनेनेति ऋ । किप् तनुच्छत् । रुर्नि अनेनेति कर् ।
शृण्वन्त्यनेनेति श्रव । लीङ् श्लेषणे । लीयन्ते अस्मिन्निति लय ।

ईप्ठुःसुपु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल ॥ ७७७ ॥ कृच्छ्रं दु म
दुगेऽर्थ । अकृच्छ्रं सुम् सोमर्थ । ण्यपदेषु कृच्छाकृच्छार्थेषु खल् भवति भावे
कर्मणि कर्त्तरि च । ईपठप्रयासेन त्रियन् इति ईप-कर कटो भवता । ह्र
क्त्र । सुक्त्र । ईपद्वोय का ये । दुर्बोधं व्याकरणं । सुमोर्थं अभ्यासं ।

कतृर्मणोश्च भृत्रोः ॥ ७७८ ॥ ईपडादिष्यपदेषु आभ्या कर्त्तृ
कर्मणो खल् भ्रति । ईपडाद्धम्य भवन ईपदाहंभयं । भ्रता दुगदांभय ।
भ्रता स्वादांभय । ईपडाह्य त्रियन् ईपडाह्यमगे भ्रान् । दुगद्व्यङ्ग ।
स्वादांभय ॥

आह्वो म्भ्रतिः ॥ ७७९ ॥ ईपडादिष्यपदेषु आकाता-
न्नेभ्यो युर्भ्रति अदरिगने ॥ ईप्यान मोमो भवता । दुप्यान । मुपान ।
ईपयन् । दुर्धान । मुश्न । ईपशना । दुर्दाना । मुदाना ।

अलंखन्याः प्रतिपद्योः क्त्वा वा ॥ ७८० ॥ अन् न्दु
अज्जयो प्रतिपद्योः पदयोर्गोतो क्त्वा वा भवति । अल्लृच्चा गच्छति ।
मल्लृच्चा । अन्मुक्त्वा । मनुमुक्त्वा , अल्लङ्घनेन न्दुङ्घनेन । अल्ल
मोक्षनेन । सन्मोक्षनेन ।

कन्वामन्ध्यश्रगन्ताऽव्यय ॥ ७८१ ॥ कन्वानकम्पन्त्यश्रगन्ताऽव्यय
 कुन्ममरा अययानि भवन्ति । अययश्चेति विमर्त्तना लुङ् ॥

एकरतृकयोः पूर्वकाले ॥ ७८२ ॥ एकरतृकयोर्धर्मयोर्मने
पूर्वक्रियाकाले वर्तमानाद्वातो क्त्वा भवति मुक्त्वा प्रवति स्वावा
मुक्ते । गत्या गृह्णाति ।

गुणी क्त्वा सेट्ठादिभुधक्लिन्नवृद्धपृथ्व्यमृदुदरदमप्रता ॥
७८३ ॥ अल्तादिभुधादीना च क्त्वा सेड गुणीभर्वात ।

उदनुग्रहपूजित्यां चिन्त ॥ ७८४ ॥ उदनुग्रहः विन्दश्च
इत् वा भवति क्त्वाप्त्यये ऐ । देवनं पूवं पश्चान्निचिदिति उक्त्वा
गुत्वा । वृधु । वर्धनं पूवं पश्चान्निचिदिति वर्धित्वा उक्त्वा । लभ भ्रम
अभ्रमनं , लभित्वा यत्त्वा अंभित्वा । अम्ना पतित्वा । पत्त्वा
कठेष्टित्वा । त्रिष्टित्वा ।

व्यञ्जनादेर्युगम्यामो वा ॥ ७८५ ॥ उच्च इव वी । वी उपरं
गम्यासौ व्युपगम्यन्नादेस्कादङ्गम्यन्कागन्तस्य च तो क्त्वा
मेट गुणी भवति । धोति वा झुतिच्वा । रेगिवा रिहिच्वा ।

तृषिभृषिभृषिभृषिभृषितां च ॥७८६॥ एषा न्या मंद गुणी
भवति वा । नितृषा पिगमायां । तर्षिन्वा तृषिन्वा । रुष स्तने च ।
मर्षिन्वा मृषिन्वा । रुष विस्तेने । कर्षिन्वा कृषिन्वा । दध प्रलेमने

धातोर्णम् भवति । चूडक टव नष्ट चूटम्नाश नष्ट । गुरुरिव अभवत्
गुरुभावमभवत् । रत्नमिव निहित रत्ननिधायं निहित ।

निमूलसमूलयोः कष ॥ ८०१ ॥ निमूलममूलयोः र्मणोरुप-
यो कषणम् भवति । निमूलकाप कपति निमूल कषतीत्यर्थः । समूल-
काप कपति समूल कषतीत्यर्थः । अम्रकाप कपति अम्रकपतीत्यर्थः ।
ओदनमिव पत्र ओदनपाक पक्व । इत्यादि प्रयोगादनुसर्तव्यम् ।

स्त्रिया क्ति ॥ ८०२ ॥ धातोर्भावि क्तिर्भवति स्त्रिया । घोषय-
श्च वृत्तीति नेट । भूयत भवन वा मृति । नवन नुति । स्तरन स्तु-
ति । वर्धन वृद्धि । धारण धृति । वर्तन वृत्ति । यपन इष्टि । श्रु
विश्ररण श्रण श्रुति । बुध अवगमने बोधनं बुद्धि । कारण कृति
अमु अग्रस्थाने ममण ऋणोपधाया धुटि चागुणे इति उपधाया दीर्घ
भवति

ऋत्वादिभ्योऽपृणातेः क्तेः ॥ ८०३ ॥ पृणातिर्निनाहकारा
न्ताल्वादिभ्यश्च परस्य क्तेर्नकारो भवति । कृ विश्लेष कृण कीर्तन इति वा
कीर्णि । गरण गीर्णि ॥ लवन लृनि । पृणान्तेस्तु उगण्योपधस्य च पृषा
लनपृणयोः पृण पृत्ति । मण मृति ।

हाज्याग्लाभ्यश्च ॥ ८०४ ॥ ण्यो धातुभ्यश्च परस्य क्ते नकारो
भवति स्त्रिया । ओत्ताक त्यागे हान हानि । उग्र वयोऽग्रानो ज्यान ज्यानि ।
ग्यान ग्लानि ।

मंपदादिभ्यः

स्त्रिया । पद गतो सपथ

समदन समद

धिप् भवति भाव

३ ॥

अङ्गुली प्रवृत्तं प्रवृत्त्या, इत्यादि ।

अथ च ॥ ८०७ ॥ कृजो भावे ओ भवति क्यप् तिश्च स्त्रियां ।
क्रीये कणं वा यणाशिषोर्ये इति इकारागम क्रिया धातोस्तोन्त पानु-
न्ये कृत्वा कृति ।

शंसिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ अमे प्रत्ययान्नादानोभावे अप्रत्ययो
भवति स्त्रियां । शंसु चिन्तुर्तो प्रशंसन प्रशम्यते इति वा प्रशमा । प्रत्यया-
न्तात् वुमृपणं वुमृप्यन् इति वा वुमृपा । वच परिभाषणे विवक्ष्यं विवक्षा ।
विधित्सनं विधित्वा । पिगतिपणं पिगतिषा । पिगमनं पिपासा । बोभूयन
बोभूया । कण्डूज् गात्रविकर्षणं । स्वात्थे यण् । कण्डूदेर्यण् कण्डूयनं कण्डूया ।

गुणश्च निष्ठायां मेढः । ८०९ ॥ निष्ठाया सेढ मुरुमतो धातो
ग्रन्थयो भवति स्त्रियां । ईह चेष्टायां ईदं ईद्वान् इति वा ईद्वा । ईक्ष दर्शने
ईक्षणे ईक्षा । एवं सर्वमवगन्तव्यम् ।

भाषसेनत्रिविधेन वादिर्षवतश्चिणा ॥

कृतायां रूपमालायां कृदन्तः पर्यपूयेत ॥ १ ॥

मन्दबुद्धिप्रबोधार्थं भाषसेनमुनीश्वरः ॥

कातन्त्ररूपमालास्यां वृत्ति व्यररचसुधीः ॥ २ ॥

क्षोणेऽनुग्रहकागिता ममजने मौजन्यमात्माधिके

मन्मानं सुतभाषसेनमुनिपे त्रिविधदेवे भवि ॥ ३ ॥

मिद्वान्तोऽप्यमथापि यः मधिपणागर्वोद्धतः केवलम्

संस्पृष्टत तदीयगर्वकुहरे वज्रायते मद्भयः ॥ ४ ॥

रूपमाला प्रक्रिया समाप्ता ।

यपि च ॥ ७९३ ॥ वननितनोत्यादिप्रतिषिद्धेष्टा षष्ठमो लोप्यो भवति जातश्च अद्भवति, ययासम्भ्रम बुद्ध्यगुणे यपि च फे । प्रवत्य प्रतत्य प्रमत्य प्रहत्य ।

वा मः ॥ ७९४ ॥ प्रतिषिद्धेष्टा मकारो लोप्यो भवति वा यपि च फे । प्रणत्य प्रणम्य आगत्य आगम्य ।

ये वा ॥ ७९५ ॥ रनि वनि सनि जनामन्तम्य आकारो भवति यकोर वा । ग्नन रन्ने । प्रखाय प्रखन्य । प्रनाय प्रवन्य । षणु दाने । प्रमाय । प्रमन्य । जनी प्रादुर्भावि । प्रजाय प्रजन्य ।

लघुपूर्वो यपि ॥ ७९६ ॥ लघुपूर्वं दन् अच् भवति यपि च फे । प्रशमय्य प्रगमय्य । गण् संख्याने विगणय्य ।

णम् चामीक्ष्ये द्विश्च पदं ॥ ७९७ ॥ एकवर्तुक्त्यो पूर्वकाले वर्तमानाद्दातोर्णम् क्वा च आमीक्ष्ये पदं च द्विर्भवति । भोजे भोज न जति । भुक्त्वा भुक्त्वा प्रजति । पाचं पाचं भुक्त्वे । पक्त्वा पक्त्वा भुक्ते । दायं दायं तुप्यति । दत्त्वा दत्त्वा तुप्यति । पायं पायं तृप्यति । पीत्वा पीत्वा तृप्यति ।

कर्मप्याक्रोशे कृञः समिञ् ॥ ७९८ ॥ कर्मण्युपपदे कृञ ल मिञ भवति आक्रोशे गम्यमाने । चौरंकारमाक्रोशति । अंशंकारं निरीक्ष्यते । बधिरंकारं शृणोति । पङ्क्तुंकारं गच्छति ।

यावति विन्दजीयोः ॥ ७९९ ॥ यावदित्यनिर्दिष्टवानी यावदित्युपपदे विन्दतेर्जीवनेश्च णम् भवति । यावद्वेदं भुक्ते । यावन्तं लभते तावन्तं भुक्ते इत्यर्थः । यावज्जीवमधीते, यावन्तं जीवति तावन्तं अधीते इत्यर्थः ।

कर्मणि चोपमाने ॥ ८०० ॥ उपमाने कर्त्तरि कर्मणि चोपपदे

वञ्चित्वा । लुञ्चु अपनयने । लुञ्चिन्वा । ऋन इति मौत्रो धातु ।
गर्षित्वा ऋतित्वा ।

थकान्तानां चानुषङ्गिणा ॥ ७८७ ॥ थन्तानां कन्तानां चानुषङ्गिणा
भत्वा सेट् गुणीभवति वा । अन्य अन्य सन्दर्भे । अन्यित्वा प्रणिप्त्वा ।
अथित्वा प्रथित्वा । गुफ गुम्फ रुभी ग्रन्थे । गुम्फित्वा । गुफित्वा ।

जान्तनशामनिटा ॥ ७८८ ॥ जन्तनशामनिटा चानुषङ्गिणा
क्त्वा गुणीभवति वा । पञ्ज मज्जे । सक्त्वा मक्त्वा । रञ्ज रागे । रक्त्वा ।
रैक्त्वा । भञ्जो आमर्द्दने । भंक्त्वा भंक्त्वा । प्वञ्ज परिष्वङ्गे । स्वक्त्वा
वक्त्वा ।

मस्जिनशोधुटि ॥ ७८९ ॥ मस्जिनशो स्वरात्परो नकारागमो
भवति वुटि परे । टुमस्जो शुद्धौ । मक्त्वा मक्त्वा । णश अदर्शने ।
नट्टा नट्टा । रुदादिभ्यश्च इड वा भवति । नश्चित्वा ।

इज्जहातेः क्त्वा ॥ ७९० ॥ जहातेरिद् भवति क्त्वा प्रत्यये ।
हित्वा ।

ममासे भाविन्यनजः क्त्वा यप् ॥ ७९१ ॥ अनज क्त्वान्तन
समास भाविनि क्त्वाप्रत्ययस्य यपादेशो भवति अभिभूय । अभिभवन
पूर्वं पश्चात्किञ्चित् । अभिभूय स्थित । विजित्य प्रस्तुत्य । अधीत्य ।
उपेत्य ।

मीनात्यादिटादीनामाः ॥ ७९२ ॥ मीनातिमिनोतिदीडा दा
मागायति पिवति स्थास्यति जहातीनामाकारो भवति यपि परे । मीङ् हि
साया प्रमाय । डुमिह् प्रक्षेपणे । परिमाय दीद् क्षये । दीङ् अनादरे ।
प्रदाय । दामार्द नामा बाधनार्थे । आदाय । निमाय । प्रगाय । प्रपाय ।
प्रस्थाय अवसाय । विहाय ।

यपि च ॥ ७९३ ॥ वननितनोत्यादिप्रतिषिद्धेष्टा षष्ठ्यो लोप्यो भवति आतश्च अद्भवति, यथासम्भज मुखगुणे यपि च परे । प्रवत्य प्रतत्य प्रमत्य प्रहत्य ।

वा मः ॥ ७९४ ॥ प्रतिषिद्धेष्टा मकारो लोप्या भवति वा यपि च परे । प्रणत्य प्रणम्य आगत्य आगम्य ।

ये वा ॥ ७९५ ॥ सनि वनि सनि जनामन्तस्य आकारो भवति यकारे वा । सन खनन । प्रखाय प्रखन्य । प्रनाय प्रवन्य । णु दाने । प्रमाय । प्रसन्य । जनी प्राटुर्भाव । प्रजाय प्रजन्य ।

लघुपूर्वो यपि ॥ ७९६ ॥ लघुपूर्वं इन् अम् भवति यपि च परे । प्रशम्य प्रगम्य । गण् सख्याने विगण्य ।

णम् चाभीक्ष्ये द्विश्च पद ॥ ७९७ ॥ एकवर्तुकयो पूर्वकाले वर्तमानाद्वातोर्णम् क्वा च आभीक्ष्ये पद् च द्विर्भवति । भोजे भोज । जति । भुक्त्वा भुक्त्वा नजति । पाच पाच भुक्ते । पक्त्वा पक्त्वा भुक्ते । दाय दाय तुप्यति । दत्त्वा दत्त्वा तुप्यति । पाय पाय तृप्यति । पीत्वा पीत्वा वृप्यति ।

कर्मण्याक्रोशे कृञः स्वमिञ् ॥ ७९८ ॥ कर्मण्युपपदे कृञ् स्व मिञ् भवति आक्रोशे गम्यमान । चौरकारगक्रोशति । अपकार निरीक्ष्यते । बधिरकार शृणोति । पङ्क्तुकार गच्छति ।

यावति विन्दजीरो ॥ ७९९ ॥ यावदित्यनिर्दिष्टवाची या वदित्युपपदे विन्दतर्जवितश्च णम् भवति । यावद्वेद मुक्ते । यावन्त एमने तावन्त मुक्ते इत्यर्थः ; यावज्जीवमधीत यावन्त जीवति तावन्त अधीते इत्यर्थः ।

कर्मणि चोपमाने ॥ ८०० ॥ उपमाने कर्तरि कर्मणि चोपपदे

नृत्तौ मन्त्रेण मन्त्रेण इत्या ।

अथ च ॥ ८०७ ॥ अतो मां शो मन्त्रि कथं सिद्धिं न्विया ।
कौयं कण वा यणाशिषेयं इति इकारागमं त्रिया धातोमोन्त पानु
म्यं वृन्त्या इति ।

शुमिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ शमे प्रत्ययान्नाहानोर्मां अप्रत्ययो
मन्त्रि न्विया । शमु विस्तुतौ प्रथमं प्रथम्यन् इति वा प्रथमा । प्रत्यमा-
न्नात् वुमृपणं वुमृप्यन् इति वा वुमृपा । वच परिमाणे विमृष्यन् विमृषा ।
विधिस्तन विधित्वा । विरतिपण विरतिया । विरामन् विरामा । वीमृप्यन्
वीमृपा । कण्डूग्रात्रिकर्षणं । स्वायें यण् । कण्डूज्येण कण्डूयन् कण्डूया ।

गुरोश्च निष्ठाया मेटः । ८०९ ॥ निष्ठाया मेट मुक्तो धातो
ग्यययो मन्त्रि न्विया । ईट चेष्टाया ईट् इष्टन् इति वा इष्टा । ईष्टवर्गेन
ईक्ष्ण इष्टा । एव मर्ममगन्तयन् ।

भाजसेनत्रिभिर्धेन वाटिपरितरन्निना ॥

कृताया रूपमालाया वृद्धन्तः पर्यप्यत ॥ १ ॥

मन्दं वृद्धिप्रसोधायं भाजसेनमुनीध्वः ॥

कान्त्रस्वमालाया वृत्ति व्यग्नस्तुधीः ॥ २ ॥

धीणेऽनुग्रहाग्निता ममजने मौपत्यमात्माधिके

मन्मानं नुतभाजसेनमुनिपे त्रिभिर्देने मयि ॥ ३ ॥

निद्वान्तोऽप्यमयापि यः स्वचिपगागर्षोद्धतः सैरन्म

सम्पदं न तदीयगर्षोद्धते प्रजायते मद्भवः ॥ ४ ॥

इति कानन्त्रस्य रूपमाला प्रक्रिया समाप्ता ।

धातोर्णम् भवति । चूडक इव नष्ट चूडकनाशं नष्ट । गुरुरिव अभवत्
गुरुभावमभवत् । स्तमित्र निहितं स्तनिघायं निहितं ।

निमूलसमूलयोः कपः ॥ ८०१ ॥ निमूलसमूलयो र्मणोरुपद-
यो कपनेर्णम् भवति । निमूलकापं कपति निमूलं कपतीत्यर्थः । समू-
काप कपति समूलं कपतीत्यर्थः । अभ्रकापं कपति अभ्रंकपतीत्यर्थः ।
ओदनमित्र पक्व ओदनपाकं पक्व । इत्यादि प्रयोगादनुसर्तयम् ।

स्त्रिया क्तिः ॥ ८०२ ॥ धातोर्भाषि क्तिर्भवति स्त्रिया । घोषयन्तो
श्च कृतीति नेट । भूयते भवनं वा भूति । नवनं नुति । स्तवनं स्तु-
ति । वर्धनं वृद्धि । धारणं धृति । वर्त्तनं वृत्ति । यजनं इष्टि । शु-
विश्रवणं श्रवणं श्रुति । बुध अवगमने बोधनं बुद्धि । कारण कृति
अनु अरन्धाने भ्रमणं । रश्मोपधाया धुटि चागुणे इति उपधाया दीर्घ
भ्रान्ति

ऋत्यादिभ्योऽपृणातेः क्तः ॥ ८०३ ॥ पृणातिर्जिताटकारा-
न्ताल्लादिभ्यश्च परस्य क्तेर्नकारो भवति । कृ विशेपं कृणं कीर्येन इति वा
कीर्णि । गरणं गीर्णि ॥ ल्वनं ल्वनि । पृणातेस्तु उरोष्ठोपधङ्य च पृणा
लनपूणयो पृण पूर्ति । मरणं मूर्ति ।

हाज्याग्लाभ्यश्च ॥ ८०४ ॥ एभ्यो धातुभ्यश्च एभ्य क्ते नकारो
भवति स्त्रिया । ओटाक त्यागे हान हानि । ज्या व्योहानौ ज्यानं ज्यानि ।
ग्लानं ग्लानि ।

संपदादिभ्यः क्तिप् ॥ ८०५ ॥ संपदादिभ्य क्तिप् भवति भावे
स्त्रिया । पठ गतौ संपद्यते संपदनं वा संपत् । पठू विशरणत्यवसादनेषु ॥
संसदनं संसत् । परिपदनं परिपत् ।

व्रजयजोः क्यप् ॥ ८०६ ॥ आभ्या भावे स्त्रिया क्यप् भवति ।

अत्र रतो अवजन प्रज्या ज्या ।

शुच ॥ ८०७ ॥ अजो मावे शो भवति कथं सिध्य स्त्रिया ।
क्रियते कथं वा यथाशिषोरे इति इकाराग्नं क्रिया धातोन्मोन्त पानुम-
न्ये कृत्या कृति ।

शुमिप्रत्ययादः ॥ ८०८ ॥ असे प्रत्ययान्ताद्धातोर्भावे अप्रत्ययो
भवति स्त्रिया । शयु निस्तुतो प्रथमं प्रथम्यते इति वा प्रथमा । प्रत्यया-
न्तात् बुभूषणं बुभूष्यते इति वा बुभूषा । वच परिमाणे विवक्षणे पित्रा ।
पिथिस्तन विधित्वा । पितृतिषण पितृतिषा । पिभामन पिभामा । भोभूयते
भोभूया । कष्टज्ञ गान्तिकर्षणे । स्वात्थे यण् । काट्टर्ज्येण् कष्टयते काट्ट्या ।

गुणश्च निष्ठाया मेटः । ८०९ ॥ निष्ठाया मेट मुम्भतो धातो
रप्रत्ययो भवति स्त्रिया । ईट चेष्टाया ईटन ईटन इति वा ईटा । ईष्ट दर्शने
ईक्षणे ईष्टा । एव सर्वमगन्तयन् ।

भावसेनत्रिभिर्धेन वादिपरितरञ्जिणा ॥

कृताया रूपमालायां कृदन्तः पर्येष्यते ॥ १ ॥

मन्दं नृद्धिग्रसो धार्य भावसेनमुनीश्वरः ॥

कृतान्तरूपमालारत्या वृत्ति व्यगन्तमुधीः ॥ २ ॥

धीनेऽनुग्रहकागिता ममजने सौजन्यमात्माधिके

सन्मानं सुनभावसेनमुनिपे प्रियदेने गवि ॥ ३ ॥

मिद्वान्तोऽप्यमपि यः अधिपणागरोद्धतः केवलम्

सम्प्रेक्षते तटीयगरेहृदये उवाचते मृदयः ॥ ४ ॥

इति कानन्धस्य रूपमाला प्रक्रिया मनासा ।

अत्र उभयुक्ताः श्लोकाः ।

आख्यातं श्रीमदाद्यार्हत्प्रभोजेजीयते भुवि ।
 यत्प्रसादाढ व्याकृष्टं भवेत् मयर्थमाधकं ॥ १ ॥
 अकारादिहसीमानं वर्णाग्नायं नितन्वता ।
 रूपमेणार्हतायेन स्नात्माख्यातमादितः ॥ २ ॥
 तथाहि,

अ एत स्मार्थिरेणाऽका तादृग् ऋ रूपमभिधा
 तदादिर्हार्धः पाठोऽकारादिहसीमन् ॥ ३ ॥
 अः स्वरे कश्च उभयेषु रादिषु स तु हान्तिः ।
 अकारादिहसीमाख्ये पाठेऽर्ह मगल पद ॥ ४ ॥
 यत्रार्हपदसदभाढ वर्णाग्नायः प्रतिष्ठितः ।
 तस्मै कौमारशब्दानुशासनाय नमोनमः ॥ ५ ॥
 ब्राह्म्या कुमार्या प्रथमं सरस्वत्याप्यधिष्ठित ।
 अर्ह पद सस्मरंत्या तत् कौमारमधीयते ॥ ६ ॥
 कुमार्या अपि भारत्या अङ्गन्यासेष्यय क्रमः ।
 अकारादिहपर्यतस्ततः कौमारमित्यदः ॥ ७ ॥

